શહેરોના આદિવાસીઓ

ગુજરાત રાજ્યનાં શહેરોમાં વસતા આદિવાસીઓના
પ્રશ્નો તથા વિકાસ વિષયક કાર્યગોષ્ઠી
(૨૧, જાન્યુઆરી ૧૯૮૪) નો અહેવાલ

આદિવાસી સંશોધન અને તાલીમ કેન્દ્ર,
ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ ૩૮૦૦૧૪

૧૯૮૪

૧૮૪

આ સિવાય

વિસ્તારમાં જઈ મ

૪. શૈક્ષણિક

બાવચાઓ

શિક્ષણનું પ્રમાણ

કહેવાય. પૂર

આપવામાં આવ

માટે ભટકવું પડ

છે છે. મા બાપ

સાધન ઊભું કરી

વર્ગો આપી

૫. યુવક મં

બાવચા

બાધી અપાય

દ્વારા મફત

૬. આરોગ્ય

બાવચાની

નહાવા ધોવાની,

જોવા મળે છે.

લોકો બને છે.

૧.

૨.

સ્ના

ખ્યા

માટેની યોજના

આતા દ્વારા

આ સિવાય હાથલારી માટે સહાય આપવામાં આવે તો પોતાના વિસ્તારમાં કે બીજા વિસ્તારમાં જઇ માલની હેરફેર કે શાકભાજી વેચીને રોજી મેળવી શકે તેમ છે.

૪. <u>શૈક્ષણિક સગવડતાઓ :</u>

બાવચાઓ શહેરી વિસ્તારમાં વસે છે. એટલે બીજી આદિમ જાતિઓ કરતાં તેમનામાં શિક્ષણનું પ્રમાણ સારું જોવા મળે છે. પરંતુ આ પ્રમાણ વિસ્તાર અને તેમની વસ્તી જોતાં ઓછું કહેવાય. પૂરતી સગવડના અભાવે બાળકો શાળાએ જતાં નથી. જરૂર પૂરતાં કપડાં, પુસ્તકો, સ્લેટો આપવામાં આવે તો બાળક શાળાએ જાય અને શિક્ષણ લઇ શકે. બાળકોને નાની ઉંમરમાં રોજી માટે ભટકવું પડતું હોવાથી અભ્યાસ પાછળ ધ્યાન આપી શકતાં નથી અને વચ્ચે અભ્યાસ છોડી દે છે. મા બાપ મજબૂર બની કંઇ કરી શકતાં નથી. આ લોકોના મા બાપને કુટુંબ માટે રોજીનું સાધન ઊભું કરી આપવું જોઇએ. અને માટે થોડું ભણેલાઓને બાલવાડી કે પ્રૌઢ શિક્ષણના વર્ગો આપી નોકરીમાં જોડવા જોઇએ તેથી જનજાગૃતિ પણ આવશે.

૫. <u>યુવક મંડળ :</u>

બાવચા યુવકો વ્દારા યુવક મંડળ ચાલે છે. બાજુની પડી રહેલી જમીન આપી મકાન બાંધી અપાય અને થોડાં સાધનો આપવામાં આવે તો તેમની પ્રવૃત્તિઓને વેગ મળે. તે આ વ્દારા મફત પુસ્તક આપવાની પ્રવૃત્તિ સારી રીતે કરી શકે.

૬. <u>આરોગ્ય :</u>

બાવચાઓ શહેરના પછાત અને ગંદા વિસ્તારોમાં સાંકડાં એક ખંડનાં ઘરોમાં વસે છે. જયાં નહાવા ધોવાની, જાજરૂ જવાની વ્યવસ્થા હોતી નથી. તેઓમાં માંદગી અને રોગો આને કારણે જોવા મળે છે. અપૂરતો ખોરાક અને સખ્ત મહેનતને કારણે પણ અનેક રોગોના ભોગ આ લોકો બને છે.

૧. બાવચાઓની આરોગ્ય વિષયક તપાસ થાય એવી વ્યવસ્થા થવી જોઇએ. તેને માટે પ્રાથમિક પેટા આરોગ્ય કેન્દ્ર નજીકમાં ખોલવું જોઇએ.

૨. બાવચાઓમાં રોગો પૂરતી વ્યવસ્થાના અભાવે જોવા મળે છે. તેથી ઘરની બાજુમાં સ્નાન માટે અને કપડાં ધોવા શોષખાડા બનાવી આપવા જોઇએ. વિસ્તારમાં વસ્તીને ખ્યાલમાં રાખી જાજરૂ ઊભાં કરવાં જોઇએ. નાનાં બાળકો અને સ્ત્રીઓને પોષક આહાર માટેની યોજના વ્દારા આવરી લેવાં જોઇએ. વૃધ્ધો અસહાય હોય તેમને માટે સમાજ સુરક્ષા ખાતા વ્દારા પેન્સન આપવું જોઇએ.

...

પછી તેમને શહેરમાં જયાં જમીન મળે ત્યાં આથી આર્થિક સહાય આપવી જોઇએ. જેથી તેઓ ઘર બાંધી શકે. મકાનમાં વીજળી શકય હોય તો આપવી જોઇએ. તેમના ઘર નજીકમાં પાણી નળની વ્યવસ્થા કરવી જોઇએ. જાજરૂ પણ નજીકમાં બાંધી આપવાં જોઇએ. જેથી અત્યંત કપરી હાલત અને ગંદા વિસ્તારમાં વસતા આ લોકો આરોગ્ય જાળવી શકે. એકદમ નહીં પણ ક્રમે ક્રમે પણ વસ્તીના પ્રમાણમાં દસથી પંદર સુધીના ઘર બાંધી આપવાં જોઇએ.

ગૃહોદ્યોગ :

બાવચા લોકો શહેરી વિસ્તારના પછાત ગંદા વિસ્તારોમાં વસતા હોવાથી નવરાશના સમયમાં જુગાર, આંકડા રમવા, વ્યસનો કરવામાં બેકાર યુવાનો, વૃદ્ધ, સ્ત્રીઓ-પુરુષોનો સમય જાય છે. આવા લોકોને ગૃહોદ્યોગો આપીને કામ આપવામાં આવે તો આ બદીઓમાંથી બચી શકે. અને રોજી રોટી મેળવી શકે. ગૃહોદ્યોગનાં સાધનો ખરીદવા આર્થિક મદદ કરવામાં આવે તો દરેક કુટુંબ પૂરક રોજી મેળવી શકે.

૧. ભરત-ગૂંથણ-સિવણ :

થોડું ઘણું ભણેલા ભાઇઓ, બહેનોને સિવણ કામની તાલીમ આપી સીવણ મશીનો હપ્તેથી થોડી ઘણી મદદ કરીને આપવામાં આવે તો તેમાંથી થોડી રોજી મેળવી શકે.

નવરાશના સમયમાં બધી સ્ત્રીઓ ઘરકામ કરતી નથી. તો આવી સ્ત્રીઓને જરૂરિયાત પ્રમાણે માલ પૂરો પાડી ભરત ગૂંથણ માટે તૈયાર કરવામાં આવે તો પૂરક આવક મેળવી શકે.

૨. અંબર ચરખા :

બાવચાઓનાં જે કુટુંબોને જેને જરૂર હોય તેને અંબર ચરખો આપવામાં આવે કે પછી એક ઘરમાં જરૂર પ્રમાણે ૧૦થી ૧૫ કે ૨૦થી ૨૫ અંબર ચરખા મૂકી એક તાલીમ પામેલ વ્યકિત ત્યાં રહી તેનું સંચાલન કરે. જેને જેટલો સમય મળે તેટલો વખત આવીને કાંતી જાય. ઉત્પાદન થયેલ માલ લેવાની અને વળતરની વ્યવસ્થા શહેર હોવાથી થઇ જાય. શરૂમાં અંબર તાલીમ આપી તૈયાર કરવા અને જેને અંબર ચરખો હોય તેને સબસીડીના ધોરણે આપવાની વ્યવસ્થા કરવી જોઇએ. માટે ઉત્પાદન થાય ત્યારે તેમાંથી હપ્તા મુજબ પૈસા વસુલ લઇ શકાય. આ કરવું જોઇએ તેથી એક નાનું આવકનું સાધન તેમને મળી જાય.

૩. ટેકનીકલ ધંધાઓની તાલીમ આપવી :

બાવચાઓ શહેરી વિસ્તારમાં વસે છે. તેઓ શહેરી વાતાવરણથી મહદંશે તૈયાર થઇ ગયેલા છે. પરંતુ સાધનો અને તાલીમ વિના રોજી રોટી મેળવવામાં મુશ્કેલી અનુભવે છે. અનુસૂચિત જનજાતિઓને મફત તાલીમ આપવાની સગવડો છે. પરંતુ આવક મર્યાદિત હોવાથી લઇ શકતા નથી. વધારે સ્કોલરશીપ આપી મફત તાલીમ આપવાની વ્યવસ્થા કરવી જોઇએ.

ગુજારે છે. આબાદ ભાવચા સમાજમાં ગરીબી જોવા મળે છે તેથી ઓછાવત્તા અંશે તેમનું શોષણ થાય છે. તે લોકો એવું મનોવલણ ધરાવે છે કે ગરીબોનું કોઇ બેલી નથી. કપરી ગરીબાઇના કારણે અને વસ્તી ઓછી હોવાને લીધે શહેરી વિસ્તારમાં વસતા હોવા છતાં તેમને કોઇ ઓળખતું નથી. તેથી તેઓ પરિસ્થિતિ વશ આંખો હોવા છતાં પ્રકાશમાં આંધળાની જેમ ગમે ત્યાં અથડાય છે.

ભાવચાઓ ગરીબાઇને કારણે શિક્ષણની વ્યવસ્થા હોવા છતાં પૂરેપૂરો લાભ ઉઠાવી શકતા નથી. આદિવાસી તરીકેના લાભો પૂરેપૂરા લઇ શકતા નથી. પોતે આદિવાસી છે તે જાણતા હોવા છતાં પોતાને કયા કયા લાભ મળી શકે તેનાથી અજાણ હોવાથી લાભ લઇ શકતા નથી. જીવનનિર્વાહ માટે તનતોડ મહેનત કરતા હોવા છતાં મોટા ભાગના કુટુંબો આખું વર્ષ પેટ પૂરતું ખાવાનું પ્રાપ્ત કરી શકતાં નથી. વર્ષમાં કેટલાક દિવસો ભૂખ્યા કે અર્ધભૂખ્યા રહેવું પડે છે. જેને કારણે દારૂ ખૂબ પીએ છે તેથી આ ભાવચા લોકોના જ્યાં સુધી આર્થિક વિકાસ નહિ થાય, તેમને રોટલો અને ઓટલો મળી શકે તેવી સ્થિતિ નહીં થાય ત્યાં સુધી સ્થિર થઇને જીવી શકશે નહીં. છૂટક મજૂરી કરીને જીવન ગુજારનાર ભાવચા લોકોને વર્ષના બધા દિવસો કામ મળી રહેતું નથી. આર્થિક રીતે સદ્ધર બને તો કામ કરવાની સૂઝ અને તેમનો વિકાસ થઇ શકે આ માટે તેમજ થોડી વધુ મદદો કરી આગળ લાવવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવે તો શહેરી વિસ્તારમાં વસતા ભાવચા લોકો બીજા આદિવાસી સમાજો કરતાં સહેલાઇથી આગળ આવી શકે છે. કારણ કે શહેરી જીવનથી તૈયાર થયેલી, શરીરે સશક્ત અને થોડું ઘણું શિક્ષણ પામેલી પ્રજા છે. અનુસૂચિત જનજાતિઓને મળતા લાભોથી અજાણ વંચિત રાખ્યા વિના ભાવચા જાતિને પણ બધા લાભો સમજીને હેતુપુર:સર આપવા જોઇએ.

<u>ભૌતિક સાધનો :</u>

ઘર : ભાવચાઓ શહેરી વિસ્તારમાં વસે છે પરંતુ જ્યાં વસે છે તે ઘર અને ઘરની જમીન માલિકી તેમની પોતાની નથી. ઘરથાળની જમીન તેમની માલિકીની કરી આપવી જોઇએ. જેથી કરીને ભવિષ્યમાં તેમને કોઇ તે જમીન ઉપરથી કાઢી મૂકે નહીં કે કાઢી મૂકવાની ધમકી પણ આપી શકે નહીં. તેઓનાં ઘરની હાલત ઘણી ખરાબ છે. માત્ર એક ઓરડાનાં ઘરોમાં વસવાટ કરે છે. ઘરોમાં માટીની દીવાલ જોવા મળે છે. જેનાથી તેઓ દરેક ઋતુમાં મુશ્કેલીમાં મૂકાય છે. ઉનાળે ગરમી, શિયાળે ઠંડી અને ચોમાસામાં પાણીનો ભય હોય છે. ઘરોને પાકાં બનાવવા માટે આર્થિક સહાયની યોજના કરવી જોઇએ અને તેમની સૂચના મુજબ સારાં ઘર બાંધી આપવાં જોઇએ. ઓછી આવકવાળાને સ્લમબોર્ડ વ્દારા મકાન બાંધી આપવાં જોઇએ. કે

રમવી, બીડી તમાકુ જેવાં વ્યસનો કરવાં, જુગાર રમવો વગેરેમાં સમય પસાર કરી નાખે છે. ૮થી ૧૦ વર્ષની ઉંમરથી જ મજૂરીકામ, હોટલમાં કામ, રંગકામ વગેરેમાં લાગી જાય છે, આ રીતે રોજી મળવે છે. જેને કારણે બાળકો શિક્ષણથી વંચિત રહે છે.

આ સિવાય શાળાના વાતાવરણ સાથે પણ આ બાળકો ગોઠવાઈ શકતાં નથી. ઉપરાં પોતાની અંગત વસ્તુઓ કપડાં, ખાવાનું, પુસ્તકો ન મળતાં પણ શાળાએ જતાં નથી.

આ અભ્યાસમાં લીધેલા બાવચાઓના કુલ ૮૫ કુટુંબોમાં બંને વિસ્તારના શિક્ષણની સ્થિ નીચેના કોઠા મુજબ જોવા મળી હતી.

બાવચા શિક્ષિત- અશિક્ષિતનું પ્રમાણ

વિસ્તાર	કુલ કુટુંબ	અશિક્ષિત		શિક્ષિત		કુલ	
		પુરુષ	સ્ત્રી	પુરુષ	સ્ત્રી	પુરુષ	સ્ત્રી
વડોદરા	૩૧	૩૩	૫૮	૪૯	૨૬	૮૨	૮
અમદાવાદ	૫૪	૫૯	૭૧	૯૬	૫૨	૧૫૫	૧૨
કુલ	૮૫	૯૨	૧૨૯	૧૪૫	૭૮	૨૩૭	૨૦૭

આમ ઉપરના કોઠા પરથી ખ્યાલ આવે છે કે અભ્યાસ દરમ્યાન કુલ ૮૫ કુટુંબોના ૪૪૪ સભ્યોમાં ૨૩૭ પુરુષોમાંથી ૯૨ પુરુષો અશિક્ષિત અને ૧૪૫ પુરુષો શિક્ષિત જોવા મળ્યા હતા. જ્યારે ૨૦૭ સ્ત્રીઓમાંથી ૧૨૯ અશિક્ષિત અને ૭૮ શિક્ષિત સ્ત્રીઓ જોવા મળી હતી.

બંને વિસ્તારમાં અશિક્ષિત કરતાં શિક્ષિતની પુરુષ સંખ્યા વધારે જોવા મળી હતી. જ્યારે સ્ત્રીઓમાં આથી ઉલટું જોવા મળે છે. શિક્ષિત કરતાં અશિક્ષિત સ્ત્રીઓની સંખ્યા વધારે જોવા મળે છે.

કુલ સ્ત્રી પુરુષ સભ્યસંખ્યામાં શિક્ષિત અને અશિક્ષિતનું પ્રમાણ લગભગ સરખું જોવા મળે છે. તેમ છતાં શિક્ષિત કરતાં અશિક્ષિતની સભ્યસંખ્યા ૩ ટકા વધારે જોવા મળે છે.

વિકાસ આયોજન :

બાવચા લોકો શહેરી વિસ્તારોમાં વસતા હોવા છતાં પોતાનો આર્થિક વિકાસ કરી શક્યા નથી. તેમનો આર્થિક વિકાસ ન થવાનાં અનેક કારણો જોવા મળે છે. ઓછું શિક્ષણ, શોષણ, જુગાર, વરલી મટકાની બદી, દારૂ, બીડી, તમાકુ જેવા વ્યસનો અને આર્થિક કંગાળ સ્થિતિ જેવાં અનેક કારણોસર બાવચા લોકો કપરી આર્થિક પરિસ્થિતિમાં જીવન

વ્યવસાય પ્રમાણે કુટુંબોનું વર્ગીકરણ

વિસ્તાર	નોકરી	ધંધો	છૂટક મજૂરી	ઘરકામ	નોકરી અને છૂટક મજૂરી	નોકરી અને ઘરકામ	છૂટક મજૂરી અને ઘરકામ	ધંધો અને છૂટક તથા ઘરકામ	નોકરી અને ધંધો	કુલ
અમદાવાદ	૩૫	૧	૧૦	૧	૬	-	૧	-	૧	૫૪
વડોદરા	૧૩	૧	૫	-	૧	૫	૩	૧	૧	૩૧
કુલ	૪૮	૨	૧૫	૧	૭	૫	૪	૧	૨	૮૫

તપાસનાં કુલ ૮૫ કુટુંબોમાંથી સૌથી વધુ ૪૮ કુટુંબો નોકરીના વ્યવસાયમાં જોડાયેલા જોવા મળ્યા હતા. તે પછી ૧૫ કુટુંબો છૂટક મજૂરી પર જીવનનિર્વાહ કરતા જોવા મળ્યા હતાં. જયારે તે પછી ક્રમશઃ નોકરી છૂટક મજૂરીમાં જોડાયેલા ૭ કુટુંબો, નોકરી ઘરકામમાં ૫ કુટુંબો, છૂટક મજૂરી ઘરકામ ૪ કુટુંબો જોવા મળ્યાં હતાં. બાકીનાં ૬ કુટુંબો ધંધો ઘરકામ નોકરી વત્તા ધંધો વગેરેમાં જોડાયેલા જોવા મળ્યાં હતાં.

વિસ્તાર પ્રમાણ સ્થિતિ ઉપરના કોઠા પરથી સ્પષ્ટ રીતે ખ્યાલ આવે છે. તેમાં પણ સૌથી વધુ કુટુંબો નોકરીમાં તે પછી છૂટક મજૂરી, નોકરી વત્તા છૂટક મજૂરીમાં જોડાયેલાં જોવા મળ્યાં હતાં. આમ બાવચાઓમાં કોઈ એક જ ધંધો કરતા હોય એવું જોવા મળતું નથી. આ લોકોમાં જેમ જેમ શિક્ષણનું પ્રમાણ વધતું જાય છે તેમ તેમ પોતાના વ્યવસાયમાં નોકરી અને છૂટક મજૂરીના વ્યવસાયને વધુ મહત્વ આપતા જતા જોવા મળે છે.

બાવચાઓમાં શિક્ષણ :

ગુજરાતના આદિવાસીઓમાં બાવચા આદિવાસી જૂથ શહેરી વિસ્તારમાં વસે છે. તેના કારણે તેની પેઢીઓ જૂની સંસ્કૃતિ ગુમાવી રહ્યું છે. શહેરી જીવનના અનેક પરિવર્તનો સાથે કદમ મિલાવવા પ્રયાસ કરી રહ્યું છે. બાવચા લોકોના સમાજજીવનના દરેક પાસાઓમાં શહેરી અસરને કારણે પરિવર્તન જોવા મળે છે. શિક્ષણમાં બાબતમાં આદિમ જાતિઓમાં ધોડિયા પછી બીજું સ્થાન ધરાવે છે. બાવચા આદિમ જૂથ શહેરી વિસ્તારમાં વસવાટ કરતું હોવાથી શિક્ષણમાં બાબતમાં કંઈક સારી સ્થિતિ જોવા મળે છે.

તેમ છતાં બાવચાઓમાં પરિસ્થિતિવશ કેટલાક શિક્ષણ લઈ શકતા નથી. આર્થિક પરિસ્થિતિ જયાં નબળી છે ત્યાંના વાતાવરણની પરિસ્થિતિ અને ઘોડ પણ મા બાપની બેકાળજીને કારણે શિક્ષણની બાબતમાં જે પ્રમાણ હોવું જોઈએ તે જળવાયું નથી. બાળકો રમાડતાં, રમતો

કરે છે. લગ્નમાં બાવચાઓએ હિંદુઓની રીતભાત અપનાવેલી જોવા મળે છે. આ લોકોમાં આંતરજ્ઞાતિય લગ્નના કેટલાક કિસ્સાઓ જોવા મળે છે.

બાવચાઓમાં છૂટાછેડાના રિવાજ પ્રચલિત છે. બાવચાઓમાં સ્ત્રીની ઇચ્છાએ દિયરવટુ કરી શકે છે, જેઠ સાથે જઇ શકતી નથી. નાતરું કરવાની છૂટ છે. સાળીવટુ પણ સાળીની ઇચ્છા હોય તો કરી શકે છે. પત્નીની હયાતીમાં બીજું લગ્ન કરી શકાતું નથી. વિધવા-વિધુરને પુનઃલગ્નની છૂટ છે. બાવચાઓમાં આંતરજ્ઞાતિય લગ્નની છૂટ જોવા મળે છે.

બાવચાઓમાં મૃત્યુ પછી અગ્નિસંસ્કાર કરે છે. બારમાનો રિવાજ છે. મૃત્યુ બાદ ભૂત-પ્રેત, ડાકણ થાય છે એવી માન્યતા આ લોકોમાં જોવા મળે છે. ભૂવા ભગત દ્વારા દારૂ, મરઘુ, બકરો અને વિધિઓ કરાવે છે.

<u>આર્થિક જીવન માળખું :</u>

કોઇપણ સમાજમાં જીવનવ્યવહારના સમગ્ર પાસા પર ભૌગોલિક વાતાવરણની અસર પૂરેપૂરી વર્તાતી હોય છે. તેમાંય મૂળ નિમ્ન કક્ષાનું જીવન વિતાવતી જાતિઓ પર ભૌગોલિક વાતાવરણની અસર સવિશેષ હોય છે. છ ત્રણ પેઢીથી મહારાષ્ટ્રમાંથી શિવાજીના લશ્કરમાંથી જિલ્લામાં આવીને વસેલા અને મહારાજા ગાયકવાડ દ્વારા ગુજરાત રાજ્યના આઠ જિલ્લાના શ વિસ્તારમાં વસેલી બાવચા આદિજાતિ છે. રજવાડાં નાબૂદ થતાં પોતાનો ઘોડા સાચવવાનો કે પટાવાળાનો મૂળ વ્યવસાય ચાલ્યો જતાં શહેરના અન્ય વિસ્તારોમાં જુદા જુદા ધંધાઓની શોધમાં ફેલાયા. આ લોકોની આર્થિક સ્થિતિ શહેરના ઉદ્યોગ ધંધાને આધારે છે. શહેરના નાના મોટા ઉદ્યોગની આસપાસ આર્થિક જીવન ગોઠવાયેલું જોવા મળે છે.

બાવચા લોકોની મુખ્ય વસ્તી ગુજરાત રાજ્યના શહેરી વિસ્તારોમાં વસે છે. અમદાવાદ અને વડોદરા જેવા મોટા શહેરોમાં મુખ્ય વસ્તી છે. બાવચા લોકોનો મુખ્ય વ્યવસાય જેવું લાગે જોવા મળે છે. કોઇ એક વ્યવસાય પર આધાર ન રાખતાં જુદા જુદા અનેક વ્યવસાય પર તેમનું જીવન આધારિત છે. આ લોકોમાં કુટુંબમાંથી પુરુષ, સ્ત્રી કે બાળક નાના મોટા કોઇને કોઇ છૂટક મજૂરીનાં કામો કરવા જાય છે. થોડા શિક્ષણ પામેલા જ સારી નોકરી કરે છે. બાકી કારખાનામાં, પ્રેસમાં, મિલમાં, મકાનના રંગકામમાં, હોટલમાં કામ, લારી ફેરવવી, ઘરકામ કરવું અને પટાવાળાનું કામ વગેરે જેવાં કામો કરે છે.

નીચે બતાવેલા કોઠા પરથી કુલ ૮૫ કુટુંબોના ૪૪૪ સભ્યોમાંથી જે સભ્યો જુદા જુદા વ્યવસાયો કરે છે તે નીચે મુજબ કુટુંબ પ્રમાણે સ્થિતિ જોવા મળી હતી.

સોનગઢ-વ્યારા તરફ જ્યારે સયાજીરાવ ગાયકવાડની હકુમત ચાલી ત્યારે ગાયકવાડે બાવચા લોકોને રાજકીય કારણોસર ઘોડાની માવજત અને સૈનિક તરીકેની ફરજો બજાવવા અને સામાજિક કારણોમાં લગ્ન પ્રસંગે નાચવા લાવવા માટે વસાવ્યા. ત્યારથી બાવચા લોકો ગાયકવાડના અમદાવાદ, વડોદરા અને બીજા થાણાઓ ઉપર નવ નોકરી માટે વસેલા જોવા મળે છે. ભારત આઝાદ થતાં દેશી રજવાડાનું વિલિનીકરણ થયું. ગાયકવાડના દરેક થાણામાં વસેલા બાવચા લોકો વસ્તી વધતાં અને આ નોકરી ચાલી જતાં શહેરી વિસ્તારોમાં જુદા જુદા વ્યવસાયો કરવાનું ચાલુ કર્યું.

અમદાવાદમાં બાવચા લોકો જ્યાં વસે છે તેની આજુબાજુ આર્થિક, સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત વસ્તીના લોકો વસે છે. ભોઈ, મિસ્ત્રી, ભાટીયા, મુસલમાન, વાઘરી, લુહારિયા, ઠાકરડા, હરિજન અને બીજી પરચૂરણ વસ્તી વસે છે.

વડોદરામાં પણ આર્થિક, સામાજિક રીતે ગરીબ વર્ગો વસે છે ત્યાં બાવચા લોકોની વસ્તી જોવા મળે છે. તેમની સાથે મુસલમાન, મરાઠા, સિંધી, વસાવા, ભોઈ, ટોપલિયા વાઘરી તે જેવાં ગરીબ જૂથો વસેલાં જોવા મળે છે.

તપાસનાં ૮૫ કુટુંબોમાંથી ૬૩ કુટુંબો ૩૦ વર્ષ કરતાં વધુ સમયથી વસવાટ કરતાં જોવા મળ્યાં હતાં અને બાકીનાં ૨૨ કુટુંબો ૧૦થી ૩૦ વર્ષની અંદરના ગાળામાં વસેલાં જોવા મળ્યાં હતાં. આ પરથી આ લોકો બહારથી આવીને વસેલા ગાયકવાડના વખતના હશે એમ માની શકાય.

સામાજિક રીતરિવાજો :

બાવચાઓમાં સ્ત્રી ગર્ભ ધારણ કરે ત્યારથી સાત માસ પૂરા થતાં સીમંત ખોળો ભરવાની વિધિ કરવામાં આવે છે. સ્ત્રીની પ્રથમ પ્રસૂતિ પિયરમાં કરાય છે. પ્રસૂતિ દાયણ દ્વારા કે જરૂર પડે દવાખાને કરાય છે. પ્રસૂતિ નદીની પૂજા રવિવાર, સોમવાર કે ગુરૂ-શુક્રવાર કરીને લઈ જાય છે. બાળકની છઠ્ઠીની વિધિ છ દિવસે કરાય છે. બાવચાઓ કુળદેવી ચોસઠ જોગણી આગળ બાધા માનતા ઉતારે છે. બાધામાં દારૂ મરઘું, બકરું વગેરે આપે છે.

બાવચાઓ લગ્ન મોટે ભાગે જે શહેરોમાં હોય ત્યાં અથવા બીજા શહેરોમાં જ્યાં પોતાની જાતિના હોય ત્યાં જ લગ્નસંબંધ બાંધે છે. ગામડે લગ્નસંબંધો કરતા નથી. મામા ફોઈનાં સંતાનો વચ્ચે લગ્ન વર્જ્ય ગણાય છે. જીવનસાથીની પસંદગી છોકરા છોકરીને કરવાની છૂટ છે. કુળ, શિક્ષણ વગેરે જોવાય છે. ૧૫થી ૨૫ વર્ષની વયમાં છોકરા છોકરીનાં લગ્ન કરી નાખે છે. બાળલગ્નો જોવા મળતાં નથી. પહેલાં બાળલગ્ન થતાં હતાં. લગ્ન સંબંધનું માગું છોકરાપક્ષ તરફથી કરવામાં આવે છે. એ લગ્નવિધિ કોટવાળ કરાવે છે. બાવચાઓમાં દહેજપ્રથા નથી. છોકરાની જાન જાય છે. લગ્નવિધિ દરમ્યાન કન્યાદાન અપાય છે. લગ્નખર્ચ ૩થી ૪ હજાર રૂપિયા જેટલું

'એન્સીઅન્ટ હીસ્ટ્રી ઓફ પેડ' નામના ભારતના જૂના ઈતિહાસમાંથી જાણવા મળે છે કે આ ચૌધરી, ધોડિયા, ભીલ, ગામીત વગેરે જાતિઓ બિહાર પ્રાંતના ઉત્તર વિભાગમાંથી આવેલી હોવાનું મનાય છે. બિહારના ચાંપન ગામે ગયા, મધુપુર વગેરે પરગણામાંથી મોગલાઈ વખતથી ચોથ ઉઘરાવવા વસી હોવાનું જણાય છે. સાથે સાથે સૈન્યમાં હોવાનું મનાય છે. બિહારના આદિવાસીઓ સાથે તેમનાં ઘરેણાં, કપડાં, સૌંદર્ય સાધનો વગેરે મળતાં આવે છે. જુના વખતનું પ્રથા હાલ શહેરમાં હોવા છતાં બાવચાઓમાં જોવા મળે છે.

યાદવ પાંડવ કુળના હશે. જે પણ મામા ફોઈના છોકરાનાં લગ્ન થાય છે જે જે પાંડવ હતાં[1].

મરાઠા યુદ્ધમાં લશ્કરનો પુરાવો અત્યંત માહિતીસભર જોવા મળે છે. શિવાજીના માવલ લોકો પૈકીના પણ આ લોકો હશે એમ ઈતિહાસકારો માને છે.[2]

બાવચા જાતિ કેવી રીતે ગુજરાતમાં આવી વસી તે વિષે થોડી ઐતિહાસિક માહિતી સિ બીજા કોઈ લેખિત પુરાવા મળતા નથી. ક્ષેત્રકાર્ય દરમ્યાન આ વિસ્તારના બાવચા આગેવાનો વૃદ્ધો દ્વારા મૌખિક જાણવા મળેલ વાત પરથી બાવચાઓ મૂળ મહારાષ્ટ્રથી રાજકીય અને આર્થિક કારણોસર ગુજરાતમાં વસેલા છે. આ લોકોના કહેવા પ્રમાણે શિવાજી મહારાજના વંશ આ જાતિ ચાલતી આવી છે. પહેલાં આ લોકો શિવાજી મહારાજના લશ્કરમાં ફરજ બજાવતા હતા. તેમના કહેવા પ્રમાણે બાવચા એટલે બાહોશ કે બહાદુર નામના માણસ પરથી અમારી જ બાવચાના નામે ઓળખાય છે. તે પહેલાં કઈ જાતિના હતા તે ખબર નથી. પરંતુ શિવાજી મહારાજના લશ્કરમાં અમારા વંશજો હતા જે અમારા લોકોની બહાદુરીને કારણે રાખેલા. આ લોકો સંજોગો પ્રમાણે મહારાષ્ટ્રમાંથી તે વખતે તાનાજી સાથે અંગ્રેજોની કોઠીઓની લૂંટ કરવા ઉતરી આવેલા. જેમાંના ઘણા ખરા ગુજરાતના દક્ષિણ ભાગમાં સુરતની આસપાસના વિસ્તારની જાહોજલાલી અને બીજાં કારણોસર વસી ગયેલા. જેના પુરાવા રૂપે આજે પણ સોનગઢ-વ્યારા નજીકના કટાસવાણ, ચીખલા ગામ અને દેવલીમાતના મંદિર તરફ અમારા વૃદ્ધ વડીલો ગંભીરસિંહ અને કેસરીસિંહ હયાત છે.

માહિતી મળે છે. કે બાવચા નવસારી જિલ્લાના સોનગઢ તાલુકામાં જોવા મળતી એક એક જૂની જાતિ છે. તેઓ ગાયકવાડના ઘોડા તબેલામાં દેખભાળ રાખતા. ત્યાંથી વડોદરા પાટણ અને બીજા સ્થળે થયા. તેઓની સ્ત્રીઓ પહેલાંની જાતિઓનાં જેવાં વસ્ત્રો પહેરે છે. તેઓ ઘોડાના તબેલાની દેખભાળ કરવી, ઘાસ વેચવું, છૂટક મજૂરી કરવી વગેરે જેવાં કામો કરે છે.

૫. પંચમહાલ

૬. ભરૂચ

૭. સુરત

૮. સાબરકાંઠા

૯. વલસાડ

અમદાવાદ અ
માટે પસંદ કર્યા
આવી સ
દક્ષિણમાં ઉતરી
પ્રજા દક્ષિણમાં ઉ...ર
વસી. ત્યાંથી નોકરી
થાનાઓમાં વસાવ્યા.
સંભવ છે.
બીજી
કારણે લશ્કરમાં
વ્યારા તરફ આ...
ગાયકવાડ જે સૈનિ
માહજથી ઓળખાયા.
તેમનામાંથી ઉતરી

૧ ઘજોલાના ગામીત

૫.	પંચમહાલ	ગોધરા	૧૧૦	૧૯૮
		દેવગઢબારિયા	-	૨
		કુલ	૧૧૦	૨૦૦
૬.	ભરૂચ	સાગબારા	૨	૨૯
		હાંસોટ	-	૪
		કુલ	૨	૩૩
૭.	સુરત	ચોર્યાસી	-	-
		કુલ	૨	૨૪
૮.	સાબરકાંઠા	સીટી	૧	-
		બાયડ	૨૦	-
		ભિલોડા	૧	-
		ખેડબ્રહ્મા	૦૧	-
		કુલ	૨૩	-
૯.	વલસાડ	વલસાડ	-	૭
		કુલ	-	૭
		બધા જિલ્લાની કુલ	૨૪૫૫	૨૩૪૫

અમદાવાદ અને વડોદરા શહેરી વિસ્તારોમાં વધારે વસ્તી હોવાથી એ બે વિસ્તારો તપાસ માટે પસંદ કર્યા હતા. જેમાં અમદાવાદ ૫૪ અને વડોદરામાં ૩૧ કુટુંબો આવરી લેવાયાં હતાં.

આર્યો સપ્તસિંધુના પ્રદેશમાં વસવાટ માટે આવ્યા ત્યારે ત્યાંની અનાર્ય પ્રજા ભાગીને દક્ષિણમાં ઉતરી જે પર્વત-જંગલોમા વસ્યા. આર્યો જેમ જેમ વિસ્તરતા ગયા તેમ તેમ અનાર્ય પ્રજા દક્ષિણમાં ઉતરતી ગઈ. જે સુરત, વાંસદા, ધરમપુર, ડાંગ, રાજપીપળાના જંગલમાં જઈ વસી. ત્યાંથી નાચવા ગાવાને બહાને કે બહાદુરીના પરિણામે ગાયકવાડ આ શહેરી વિસ્તારોમાં થાનાઓમાં વસાવ્યા. આ પ્રથા ગામીતમાંથી ઉતરી આવી હોય જે પ્રજા બાવચા કે હોય તેવો સંભવ છે.

બીજી એક માન્યતાને આધાર કહી શકાય કે મૌર્ય સમયના અંત ભાગમાં બૌદ્ધધર્મના ફેલાવાને કારણે લશ્કરમાંથી કેટલાક સિપાઈઓ છૂટા પડી ગયા. તેઓ દક્ષિણના સુરત જિલ્લાના સોનગઢ વ્યારા તરફ અહિંનાં આજુબાજુઓનાં ગામડાઓમાં ગામની બહાર વસતા-ગામ તટ વસ્યા. તેમાંથી ગાયકવાડે જે સૈનિકોને ઘોડા કે સિપાઈની નોકરીમાં રાખ્યા તે શહેરોમાં વસ્યા તે બાવચા તરીકે પાછળથી ઓળખાયા. આ ગામીત લોકો સાથેના સંબંધો અને તેમના જેવી રહેણીકરણીને કારણે તેમનામાંથી ઉતરી આવેલી બાવચા જાતિ સંભવ છે.[૧]

---

૧ ધજોલાના ગામીતો : જન્મ, લગ્ન અને કુટુંબ, લેખક- ગામીત બચુબહેન

વસ્તી ધરાવતાં શહેરોમાં વસે છે. અમદાવાદમાં રાયખડ, જેસંગભાઈની વાડી, વાડજ, ડોયર દાણીલીમડા, બારેજા, મણિનગર, ખાનપુર વગેરે સ્થળોએ અને વડોદરામાં પાણીગેટ, પ્રતાપનગર હજરતપાગા, હુજરાત ટેકરા, નવાપુરા, સલાટવાડા વગેરે સ્થળોએ વસે છે.

ગુજરાતની બાવચા વસ્તી શહેર અને તાલુકા પ્રમાણે

ક્રમ	જિલ્લો	ગામનું નામ	૧૯૬૧ની વસ્તી	૧૯૭૧ની વસ્તી
૧.	અમદાવાદ	અમદાવાદ સીટી	૯૧૮	૮૩૪
૨.		ધંધુકા	૯૭	૭
		વિરમગામ	–	૬
		દહેગામ	૪	૩૬
		કુલ	૧૦૧૯	૮૭૮
૨.	વડોદરા	વડોદરા સીટી	૪૭૫	૬૪૪
		સાવલી	૪	–
		વડોદરા તાલુકો	૧૪	–
		સિનોર	૨	૫
		ડભોઈ	૬	–
		તિલકવાડા	–	૮
		કુલ	૮૩૩	૬૫૭
૩.	મહેસાણા	મહેસાણા સીટી	૨૭૫	૬૨
		પાટણ	–	૨૬૩
		વિજાપુર	–	૨૬
		ચાણસ્મા	–	૬૨
		હારિજ	–	૧
		કુલ	૨૭૫	૩૧૪
૪.	ખેડા	ખેડા સીટી	૧૪૬	–
		મહેમદાવાદ સીટી	–	૧૪૪
		બાલાસિનોર	–	૨૯
		આણંદ	–	૨૧
		પેટલાદ	–	૧૨
		ખંભાત	–	૧૮
		બોરસદ	–	૩
		કપડવંજ	–	૧
		કુલ	૧૪૬	૨૩૨

છે. દેશમાંનો દર દસમો આદિવાસી ગુજરાતમાં વસે છે અને દર સાતમો ગુજરાતી આદિવાસી છે. દેશમાં ગુજરાત ચોથા નંબરે આદિવાસી વસ્તી ધરાવતો પ્રદેશ છે. ૧૯૭૧ની વસ્તી ગણતરી પ્રમાણે ગુજરાત રાજ્યની કુલ વસ્તી ૨૬૬.૯૭ લાખ છે. આમાં આદિજાતિઓની વસ્તી ૩૭૩૪૪૨૨ છે. આમ આદિવાસીઓની વસ્તી કુલ વસ્તીમાં ૧૩.૯૯% જેટલી છે. ગુજરાતમાં ૧૯૬૧માં આદિવાસીઓની વસ્તી ૨૭,૫૪,૪૪૬ હતી. જે ૧૯૭૧ની વસ્તી ગણતરી પ્રમાણે ૩૭,૩૪,૪૨૨ થઇ હતી. આમ દશકા દરમ્યાન ૯,૭૯,૯૭૬ (૩૫.૫૭%)નો વસ્તી વધારો થયો છે. ટૂંકમાં ગુજરાતમાં આદિવાસીઓની સંખ્યામાં ઉત્તરોત્તર વધારો થતો રહે છે. રાજ્યમાં આદિવાસીઓની વસ્તી મુખ્યત્વે આઠ જિલ્લાઓમાં આવેલી છે. સુરત, વલસાડ, ડાંગ, ભરૂચ, વડોદરા, પંચમહાલ, સાબરકાંઠા અને બનાસકાંઠા જિલ્લાઓમાં કુલ ૨૮ જેટલી આદિજાતિઓ છે. આમ ગુજરાત રાજ્યમાં આદિવાસીઓની વસ્તી રાષ્ટ્રની સરાસરી કરતાં બમણી હોઇ તથા તેમની સ્થિતિ વધુ નબળી હોઇ તેમના પ્રશ્નો વિશેષ વિચારણા માગી લે છે. આદિમજાતિઓની મોટી વસ્તી ધરાવતા જૂથો વિષે અભ્યાસ ઘણા થયા છે જયારે અનેક નાનાં આદિમજૂથો વિષે ખાસ કાંઇ ધ્યાન મળતું નથી.

ભારતમાં વર્ષોથી પાછળ રહી ગયેલ આદિવાસીઓની વસ્તી ઘણી છે. ૧૯૭૧ની વસ્તી ગણતરી પ્રમાણે ભારતની કુલ વસ્તીના ૬.૯૩% આદિવાસીઓની વસ્તી હતી. એમાં અનેક નાનાં જૂથો પૈકીની બાવચા એક નાનું આદિમ જૂથ છે કે જે શહેરી વિસ્તારોમાં વસે છે. છતાં અધિકારીઓ અને સંશોધકોથી ધ્યાન બહાર રહેલું છે. તેના વિષેનો અભ્યાસ અને વિકાસ કરવાના પ્રયાસ થયા નથી.

વસ્તી અને વિસ્તાર :

ભારતમાં બાવચાઓની વસ્તી ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર અને ઓરિસ્સામાં જોવા મળે છે. ૧૯૪૧ની વસ્તી ગણતરી પ્રમાણે ૨૯૪૬ની, ૧૯૬૧ની વસ્તી ગણતરી પ્રમાણે ૨૫૫૫ની અને ૧૯૭૧ની વસ્તી ગણતરી પ્રમાણે ૨૩૪૫ની જોવા મળે છે. જેમાં ગુજરાતમાં ૨૪૫૫, મહારાષ્ટ્રમાં ૯૪ અને ઓરિસ્સામાં ૬ ની વસ્તી જોવા મળે છે.

ગુજરાતમાં ૧૯૬૧ની વસ્તી ગણતરી પ્રમાણે જોવા મળતી ૨૪૫૫ની વસ્તી કુલ આદિવાસી વસ્તીના ૦.૦૮% છે. અને ૧૯૭૧ની જોવા મળતી ૨૩૪૫ની કુલ વસ્તી કુલ આદિવાસી વસ્તીના ૦.૦૬% છે. ગુજરાતમાં જોવા મળતી ૧૯૭૧ની ૨૩૪૫ની વસ્તીમાંથી ૨૧૫૪ની વસ્તી શહેરી વિસ્તારમાં અને ૧૯૧ની વસ્તી ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં વસે છે. બાવચાઓ ગુજરાતના અમદાવાદ, વડોદરા, ખેડા, ગોધરા, ભરૂચ, સુરત, મહેસાણા, પાટણ વગેરે જુદાં જુદાં આઠ શહેરોમાં વસે છે. તેમની મોટી વસ્તી અમદાવાદ અને વડોદરા જેવા મોટી

આદિવાસી સંશોધન અને તાલીમ કેન્દ્ર

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૧૪

ગુજરાતનાં શહેરોમાં વસતા આદિવાસીઓના પ્રશ્નો અને તેના ઉકેલ વિષયક કાર્યગોષ્ઠી

કાર્યગોષ્ઠી
૨૧, જાન્યુઆરી ૧૯૮૪

બાબત : ગુજરાતનાં જુદાં જુદાં શહેરોમાં વસતી અનુસૂચિત જનજાતિનો પરિચય

- ચંદ્રકાન્ત એસ. પટેલ

પ્રસ્તાવના :

ભારતની વસ્તીનાં કેટલાંક જૂથો સામાજિક, આર્થિક, શૈક્ષણિક કે રાજકીય કારણોસર બાકીની પ્રજાની સરખામણીમાં ઘણાં પાછળ છે. સમાજના અલ્પવિકસિત લોકોની પ્રગતિ ઝડપી બનાવી શકાય તે માટે બંધારણમાં તેમને માટે ખાસ જોગવાઈઓ કરવામાં આવી છે. આમાંના એક વર્ગને બંધારણમાં અનુસૂચિત જ્ઞાતિઓ (શિડયુલ કાસ્ટ) તરીકે અને બીજા વર્ગને અનુસૂચિત જનજાતિઓ શિડયુલ ટ્રાઇબ્ઝ) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. બંધારણની કલમ ૩૬૬ (૨૫)માં અનુસૂચિત આદિજાતિ શબ્દની પ્રથમ વ્યાખ્યા આપવામાં આવી.

આદિવાસીઓના વિકાસ માટે જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોમાં ભૂતકાળમાં ઘણા પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા છે. પરંતુ તેમાં ઝાઝી પ્રગતિ થઈ ન હતી. ગુજરાતના આદિજાતિ સમાજનો મોટો ભાગ દેશમાંના બીજાં કેટલાંક આદિજાતિ જૂથો જેટલો અલગ પડી જતો નથી. છતાં આદિવાસીઓ આર્થિક, સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે બીન આદિવાસી સમુદાયોથી પાછળ રહેતા આવ્યા છે. આદિજાતિઓનાં કેટલાંક જૂથો તો અત્યંત પછાત અને પ્રાથમિક અવસ્થામાં જીવન વ્યતીત કરી રહ્યાં છે. આમ રાજ્યમાં જુદાં જુદાં આદિમજૂથો વિકાસના જુદા જુદા તબક્કે છે. તેથી આદિવાસી અને બીન આદિવાસી સમાજના વિકાસના સ્તર વચ્ચેનો ગાળો જ નહીં પરંતુ આદિજાતિઓના પોતાનાં જુદાં જુદાં જૂથો વચ્ચેનો ગાળો પણ ઘટાડવાનું જરૂરી બન્યું છે. આથી સ્વતંત્રતા બાદ આ જાતિઓનો વિકાસ થાય અને અન્ય સમુદાયો સાથે કદમ મિલાવી શકે તે માટે વિકાસ યોજનાઓ સહ અનેક પ્રયત્નો કરવામાં આવી રહ્યા છે. પરંતુ આવી જાતિઓના વિકાસ માટે પ્રથમ તો તેમના પ્રશ્નો અને પાસાઓનો અભ્યાસ કરવો જરૂરી છે. મોટાં આદિમ જૂથો વિષે અભ્યાસ ઘણા થયા છે જ્યારે અનેક નાનાં આદિમજૂથો વિષે ખાસ કંઈ લખાણ મળતું નથી.

ભારતમાં વર્ષોથી પાછળ રહી ગયેલ આદિવાસીઓની વસ્તી ઘણી છે. ૧૯૭૧ની વસ્તી ગણતરી પ્રમાણે ભારતની કુલ વસ્તીના ૬.૯૩% (૩,૮૦,૧૫,૧૬૨) આદિવાસીઓ વસે

ાષયક કાર્યગોષ્ઠી

જાતિની પરિચય

ચંદ્રકાન્ત એસ. પટેલ

ક રાજકીય કારણોસર

લોકોની પ્રગતિ માટેની

માં આવી છે. આમાંના

[illegible]ા વર્ગને અનુસૂચિત

ક[illegible]મ ૩૬૬ (૨૫)માં

ઘણા પ્રયત્નો કરવામાં

તિ સમાજનો મોટો ભાગ

છતાં આદિવાસીઓ

ા રહેતા આવ્યા છે.

ં [illegible]વન વ્યતીત કરી

ત[illegible]કે છે. તેથી

જ[illegible] નહીં પરંતુ

જરૂરી બન્યું છે. આથી

મ મિલાવી શકે તે માટે

આદી જાતિઓના વિકાસ

[illegible]ોટાં આદિમ જૂથો

[illegible]લખાણ મળતું નથી.

[illegible]. ૧૯૭૧ની

) આદિવાસીઓ વસે

સીદી લોકોની રૂ.૪૭૮ માસિક આવક છે. તેમાંથી ૫૨૪ રૂ. ખર્ચ કરતા હોય છે. જેટલી તેમને ૪૬ રૂપિયાનું દેવું લગભગ દરેક કુટુંબદીઠ કરવું પડે છે. જો કે અન્ય આદિવાસીઓ કરત તેમનામાં દેવાનું પ્રમાણ ખૂબ ઓછું છે. ૧૦૦ કુટુંબોમાંથી ૩૩ કુટુંબો દેવાદાર છે અને તેમને લગ ૧૪૦ રૂપિયા દેવું છે. આ દેવા માટેના પૈસા તેઓ પાસે કોઇ મિલકત ન હોવાથી કોઇ ધરાડી પેઢી કે બેન્કમાંથી કોઇ ધીરતું હોતું નથી. પરંતુ મુખ્યત્વે તેઓ દેવાની રકમ ચૂકવવા માટેના પૈસા જમાયત પાસેથી વેપારી કે શેઠ'પાસેથી લેતા હોય છે. ૪૦% લોકો તેમની જમાયત પાસે દેવું કરે છે. ૨૮% લોકો આજુબાજુના વેપારીઓ પાસેથી દેવું કરે છે. જયારે ૩૨% લોકો તેઓ જયાં નોકરી કરતા હોય છે તે શેઠ માલિક પાસેથી દેવા માટેના પૈસા લેતા હોય છે. આ દેવું મોટા ભાગે તેઓ ૪૬% સામાજિક પ્રસંગો માટે કરતા હોય છે. ૨૬% લાંબા ખર્ચ માટે, ૧૪% દારૂ જુગાર પટ અને અન્ય માંદગી, મકાનભાડું, કપડાં વગેરે માટે ૧૨% દેવું કરતા હોય છે. સીદીઓ પાસે જો મિલકત હોય તો તેમની ઘરવખરી અને મકાન એમની પાસે રોકડ મિલકત ભાગ્યે જ હોય છે.

ટૂંકમાં સીદી સમાજમાં તેઓની આર્થિક સ્થિતિ સારી હોવાથી દેવાનું પ્રમાણ નહિવત્ જોવા મળે છે. તેઓ પોતાની જેટલી આવક હોય તેમાંથી પોતાનો જીવનનિર્વાહ કરતા હોય છે.

સીદીઓનું આર્થિક જીવન તેમના સામાજિક જીવન ઉપર અસર કરતા હોય છે.

...

કોઠો-૪

ખર્ચ કરતા હોય છે. જેટલી કુટુંબોની માસિક આવક

કોઈન્ય આદિવાસીઓ કરતાં

વ્યવહાર છે અને તેમને લગ

ન હોવાથી કોઈ ઘરાકી

રકમ ચૂકવવા માટેના

પાસે દેવું કરે છે.

તેઓ જયાં નોકરી

દેવું મોટા ભાગે

૪% દારૂ જુગાર પર

છે. સીદીઓ પાસે જો

ન લાગ્યે જ હોય છે.

પ્રમાણ નહિવત્ જોવા

કરતા હોય છે.

હોય છે.

માસિક આવક	કુટુંબો
રૂ. ૧૦૦ સુધી આવક ધરાવતા	૫
૧૦૧-૩૦૦	૩૨
૩૦૧-૫૦૦	૩૧
૫૦૧-૬૦૦	૯
૬૦૧-૮૦૦	૬
૮૦૧-૧૦૦૦	૯
૧૦૦૧-૨૦૦૦	૭
૨૦૦૦થી ઉપર	૧

કુટુંબોનું ખર્ચ અને દેવું :

સીદી સમાજ વ્યવસ્થામાં લોકોનું માસિક ખર્ચ નીચે મુજબ દર્શાવી શકાય

માસિક આવક પ્રમાણેનું કુટુંબનું ખર્ચ

માસિક આવક	કુટુંબો	ખર્ચ
૧૦૦ સુધીની આવક	૫	૧૨૨૦
૧૦૧-૩૦૦	૩૨	૧૩૨૫૦
૩૦૧-૫૦૦	૩૧	૧૪૦૮૫
૫૦૧-૬૦૦	૯	૩૬૬૦
૬૦૧-૮૦૦	૬	૩૯૩૦
૮૦૧-૧૦૦૦	૯	૭૦૬૦
૧૦૦૧-૨૦૦૦	૭	૬૦૦૦
૨૦૦૦થી ઉપર	૧	૨૦૦૦
કુલ કુટુંબો તથા ખર્ચ	૧૦૦	૫૨૪૪૦

સીદી લોકોના ૧૦૦ કુટુંબોની માસિક આવક ૪૭૮૧૦ રૂ. છે. તેમાંથી તેઓ ૫૨૪૪૦ રૂ. ખર્ચ કરે છે. અર્થાત દરેક કુટુંબદીઠ ૪૭૮ રૂ. આવક છે જયારે ૫૨૪ રૂ. દરેક વ્યક્તિદીઠ માસિક ગણાવી શકાય. ૧૦૦ કુટુંબોમાં ૬૧૦ વ્યક્તિઓ રહે છે તેના આધારે માથાદીઠ આવક રૂ.૭૮ ૫ છે. જયારે ખર્ચ ૮૬ રૂ. કરવામાં આવે છે. કૌટુંબિક ખર્ચમાં સીદીઓમાં આવક પ્રમાણે ભિન્નતા જોવા મળે છે. જેમ ઓછી આવકવાળા મુખ્યત્વે ખોરાક અને ધાર્મિક પ્રસંગો પાછળ વધુ ખર્ચ કરતા હોય છે. જયારે વધુ આવકવાળા મનોરંજન પાછળ, કપડાં પાછળ અને સામાજિક-ધાર્મિક પાછળ ખર્ચ વધુ કરતા હોય છે.

૨૩ સસ્ત્રીઓ જ જાય છે જયારે બીજી સ્ત્રીઓ ઘરના કામકાજ સાથે જ સંકળાયેલી છે. તેઓ પોતાના કુટુંબમાં જેટલી આવક હોય તેના ઉપર જ પોતાનું ભરણપોષણ કરે છે.

કોઠો-૩

વયજૂથ પ્રમાણે કામ કરનાર વસ્તીનું પ્રમાણ :

વયજૂથ	કામ કરનાર પુરુષો	કામ કરનાર સ્ત્રીઓ	કુલ કામ કરનાર
૦-૧૪	૩	-	૩
૧૫-૩૪	૯૫	૬	૧૦૧
૩૫-૫૯	૬૨	૧૬	૭૮
૬૦થી ઉપર	૧૮	૮	૨૬
કુલ સંખ્યા	૧૭૮	૩૦	૨૦૮

ઉપરના કોઠા પરથી જણાય છે કે સૌથી વધુ કામ કરનાર લોકો ૧૫થી ૩૪ વયજૂથમાં હતા અને ૦-૧૪ના વયજૂથમાં કામ કરનાર લોકોનું પ્રમાણ નહિવત્ હતું. આ ઉપરથી જરૂર કહી શકાય કે સામાન્ય રીતે આદિવાસી સમાજમાં નાના બાળકોને કુટુંબને આર્થિક રીતે મદદરૂપ થવા માટે કમાવાની ફરજ પડતી હોય છે પરંતુ અહીં એવું જોવા મળતું નથી. ૧૫થી ૩૪ વયજૂથમાં કામ કરનાર લોકોમાં સ્ત્રીઓ કરતાં પુરુષોનું પ્રમાણ વધારે છે જયારે ૩૫થી ૫૯ વયજૂથમાં પણ પુરુષોનું પ્રમાણ વધુ છે. ૬૦થી વધુ વયજૂથમાં ૨૬ વ્યકિતઓ કાર્ય કરે છે. આ દર્શાવે છે કે ૬૦ વર્ષથી વધુ ઉંમરની વ્યકિતઓને ભાગ્યે જ કામ કરવું પડતું હોય છે.

મરઘા ને પશુ ઉછેર :

સીદી લોકો આર્થિક રીતે એટલા પછાત છે કે તેઓ પશુઓનો ઉછેર કરી શકતા નથી. તપાસ હેઠળનાં કુટુંબોમાં ૧૬ કુટુંબો પાસે બકરાં છે. ૧૭ કુટુંબો પાસે મરઘાં છે. બકરાંનું દૂધ અને મરઘાંનાં ઈંડાં તેઓ ઘરવપરાશ માટે જ રાખે છે. તેને વેચતા નથી. જયારે ૪ કુટુંબો પાસે સસલા છે અને ૪ કુટુંબો પાસે પોપટ છે જે શોખ માટે પાળે છે.

કોઠા ૪ ઉપરથી કહી શકાય કે ૧૦૦ સુધી આવક ધરાવતા કુટુંબો ૫ છે. ૧૦૧થી ૫૦૦ આવક ધરાવતાં કુટુંબોનું પ્રમાણ સૌથી વધુ છે. ૫૦૦થી ૧૦૦૦ સુધીની આવક ધરાવતાં કુટુંબો ૨૪ છે જયારે એક હજારથી ઉપરની આવક ધરાવતાં કુટુંબો ૮ છે.

વસાય પ્રમાણે વર્ગીકરણ :

વ્યવસાય

કુલ વસ્તી

કુલ વ્યવસાય કરનાર

નોકરી

મજૂરી

ધંધો

ગૃહોદ્યોગ

ઘરકામ

પેન્શન

ઉપર્યુકત વ્યવસાય

ાર્થિક સહભાગિતાઓ છે. જ

કરે છે જયારે ૬૬% જેટલી

૭૮ પુરુષો અને ફકત ૩૦

યકિતઓ નોકરી કરે

નોકરીમાં પણ અ

ુરુષોમાં ૫ વ્યકિતઓ

એન્જિન ડ્રાઈવર, સીટ

. ૧૪૮ વ્યકિતઓ સરકા

હેલ્પર તરીકે કાર્ય કરે છે

વ્યકિતઓ કરિયાણાની

પટાવાળાનું કામ કરે

ગૃહોદ્યોગ કરના

છે. અન્ય કોઈ ગૃહોદ્

અન્ય મુસ્લીમ કે હિન્દુ કુ

જયાં કાર્યનું શ્રમવિભાજન

પ્રવૃત્તિ કરતા હોય

સંકળાયેલા હોય છે.

કોઠો-૨

વ્યવસાય પ્રમાણે વર્ગીકરણ :

વ્યવસાય	પુરુષો	સ્ત્રીઓ	કુલ
કુલ વસ્તી	૩૧૮	૨૯૨	૬૧૦
કુલ વ્યવસાય કરનાર	૧૭૮	૩૦	૨૦૮
નોકરી	૧૧૩	-	૧૧૩
મજૂરી	૫૦	૨	૫૨
ધંધો	૧૧	-	૧૧
ગૃહોદ્યોગ	-	૭	૭
ઘરકામ	-	૨૧	૨૧
પેન્શન	૪	-	૪

ઉપર્યુકત વ્યવસાય પ્રમાણેના વર્ગીકરણમાં જોઇ શકાય છે કે ૬૧૦માંથી ફકત ૨૦૮ જ વ્યકિત આર્થિક સહભાગિતાઓ છે. જયારે ૪૦૨ વ્યકિતઓ પરાવલંબી છે. એટલે કે ૩૪% વ્યકિતઓ કાર્ય કરે છે જયારે ૬૬% જેટલી વ્યકિતઓ તેમના ઉપર આધાર રાખે છે. સ્ત્રી-પુરુષની સરખામણીમાં ૧૭૮ પુરુષો અને ફકત ૩૦ જ સ્ત્રીઓ આર્થિક પ્રવૃત્તિ સાથે સંકળાયેલી છે. તેમાં પણ મોટા ભાગની વ્યકિતઓ નોકરી કરે છે.

નોકરીમાં પણ અનેકવિધતા દેખાય છે. સ્ત્રીઓ નોકરી કરવા જતી નથી. નોકરી કરનાર પુરુષોમાં ૫ વ્યકિતઓ તાર ઓફીસમાં મેસેન્જર તરીકેનું કાર્ય કરે છે. ૩૩ વ્યકિતઓ રેલ્વે એન્જિન ડ્રાઇવર, સીટી બસ કે એસ.ટી. બસ ડ્રાઇવર તથા ખાનગી ડ્રાઇવર તરીકેનું કાર્ય કરે છે. ૧૪૮ વ્યકિતઓ સરકારી નોકરી એટલે કે સરકારી સંસ્થામાં નોકરી કરે છે. ૬ વ્યકિતઓ હેલ્પર તરીકે કાર્ય કરે છે. ૪ વ્યકિતઓ રેલ્વે વર્કશોપમાં ફીટર તરીકેનું કાર્ય કરે છે. ૧૫ વ્યકિતઓ કરિયાણાની દુકાનમાં નોકરી કરે છે. ૧ વ્યકિત ટ્રાફિક ઇન્સ્પેકટર છે. ૨૬ વ્યકિતઓ પટાવાળાનું કામ કરે છે જયારે બીજી ૧૮ વ્યકિતઓ અન્ય કેટલાક વ્યવસાય કરે છે.

ગૃહોદ્યોગ કરનાર ૭ સ્ત્રીઓ છે. તેઓ બાધણી બાંધવાનું તથા ઘરચોળા ભરવાનું કાર્ય કરે છે. અન્ય કોઇ ગૃહોદ્યોગ તેમની પાસે નથી. તે જ રીતે ઘરકામ કરનાર ૨૧ સ્ત્રીઓ છે તેઓ અન્ય મુસ્લીમ કે હિન્દુ કુટુંબોમાં જઇને ઘરનું કામ કરતા હોય છે. અર્થાત અન્ય આદિવાસીઓમાં જયાં કાર્યનું શ્રમવિભાજન સ્ત્રી-પુરુષોમાં સમાન જોવા મળે છે. સ્ત્રીઓ અને પુરુષો બંને આર્થિક પ્રવૃત્તિ કરતા હોય છે અહીં તેમ જોવા મળતું નથી. મોટા ભાગે પુરુષો જ આર્થિક પ્રવૃત્તિ સાથે સંકળાયેલા હોય છે. ૩૦ સ્ત્રીઓ આર્થિક પ્રવૃત્તિ સાથે સંકળાયેલી છે પરંતુ બહાર કામ કરતા

અનુસાર મહમદ પયગંબરના જમણા હાથ જેવા માનીતા શિષ્ય હજરત બિલાલના વંશજો પોતાને મ
છે. તેથી જ તેઓ ઈસ્લામ ધર્મ અનુસાર પોતાનું કાર્ય કરે છે. સૌરાષ્ટ્રના સીદીઓને મુસ્લીમ સમાજ
એક અગત્યના ભાગ તરીકે ગણવામાં આવે છે અને મુસ્લીમ કોમમાં સૌથી ઉચ્ચ સ્થાન ધરાવે છે. આ
તેઓનું સામાજિક માળખું જન્મ, લગ્ન, મૃત્યુના રીતરિવાજો, ધાર્મિક વિધિઓ તહેવારો વગેરે મુસલમા
સમાજ જેવા છે.

જામનગરમાં સીદીઓનો વસવાટ પણ મુસલમાન વિસ્તારોની સાથે જ છે. જેઓ મજૂરી કરે છે
ગામની બહાર છેડી વિસ્તારમાં વસવાટ કરે છે. જ્યારે નોકરી કરનારા કે ગૃહઉદ્યોગ કે ઘરકામ
જેવા વ્યવસાયો કરનારા લોકો ગામની મધ્યમાં વસવાટ ન કરતાં તેની પાછળના ભાગમાં છૂટાછવા
વસવાટ કરે છે. તેઓ કોઈ ચોક્કસ સમૂહમાં કે વિસ્તારમાં વસવાટ કરતા નથી પરંતુ અલગ અલ
વસે છે.

<u>અર્થવ્યવસ્થા :</u>

સીદીઓની અર્થવ્યવસ્થામાં પ્રાકૃતિક પરિસ્થિતિની અસર જોવા મળે છે. તેઓનો કોઈ ચોક્કસ
વ્યવસાય જોવા મળતો નથી. તેઓ પહેલાં વંશપરંપરાગત વ્યવસાય ચોકીદાર, પટાવાળા તરીકે
અથવા ભીખ માગીને પોતાનો જીવનનિર્વાહ કરતા હતા. પરંતુ હવે તેઓ જુદા જુદા પ્રાદેશિક વિસ્તા
વસી ગયા હોવાને કારણે તે પ્રાદેશિક વિસ્તારોના વ્યવસાયો અપનાવેલા જોવા મળે છે. જેમ કે જાંબુ
રહેતા સીદીઓ ખેડૂત તરીકે કે ખેતમજૂર તરીકેનો વ્યવસાય કરે છે. ગીરના જંગલોમાંથી જંગલની
વસ્તુઓ એકત્રિત કરી તેને વેચવાનો ધંધો કરે છે. રતનપુર બાજુના સીદીઓ અકીકની ખાણોમાં કાર્ય
કરે છે. જેઓ શહેરોમાં રહે છે અથવા શહેરી વિસ્તારો સાથે ગાઢ સંપર્કમાં આવેલા છે અને છૂટાછવા
વિસ્તારોમાં વસવાટ કરે છે તેઓ જુદા જુદા વ્યવસાયો કરે છે. જેમ કે મજૂરી, ચોકીદાર, પટાવાળ
ડ્રાઈવર તરીકે આમ અનેક વ્યવસાયો કરતા જોવા મળે છે. આમ તેમનો કોઈ ચોક્કસ વ્યવસાય
જોવા મળતો નથી.

જામનગર શહેરના સીદીઓ શહેરમાં વસવાટ કરે છે તેથી ઔદ્યોગિક વ્યવસાયો સાથે સંકળાયેલ
છે. તેમની પાસે પોતાની કોઈ ખેતી લાયક જમીન નથી પરંતુ શહેરો સાથે સંકળાયેલા વ્યવસાયો
કરે છે જે નીચે પ્રમાણેના કોઠા પ્રમાણે જોઈ શકાય.

ઉપર્યુકત કોઠા અનુસાર આપણે જોઇ શકીએ છીએ કે સીદી આદિવાસીઓની વસ્તી અન્ય આદિવાસીઓની તુલનામાં ઓછી છે. તેઓની સૌથી વધુ વસ્તી જૂનાગઢ જિલ્લામાં છે. ત્યારબાદ જામનગર, રાજકોટ, અમરેલી, ભાવનગર અને છેલ્લે સૌથી ઓછી વસ્તી સુરેન્દ્રનગર જિલ્લામાં છે. આ છ જિલ્લાઓ સિવાય અન્ય જિલ્લાઓમાં સીદી આદિવાસીઓ ખૂબ જ ઓછી સંખ્યામાં છે. અને તેમની ગણતરી અનુસૂચિત જનજાતિમાં કરવામાં આવતી નથી. અન્ય જિલ્લાના સીદીઓ બહુમતી કોમો સાથે ગાઢ સંપર્કમાં આવવાથી તેની અસર તેમના આર્થિક અને સામાજિક જીવન ઉપર થાય છે. સીદી આદિવાસીઓ કોઇ એક ચોકકસ વિસ્તારમાં રહેતા નથી. તેઓ તેમના જીવનનિર્વાહ માટે જુદા જુદા ગામોમાં અને શહેરોમાં વેરવિખેર પથરાયેલા છે.

ઉપર્યુકત છ જિલ્લાઓમાં ૨૮૬૪ જેટલા લોકો ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં વસે છે જયારે ૧૫૫૮ જેટલા સીદીઓ શહેરી વિસ્તારમાં વસે છે. સૌથી વધુ શહેરી વસ્તી જામનગર જિલ્લામાં છે. ૧૯૭૧ની વસ્તી ગણતરીના અહેવાલ અનુસાર જામનગર જિલ્લામાં ૪૩૨ લોકો શહેરોમાં વસે છે જયારે ૧૭૯ જેટલા લોકો ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં વસે છે. આમ સીદી આદિવાસીઓની સૌથી વધુ વસ્તી જૂનાગઢ જિલ્લામાં છે, જયારે બીજા નંબરે જામનગર આવે છે.

ઐતિહાસિક માહિતી :

સીદી જાતિ ભારતમાં એક માત્ર એવી જાતિ છે કે જે નિગ્રોઇડ જાતિ તત્વો ધરાવે છે. સીદી સિવાય ભારતમાં આંદામાન અને નિકોબાર ટાપુઓ ઉપર રહેતા આદિવાસીઓમાં પણ નિગ્રોઇડ તત્વો જોવા મળે છે. ભારતમાં મુખ્યત્વે પશ્ચિમ કિનારે ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર અને મૈસુરના ઉત્તર કિનારાના જિલ્લામાં અંકોલા- રતિપાલ અને મુલાપુર તાલુકાઓ અને મુડગોડ પેઠામાં તથા ગુજરાતમાં રાજકોટ વિભાગમાં જાંબુર ખાતે સીદીઓની સવિશેષ વસ્તી છે. સીદીઓની અલ્પ વસ્તી આંધ્રપ્રદેશના તેલંગણ પ્રદેશ અને હૈદ્રાબાદમાં પણ જોવા મળે છે. હૈદ્રાબાદમાં આજે તેઓ પહેરગીર કે ચોકીદાર તરીકે નોકરી કરે છે. પણ આઝાદી પૂર્વે તેઓ મોટા ભાગના નિઝામના અને અન્ય રાજવીઓના લશ્કરમાં સેવા આપતા હતા. પણ એક માત્ર ગુજરાત રાજય અને તેમાં પણ સૌરાષ્ટ્ર વિભાગમાં જ સીદીઓને વર્ગીકૃત જનજાતિની યાદીમાં સમાવવામાં આવ્યા છે અને તાજેતરમાં ગુજરાત સરકારે બક્ષીપંચના અહેવાલના આધારે જે ૮૨ કોમી જૂથોને આર્થિક રીતે પછાત જાહેર કર્યા છે તેમાં પણ સીદીઓનો સમાવેશ થાય છે.

સીદી આદિવાસીઓ મૂળ આફ્રિકાના વતનીઓ છે. પરંતુ ભારતના મધ્ય યુગમાં કેટલાક મુસલમાન રાજાઓ અને પોર્ટુગીઝ વેપારીઓ દ્વારા ગુલામો તરીકે સ્થળાંતર કરીને આવેલા છે. તેઓ મુસ્લીમ રાજાઓના રાજયમાં જ ગુલામો તરીકે કાર્ય કરતા હતા તેથી તેઓની પોતાની સંસ્કૃતિના કોઇ તત્વો જાળવી ન શકયા અને ઇસ્લામ ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો હતો. બીજી કેટલીક દંતકથાઓ

આદિવાસી સંશોધન અને તાલીમ કેન્દ્ર

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૧૪

ગુજરાતનાં શહેરોમાં વસતા આદિવાસીઓના પ્રશ્નો અને તેના ઉકેલ વિષયક કાર્યગોષ્ઠી

કાર્યગોષ્ઠી
૨૧, જાન્યુઆરી ૧૯૮૪

જામનગર શહેરના સીદી આદિવાસીઓની અર્થવ્યવસ્થા

- હેમીક્ષા રાવ

૧૯૭૧ના વસ્તી ગણતરીના અહેવાલ પ્રમાણે ભારતની કુલ વસ્તીમાં આદિવાસી વસ્તીનું પ્રમાણ ૬.૯૩% જેટલું છે. જ્યારે ગુજરાતની કુલ વસ્તીમાં આદિવાસી વસ્તીનું પ્રમાણ ૧૩.૯૯% છે. અ ૩૭,૩૪,૪૨૨ આદિવાસીઓ વસે છે. જે ભારતના કરતાં બમણું પ્રમાણ ધરાવે છે. ભારતના જુદા રાજ્યોમાં આદિવાસી વસ્તીની સંખ્યાની દ્રષ્ટિએ ગુજરાતનો ચોથો નંબર આવે છે. જ્યારે કુલ વસ્ આદિવાસી વસ્તીના પ્રમાણની દ્રષ્ટિએ તેનો પાંચમો નંબર આવે છે. આમ આ આંકડાઓ જોતાં સ્પષ્ટ થાય છે કે ભારતની આદિવાસી વસ્તીમાં ગુજરાતની આદિવાસી વસ્તીની સંખ્યા તેમજ પ્રમાણ એમ બંને દ્રષ્ટિએ મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. ભારતની કુલ આદિવાસી વસ્તીમાંથી ૨.૬% શહેરી વિસ્તા વસે છે જયારે ૯૭.૪% ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં વસે છે. ગુજરાતમાં આદિવાસીઓ ૬.૯% શહેરોમાં જયારે ૯૦.૯૧% ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં વસવાટ કરે છે. ગુજરાતમાં કુલ ૨૯ આદિવાસી જાતિઓ વસવાટ કરે છે. તેમાં સૌથી પ્રથમ નંબરે ભીલ જાતિ આવે છે. જે મુખ્યત્વે પંચમહાલ, ભરૂચ, સાબરકાંઠા અને ડાંગ જિલ્લાઓમાં વસવાટ કરે છે. સીદી આદિવાસી જાતિની ૧૯૭૧ની વસ્તી ગણતરીના અહેવાલ અનુસાર ૪૩૭૨ જેટલી છે. જે દર્શાવે છે કે અન્ય અનુસૂચિત જનજાતિની તુલના આ સમુદાય નાનો છે.

કોઠો-૧

સીદીઓની વસ્તી ગુજરાતમાં

ક્રમ	જિલ્લો	કુલ વસ્તી	કુલ આદિવાસી વસ્તી	કુલ સીદીઓની વસ્
૧.	અમરેલી	૮૮૪૭૩૦	૩૨૧	૩૦૭
૨.	સુરેન્દ્રનગર	૮૪૫૪૫૪	૪૮૧૨	૨૧
૩.	રાજકોટ	૧૬૨૪૦૭૨	૬૭૭	૪૫૨
૪.	ભાવનગર	૧૪૦૫૨૮૫	૧૮૨	૧૨૫
૫.	જામનગર	૧૧૧૧૩૪૩	૨૭૧૧	૬૧૧
૬.	જૂનાગઢ	૧૬૫૬૬૭૭	૮૩૦૫	૨૮૫૬

માટે ખાલી રહે છે તે અપનાવવા જાય તો વન વિસ્તાર પૂરતું કારણ છે. ગામડાઓમાં વસતા આદિવાસીઓ જ્યારે કોઈ ઉપાય ન મળે અને ભૂખ જ ભૂખમરો વ્યાપે ત્યારે ગેરકાયદેસર લાકડાં કાપવાની પ્રવૃત્તિ અપનાવે છે અને તેના કારણે જંગલોનો વિનાશ થાય છે. જો દરેક આદિવાસીઓને રોજી રોટીનું નક્કર સાધન મળી રહે તો ગેરકાયદેસર લાકડાં કાપવાની પ્રવૃત્તિમાં ઘટાડો લાવી શકાય. બીન આદિવાસી વિસ્તારોમાં ઘણો સમય તો એવો વિતે છે કે જ્યારે ખાવા માટે ઘરમાં અન્નનો દાણો પણ ન હોય. આ સમય એવો હોય છે કે જ્યારે શહેર વિસ્તારમાં મજૂરની જરૂર પણ મોટા પ્રમાણમાં હોય છે. આ કારણથી જ સ્થળાંતર આપણે અટકાવી શકતા નથી. પરંતુ આ પ્રકારના સ્થળાંતરમાંથી જે પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે તે ઉકેલવા માટે આપણે કટિબદ્ધ રહેવું જોઈએ.

શહેરોમાં વસતા આદિવાસીઓ માટે સ્વરોજગારી લીધું એક એવું ક્ષેત્ર છે કે જેમાં એને વધારે રોજી રોટી મળી રહે છે. અગાઉ આપણે જોયું તે પ્રમાણે આદિવાસી વિસ્તારોમાં તાલીમની મોટી કાર્યવાહી ચાલે છે પરંતુ આ તાલીમનો ઉપયોગ તે વિસ્તારોમાં થઈ શકતો નથી અને તેથી જ તાલીમ લીધેલા આદિવાસીઓને બહાર જરૂર રહે છે. ટર્નર, ફીટર, રેડિયો રીપેરીંગ, ટેલરીંગ, ડાયમકીંગ એ પ્રકારનાં કામો છે કે જેમાં કુશળને માટે અર્ધ કુશળ કારીગરોને સારા પ્રમાણમાં રોજી રોટી મળી રહે છે. પરંતુ તેને શહેરમાં રહેવા માટે રહેઠાણો મળતા નડતો હોય તો તે પણ સાથે ઉકેલવો જરૂરી છે. સ્વરોજગારીના સાધનોનો વિકાસ આદિવાસી શહેરમાં રહયા બાદ પોતાની મેળે મળી કરી શકે છે.

અહીં દરેક શહેરમાં વસતા અને નોકરી કરતા આદિવાસીઓની પરિસ્થિતિ અને મજૂર તરીકે રહેતા કે સાથી તરીકે રહેતા આદિવાસીઓની પરિસ્થિતિમાં ઘણો ફેર રહે છે. પરંતુ આપણા સૌની સમજમાં પણ જે મધ્યમ વર્ગ, નિમ્ન મધ્યમવર્ગ અને મજૂર વર્ગ છે તે ત્રણમાંથી ગમે તે એક ક્ષેત્રમાં તે પોતાનું સ્થાન અપનાવી શહેરીકરણની દિશામાં ડગ માંડી રહે છે. જ્યાં આદિવાસી વિકાસની એક મંઝીલ બિનઆદિવાસીપણું અપનાવવાની હોઈ અને આદિવાસીપણું તોડવાની હોઈ તો ચોક્કસ શહેરીકરણમાં આવતા આદિવાસીઓ આમ તેમના નસીબ કે કમનસીબે સફળ થાય છે.

...

ઉપાયો :

શહેરમાં રહેવા છતાં પણ જો આદિવાસીનું આદિવાસીપણું ટકાવી રાખવું હોય તો શહેરમાં પણ આદિવાસી સંસ્કૃતિનાં કેન્દ્રો સ્થપાય તે જરૂરી છે. આ પ્રકારનાં કેન્દ્રોમાં આદિવાસી સ્ત્રી પુરુષો થોડા થોડા સમયના અંતરે આવી પોતાનાં નૃત્યો, સંગીત, વાજિંત્રો અને લોકગીતો માણી શકે. કદાચ પહેરવેશની બાબતમાં તેને પોતાનો અસલ પહેરવેશ જાળવી રાખવો તે મુશ્કેલ છે અને તે જરૂરી પણ નથી.

ઔદ્યોગિક વિસ્તારમાં આવતા આદિવાસીઓને રહેઠાણની ખૂબ મુશ્કેલી હોય છે. વસવાટનો પ્રશ્ન તેને ભયાનક રીતે નડતો હોય છે અને આ કારણથી જ તે પોતે પોતાની રોટીનું સાધન છોડી પરત જવા માટે તૈયાર થાય છે. જે કુટુંબ સાથે ન આવતા હોય, તેવા આદિવાસી માટે સાદા આશ્રયસ્થાન, ધર્મશાળા પ્રકારનાં બાંધવામાં આવે તો ઔદ્યોગિક મજૂર તરીકે આવતા આદિવાસી સારી રીતે રહી શકે. અને શહેરી સંસ્કૃતિ સાથે તેને કદમ મિલાવવામાં રહેઠાણનો સૌથી મોટો અવરોધ દૂર થાય. શહેરની અંદરની જમીન ખૂબ જ કિંમતી હોય છે તેથી તે પ્રકારની જમીન મકાન બાંધવા માટે ઉપલબ્ધ કરવી મુશ્કેલ રહે પરંતુ શહેરની આજુબાજુ જે ગ્રામ્ય વિસ્તાર છે તે ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં નાનાં એક રૂમ, રસોડાનાં મકાનો, કોમન જાજરૂ, બાથરૂમ સહિત જો મોટા પ્રમાણમાં બાંધી આપવામાં આવે તો આદિવાસીની વસ્તીની નજીકમાં આવેલા ઔદ્યોગિક વિસ્તારોમાં આદિવાસી મજૂર મોટા પ્રમાણમાં રહી શકે. ઔદ્યોગિક વિસ્તારની નજીકમાં વસવાટ ઝૂંપડપટ્ટી જેની મળે ઊભી થાય છે તેના કરતાં સાદાં રહેઠાણો ઓછા ખર્ચે મોટા પ્રમાણમાં બાંધી આપવામાં આવે અને સસ્તા ભાડે જો આપવામાં આવે તો શહેરમાં આવતા આદિવાસીઓ શહેરની શિક્ષણ પ્રણાલિકા અપનાવી પોતાનાં બાળકોનું ભાવિ સુધારી શકે.

શહેરી વિસ્તારમાં શિક્ષણનું પ્રમાણ હમેશાં થોડું વધારે રહે છે. તેથી જે આદિવાસી શહેર વિસ્તારમાં વસવા માટે આવે તે હમેશાં તેમનાં બાળકોને શિક્ષણ આપવાની કાળજી રાખે છે, તે હકીકત ગામડામાં વસતા આદિવાસી માટે શક્ય બનતી નથી. કારણ કે ગામડાનો આદિવાસી વિસ્તાર સમાજ શિક્ષણ તરફ ઓછો પ્રેરાયેલો હોય છે. જો કે પરિસ્થિતિમાં ફેર આવતો જાય છે પરંતુ તેની ઝડપ શહેરના શિક્ષણ સાથે કદમ મિલાવી શકે તેટલી નથી. તેથી આવા આદિવાસી વિસ્તારો અને વસવાટો ઔદ્યોગિક શહેર થયા તેની નજીકના ગામડામાં વસતા આદિવાસીઓને બે ટંક ભોજન લેવું પણ ખૂબ મુશ્કેલ પડી જાય છે. તેથી આદિવાસીઓના ઉદ્ધાર માટે જમીની ઉપરનું ભારણ ઓછું કરવા તે ઔદ્યોગિક વિસ્તારમાં કુશળ અને બિનકુશળ મજૂર તરીકે આવતા જાય છે અથવા તો શિક્ષણનું પ્રમાણ વધ્યું તેની સાથે નોકરીમાં જે અનામત જગ્યાઓ તેમના

કપડાં પહેરતો હતો તેને
પુરુષ તો શહેરમાં
આનંદપ્રમોદનાં સાધનો,
અને હરેશાં આ બધું જ
કહીએ છીએ. પરંતુ મારો
છે અને તે
હમેશાં ઊભો જ રહે છે.
નોકરી સ્વીકારતા
ઔદ્યોગિક મજૂર જેવું
પુષ્કળ પ્રમાણમાં પાણી
તેને લાગુ પડે છે. આ
તેનું અસ્તિત્વ મટી જાય છે.
સાધન પણ અપનાવે છે.
કરવું, દરજીકામ
છે તેના બાળકો પણ
આદિવાસી તરીકે બનું
પોતાના ગામમાં લઈ
જશો, નૃત્યો, ગીતો, પહે
તેની યાદદસ્ત પણ પોતા
ભૂલ્યા જવા પ્રેરાય છે.
પોતાના ગામ પાછા
તેનાં ગામ સાથેનો
પણ આદિવાસીપણું ઘટતું
મજૂરવર્ગ સાથેના પ્રશ્નો

કપડાં પહેરતો હતો તેને બદલે હવે તે સામાન્ય ગુજરાતી સ્ત્રીઓનો પોશાક પહેરવાનું પસંદ કરે છે. પુરુષ તો શહેરમાં દાખલ થતાની સાથે કાયમી વસવાટના લાભ રૂપે શહેરીકરણમાં કપડાં, આનંદપ્રમોદનાં સાધનો, સિનેમા વગેરે અપનાવી રહેલ હોય છે. આમ હવે તેને તેનાં નૃત્યો, લોકગીતો અને ઘરેણાં આ બધું જ ભૂલાઇ જાય છે. અને પછી આ આદિવાસીને વિકાસ પામેલો આધુનિક આદિવાસી કહીએ છીએ. પરંતુ મારા માનવા પ્રમાણે આ શહેરીકરણની સાથે તેનું આદિવાસીપણું નષ્ટ થઇ જાય છે અને તે એક મધ્યમ વર્ગનો શહેરીજન બને છે. પછી તેને આદિવાસી કહેવો કે કેમ તે પ્રશ્ન હમેશાં ઊભો જ રહે છે.

નોકરી સ્વીકારતા આદિવાસી કરતાં ઔદ્યોગિક મજૂર તરીકે આવેલ આદિવાસીનું જીવનધોરણ ઔદ્યોગિક મજૂર જેવું હોય છે. તેના રહેઠાણનું સ્થળ ઝૂંપડપટ્ટીમાં હોય છે. તેની આજુબાજુના ખાડામાં પુષ્કળ પ્રમાણમાં પાણી ભરાય છે. ઝૂંપડપટ્ટી વિસ્તારમાંના બીજાં દૂષણો જુગાર, દારૂ વગેરે પણ તેને લાગુ પડે છે. આ આદિવાસી મજૂર હવે મજૂર તરીકે શહેરમાં વસવાટ કરતો હોવાથી તેનું અસ્તિત્વ મટી જાય છે. કેટલાક તો તેમાંથી પણ આગળ વધી જઇને મોટા પ્રકારના સ્વરોજગારીનું સાધન પણ અપનાવે છે. દા.ત. શાકભાજીની લારી કાઢવી, કોઇ નાની મોટી વસ્તુઓનું વેચાણ કરવું, દરજીકામ વગેરે વગેરે. જે આ પ્રકારે પોતાના મજૂર જીવનનો થોડો રાહ આપવા માગે છે તેના બાળકો પણ કંઇક અંશે બીજા મજૂરના બાળકો કરતાં વધારે સુધરેલા અને શિક્ષિત બને છે. આદિવાસી તરીકે એનું પણ અસ્તિત્વ ઘટતું જાય છે. પરંતુ ઘણીવાર તેનું વસિત માનસ તેના પોતાના ગામમાં લઇ જવા માટે તેના ઉપર દબાણ કરે છે. આ આદિઆદિવાસી મજૂરને પોતાનાં જાત્રો, નૃત્યો, ગીતો, પહેરવેશ, દેવ દેવીઓ વગેરે અવારનવાર મળવા આવતા હોય છે તેથી તેની યાદદાસ્ત પણ પોતાના ગામમાં ભેરી જાય છે અને ઘણીવાર તે પોતાના ગામમાં પાછો ચાલ્યા જવા પ્રેરાય છે અને ઘણા કિસ્સામાં ચાલી પણ જાય છે. તેથી આદિવાસી મજૂરના કિસ્સામાં પોતાના ગામે પાછા ફરવાની પ્રવૃત્તિ હમેશાં ચાલે છે. પરંતુ જ્યારે તે પગભર થાય છે ત્યારે તેનાં ગામ સાથેનો તેનો સંબંધ ઘટે છે અને તે વધુને વધુ શહેરીકરણ અપનાવે છે. અને તેનામાં પણ આદિવાસીપણું ઘટતું જાય છે અને ત્યાર પછી તેના પ્રશ્નો બીજી આવકવાળા શહેરોમાં વસતા મજૂરવર્ગ સાથેના પ્રશ્નો બની જાય છે.

જેને 'સફેદ કોલર'ની નોકરી કહીએ તે ખાસ કરીને સરકારી અને બિનસરકારી કચેરીઓમાં વતન છોડવું પડે તે પણ મળે છે. અને આ કારણથી પણ ઘણા આદિવાસીઓ અમદાવાદ, ગાંધીનગર, સુરત, વલસાડ રસ્તા પર કામ કરતા વડોદરા જેવાં શહેરોમાં આવીને વસ્યા છે. નોકરી કરતો વર્ગ સાધારણ રીતે સુશિક્ષિત વર્ગ મજૂરો કાયમીને માટે તેથી તેમનાં બાળકો પણ શહેરોમાં શિક્ષણ લેતાં થયાં છે અને સાથે સાથે આ પ્રકારનો સુધારો વસવાટ કરી શકે છે. નોકરી કરતો વર્ગ શહેરોમાં કાયમી રહેઠાણ મેળવી શકે છે. પરંતુ તેની ટકાવારી ખૂબ ઓછી [illegible] જ [illegible] તે પણ એક નોંધપાત્ર બાબત છે. પડતા લાયક જમીન [illegible] [illegible] છે તેથી [illegible]

શહેરી આદિવાસીઓના પ્રશ્નો :

શહેરમાં આવેલો આદિવાસી શહેરની સંસ્કૃતિથી ખૂબ જ ટેવાયેલો હોય છે. જો તેણે [illegible]માં તેને વિકસતા [illegible] પ્રાપ્ત કર્યું હોય અને સાધારણ પણ એસ.એસ.સી. કે તેથી વધારે શિક્ષણ પ્રાપ્ત કર્યું હોય તો [illegible] નાના ઔદ્યોગિક [illegible] એકમોનો થોડો ઘણો શહેરની વસ્તીનો સંપર્ક શહેર વિસ્તારમાં વસવા માટે તેને કામમાં આવી [illegible] થયું છે. પરંતુ જો આદિવાસી સંપૂર્ણ અશિક્ષિત છે અને આદિવાસીઓના ગામડામાંથી સીધો શહેરમાં આવી આવીને વસવાટ કરવા વસે છે તેને શહેરની સંસ્કૃતિ અને વાતાવરણ સાથે તાલી તાલ મેળવવો ખૂબ મુશ્કેલ બને છે. બીજું એક કારણ પ્રદેશમાં તેણે હરિયાળાં વનો, ખળખળતાં ઝરણાં, ડુંગરા જુદાં જુદાં પ્રકારનાં વસ્ત્રો આ બધું [illegible] યોજનાઓ [illegible] મોટી હોય છે. પરંતુ તે પૈકીનું કશું અને અહીં જોવા મળતું નથી. જ્યારે તે આદિવાસી વિસ્તારમાં તાલીમ લીધા બાદ [illegible] વસતો હતો ત્યારે તેની ગણના તે સમાજની એક વ્યક્તિ તરીકે થતી હતી, પરંતુ તે શહેરમાં તેવી યોજનાઓ [illegible] છે ત્યારે શહેર તો બિન-સમાજનું બનેલું હોય છે. અને તેમાં પણ આદિવાસી સમાજનું તો [illegible] સ્વરોજગારીની [illegible] અસ્તિત્વ હોતું નથી. તેથી તેને શરૂઆતમાં ખૂબ જ એકલવાયાપણું લાગે છે. તેને શહેરનું વાતાવરણ સુરતના હીરા ઉદ્યોગ ઘોંઘાટ, [illegible], રહેણીકરણી વગેરે ફાવતાં નથી. સૌ પ્રથમ તો તે જગ્યાની ખૂબ જ સંકડામણ અને [illegible] અનુભવે છે. શહેરની ગીચતા તેને ખૂબ જ વ્યથિત કરે છે, પણ જેમ સમય વીતતો જાય તેમ તાલીમ લીધેલા કારીગર આ બધું ભૂલાતું જાય છે, અને સાથે સાથે શહેર વિસ્તારમાં તે અનુકૂળ થવા પ્રયત્ન કરે છે. સ્વરોજગારીના ઉપાર્જન તે ઔદ્યોગિક મજૂર તરીકે કામ કરતો થઈ જાય છે અને શહેરના ઔદ્યોગિક મજૂરોના જે પ્રશ્નો [illegible] છેલ્લાં થોડાં છે તે બધા જ પ્રશ્નો એને લાગુ પડી જાય છે. જો શહેરી વાતાવરણમાં તે એક સરકારી નોકરી [illegible] મોટી અથવા ખાનગી કામ, નોકરી તરીકે સ્વીકારે છે તો તે શહેરના બીજા બિન આદિવાસી મધ્યમ [illegible] આવે છે. તેમને [illegible] હરોળમાં આવવા કોશીશ કરે છે. હવે તે બિન આદિવાસી મધ્યમ કક્ષામાં આર્થિક જીવન જીવે છે અને આ રીતે [illegible] કુટુંબને આદર્શ ગણે છે. તેમનાં છોકરાં જે રીતે શાળાએ જાય છે તે રીતે પોતાનાં બાળકોને શાળાએ [illegible] છે. તે [illegible] મોકલે છે. જે શહેરી સ્વચ્છતા, અને સુઘડતા વગેરે જે બિનઆદિવાસી કુટુંબમાં નજર પડે છે આદિવાસીઓ તે તે બધું અપનાવે છે. તેની પત્ની પણ એ બિન આદિવાસી ગુજરાતી સમાજ જેવી રહેણીકરણી સરકારી નોકરીની અને ખોરાક બનાવવાની પદ્ધતિ અપનાવે છે. આમ, જે રીતે આ આદિવાસી કુટુંબનો સ્ત્રી વર્ગ યુવકોને અને યુવતી

ને બિનસરકારી કચેરીઓ ... વતન છોડવું પડે તે પૈકીમાં ઘણા કારણો મોસમી સ્થળાંતરમાં આવી જાય છે. દા.ત. ડામરના
...ઈજનેર, સુરત, વલસાડ ... રસ્તા પર કામ કરવા માટે ઘણા મોટા પ્રમાણમાં મજૂરો આવે છે, પરંતુ તેમાંથી ઘણીવાર કેટલાક
...ધારણ રીતે સુવિકસિત ... મજૂરો કાયમીને માટે શહેરોમાં કે આજુબાજુના ગામડાંમાં અને ખાસ કરીને ઝૂંપડપટ્ટીના વિસ્તારમાં
... આ પ્રકારનો સુધારો વસવાટ કરી લે છે. અને પછી તે શહેરની વસ્તીનો એક ભાગ બની જાય છે. આદિવાસી વિસ્તારની
... તેની ટકાવારી ખૂબ ઓછી ... નજીકમાં જ ... ઔદ્યોગિક વસાહતો છેલ્લાં ૧૫-૨૦ વર્ષમાં થઈ છે. આદિવાસી વિસ્તારમાં જે ...

એકતા લાયક જમીન ઓછી હોય છે અને તે ઉપરાંત વસ્તી વધારાના કારણે તેના ભાગલા પડતા
જાય છે તેથી ખેતી ઉપર કાયમી ગુજરાન ચલાવવું જ તેના માટે લગભગ અશક્ય બને છે. તેથી મજૂરીની
...હોય છે. જો તેણે ... શોધમાં તેને વિકસતા ઔદ્યોગિક વિસ્તાર કે શહેર વિસ્તાર અપનાવવો પડે છે. વાપી, અંકલેશ્વર અને
...પ્રાપ્ત કર્યું હોય તો ... જૂનાના ઔદ્યોગિક વિસ્તારોમાં આજુ બાજુના ઘણા આદિવાસીઓનું આ પ્રકારનું સ્થળાંતર નજીકના
... માટે તેને કામમાં ... ભવિષ્યમાં થયું છે. અને તેમના ... ઉપર મોટી ઝૂંપડપટ્ટી, પેટા વિસ્તારો ઊભા થયા છે. શહેરમાં
...માંથી સીધો શહેરમાં આવી આવીને વસવાટ કરનાર આદિવાસી મોટા ભાગે આ પ્રકારની મજૂરીની શોધમાં જ આવેલા છે.
... ખૂબ મુશ્કેલ બને છે. બીજું એક કારણ જે નજરે પડે તે છે તે સ્વરોજગારનું છે. આદિવાસી વિસ્તારમાં જુદી જુદી
... વર્ષો આ બધી જ યોજનાઓ ઘણા મોટા પ્રમાણમાં તાલીમના કાર્યક્રમો ચલાવવામાં આવે છે. આ તાલીમના કાર્યક્રમોમાં
તે આદિવાસી વિસ્તારમાં તાલીમ લીધા બાદ આદિવાસી વિસ્તારોમાં તે તાલીમને અનુરૂપ નોકરી કે સ્વરોજગારી મળી શકે
..., પરંતુ તે શહેરમાં તેવી યોજનાઓ ખૂબ ઓછી હોય છે. તેથી જે આદિવાસી આ પ્રકારની તાલીમ પ્રાપ્ત કરે તેને નોકરી
...દિવાસી સમાજનું તો ... કે સ્વરોજગારીની શોધમાં નજીકના શહેર વિસ્તાર ઉપર જ આશરો લેવા માટે જવું પડે છે. દા.ત.
... છે. તેને શહેરનું વાતાવ... સુરતના હીરા ઉદ્યોગમાં ઘણા મોટા પ્રમાણમાં આદિવાસીઓ કામે લાગી ગયા છે. તે પ્રમાણમાં
... તે જગ્યાની ખૂબ જ ... ઉમરગામ અને વાપીના ઔદ્યોગિક વિસ્તારોમાં જુદા જુદા કામોની તાલીમ લીધેલા અર્ધકુશળ યાંત્રિક
...સમય વિતતો જાય તેમ તાલીમ લીધેલા કારીગર મજૂરી ઉપર આવે છે. આ ઉપરાંત જે નાનું મોટું કામ જાણે છે તે
... થવા પ્રયત્ન કરે છે. સ્વરોજગારીના ઉપાર્જન માટે પણ શહેરમાં આવે છે.
...ધોરણે મજૂરોના જ પ્રશ્નો ... છેલ્લાં થોડાંક વર્ષોથી ખેડા, મહેસાણા, બનાસકાંઠા, સાબરકાંઠા અને અમદાવાદ જિલ્લામાં
... એક સરકારી નોક... ખેતમજૂરી ખૂબ મોંઘી થવાને કારણે આ વિસ્તારના ખેડૂતો આદિવાસી વિસ્તારોમાંથી મજૂરો લઈ
...ઈને આદિવાસી મધ્યસ્થ આવે છે. તેમને ઘણીવાર ખેતરમાં જ રહેઠાણની જગ્યા આપે છે. કેટલાકને સાથી તરીકે પણ રાખે
...માં આર્થિક જીવન જીવે છે અને આ રીતે સારા એવા પ્રમાણમાં ખેતમજૂરો આદિવાસી વિસ્તારમાંથી આવીને આ જિલ્લાઓમાં
...ને પોતાનાં બાળકોને શ... વસેલા છે. તે પૈકીના ઘણા સંજોગો અનુસાર શહેરમાં પણ આવીને વસી જાય છે.
...કુટુંબ... નજરે પડે છે ... આદિવાસીઓમાં જો કે શિક્ષણનું પ્રમાણ ઘણું ઓછું છે પરંતુ જે શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરે છે તેને
...સમાજ જેવી રહેણીકરણી સરકારી નોકરીની તક અનામત પ્રથાને કારણે વધારે રહે છે. તેથી ઘણા ભણેલા આદિવાસી
...વાળા કુટુંબોનો સ્ત્રી વર્ગ યુવકોને અને યુવતીઓ આ અનામત પ્રથાને કારણે નોકરીએ લાગેલા છે. જો કે આ પ્રકારની

વધુમાં વધુ શહેરી આદિવાસી વસ્તી ધરાવતો આદિવાસી તાલુકો ચોર્યાસી તાલુકો છે.હલીકરણી, શિક્ષણ વગેરે જો જેમાં ૫૯,૨૩૦ વસ્તી છે. જે તાલુકામાં આદિવાસી પેટા યોજના લાગુ કરી હોય તેને આપણે છે. અને માટે જ ઘણા લોક તાલુકા તરીકે ઓળખીશું. પરંતુ જે તાલુકામાં આદિવાસી પેટા યોજના લાગુ પડતી નથી તેવા આદિવાસીની વ્યાખ્યામાં રહેતો બિનઆદિવાસી તાલુકાઓમાં વસ્યા છે કે જ્યાં આદિવાસી વસ્તી શૂન્ય છે પરંતુ ઓછી વસ્તી દર્શી. પરંતુ તેના વન વિસ્તાર હોઈ તેવો તાલુકો સંતરામપુર છે કે જેમાં ફક્ત ૭ આદિવાસી શહેરી વસ્તી છે.

૧૯૮૧ના વસ્તી ગણતરીના આંકડા ઉપરથી આપણને જણાય છે અમદાવાદ શહેરમાં પ્રકારની જે નિરક્ષરતા છે, ૧૫,૫૭૭ જેવી આદિવાસી વસ્તીની સંખ્યા છે.

શહેરી વસવાટ અથવા સ્થળાંતરનાં કારણો :

સામાન્ય રીતે આદિવાસી વસ્તીનો સ્વભાવ-દોષ ગણો કે ગુણ, એક બાબત ચોક્કસ છે આદિવાસી વ્યક્તિ શહેરમાં રહે પોતાનું રહેઠાણ ત્યજવા માટે કોઈ દિવસ માનસિક તૈયાર હોતો નથી. આદિવાસીઓ વન વિ વસે છે, તેથી જ જ્યાં તેને જંગલ ન મળે ત્યાં તે કોઈ દિવસ જવા તૈયાર ન થાય. આદિવાસી જાતિ જો જે શહેરમાં વસ એક મુખ્ય લાક્ષણિકતા એ છે કે, તેને વન, પહાડ, ડુંગરા, વૃક્ષો તરફ એટલી લાગણી હોય છે તેને ઉપલબ્ધ ન થાય એવી જગ્યા ઉપર જવા માટે તે કોઈ દિવસ તૈયાર ન થાય. દરેક આદિ પોતાની ભાષા છે, તેઓનાં નાચગાન છે, તેઓના અમુક પ્રકારના વહેમો અને રૂઢિઓ છે. જો શ વિસ્તારમાં જાય તો આ બધાનો તેઓને ત્યાગ કરવો પડે અને તે કાર્ય તેને માટે ખૂબ મુશ્કેલ છે. આપણે જોઈએ છીએ કે ૩ લાખ ઉપરની વસ્તી શહેરોમાં આવીને વસી છે. તેથી આપણે આ સ્થળ ક્યાં કારણોએ થયું ? તેનાં કારણોમાં આપણે થોડાક જવું પડશે. આદિવાસીઓમાં સ્થળાંતર બે પ્રકારનાં જોવા મળે છે. (૧) કાયમી સ્થળાંતર અને (૨) બિનકાયમી કે મોસમી સ્થળાંતર. બિનકાયમી સ્થળાંતરનાં કારણોમાં ખાસ કરીને છૂટક મજૂરી, રસ્તા ઉપરનાં કામોની મજૂરી, કે વિકસતા વિસ્તારોમાં સાથી તરીકે રહેવાની કામગીરી આ બધાં કામનો સમાવેશ થાય છે. પરંતુ બિનકાયમી સ્થળાંતરને આપણે શહેરીકરણની વ્યાખ્યામાં લેશું નહીં. કારણ કે ફક્ત રોજી રોટીના શોધમાં જ તેઓએ પોતાનાં રહેઠાણ છોડયાં છે, પરંતુ આ જ રહેઠાણ ઉપર તેઓ પાછા પહોંચી જવાના છે. તેથી શહેરીકરણની અસરો કે પ્રશ્નો તેના માટે ઊભા થતા નથી. જો કે આવા મોસમી સ્થળાંતરના પ્રશ્નો તેઓના વિકાસમાં ઘણા આડે આવે છે. પરંતુ તેનું વિશ્લેષણ કરવાનું આ લેખમાં અપ્રસ્તુત છે.

તેથી આપણે જે આદિવાસીઓએ પોતાના વિસ્તારો કાયમી છોડયા છે અને કાયમી સ્થળાંતર કરી શહેરમાં રહેવાનું, વસવાટ કરવાનું જે નું વલણ બતાવ્યું છે તેવા ગુજરાતમાં નોંધાયેલા આદિવાસી શહેરીના પ્રશ્નો ઉપર જ વિચારણા કરીશું. ક્યાં કારણોથી આદિવાસીઓને પોતાનું

આપણ આ સ
ાપણ તો બંધારણની વ્યાખ્યામાં
ગિ બતાવવામાં આવી છે તે
ટુકમાં હાલ
આપણે વિચારણા કરીશું.

(૨) આદિવાસી શહેરી વસ્તી

આદિવાસી શહે
શહેરી વસ્તીના કેટલાક આંકડ
કુલ વસ્તી ૩,૪૦,૮૫,૭૯૯
ગણતરીમાં જેને શહેરી વસ્
એટલે કે કુલ વસ્તીના ૩૧
તેની સામે કુલ
વસ્તીના ફક્ત ૭.૩ ટકા પર
વસ્તી ધરાવતો આદિવાસી જિ
જ્યારે ઓછામાં ઓછી શહેરી
જેમાં શહેરી આદિવાસી વસ્તી
કે જે જિલ્લામાં આદિવાસી
જે જિલ્લાઓમાં
બિનઆદિવાસી જિલ્લા ગણાય
અમદાવાદ છે કે જેમાં શહેરી
આદિવાસી વસ્તી ધરાવતો

...ડો ચોધરી તાલુકો છે. ક્લીકરજી, શિક્ષણ વગેરે જો અપનાવે તો પછી તેને આદિવાસી કહેવો કે કેમ ? તે પ્રશ્ન થઇ

...ડરી હોય તેને આપણે ... છે. અને માટે જ ઘણા લોકો એમ કહે છે કે જે આદિવાસી શહેરમાં આવીને વસતો હોય તે

જેના લાગુ પડતી નથી તે આદિવાસીની વ્યાખ્યામાં રહેતો નથી. કારણ કે આદિવાસી એ કોઇ જાતિને કારણે આદિવાસી ઠરેલ

... પરંતુ ઓછી વસ્તી ... પરંતુ તેના વન વિસ્તારના રહેઠાણ અને પ્રાચીન સભ્યતાને કારણે તે આદિવાસી થયો છે.

...વસ્તી છે. આપણ આ અંગેના વિચારો રજૂ કરવા માટે પ્રથમ જ સ્પષ્ટતા કરેલી હતી કે, આ

...અમદાવાદ શહેરમાં પણ ...ધારણો છે વિરોધાભાષ છે, તે વિરોધાભાષમાં વધારે સ્પષ્ટીકરણ કરવાની અહીં અપેક્ષા નથી. પરંતુ

આપણે તો બંધારણની વ્યાખ્યામાં જે જાતિને આદિવાસી તરીકે ગણવામાં આવે છે અને જેની બંધારણમાં

...સૂચિ બતાવવામાં આવી છે તે પ્રકારના અનુસૂચિત જનજાતિનો- આદિવાસી માનીશું. પછી ભલે તે

..., એક બાબત ચોકકસ છે આદિવાસી વ્યકિત શહેરમાં રહેતી હોય.

...થી. આદિવાસીઓ વન વિ... ટૂંકમાં હાલ ગુજરાતમાં જેને આદિવાસી તરીકે બંધારણ માને છે અને તે પ્રકારની

તૈયાર ન થાય. આદિવાસીજાતિ જો જે શહેરમાં વસતી હોય તો તેના શું પ્રશ્નો છે ? અને તેના શું ઉપાયો છે ? તે અંગે

... કેટલી લાગણી હોય છે આપણે વિચારણા કરીશું.

...તૈયાર ન થાય. દરેક આદિ...

(૨) આદિવાસી શહેરી વસ્તી - એક વિશ્લેષણ :

...રહેલો છે. જો શહે... આદિવાસી શહેરી વસ્તીની ઉપર પ્રમાણેની વ્યાખ્યા સ્પષ્ટ કર્યા પછી આપણે આદિવાસી

... માટે ખૂબ મુશ્કેલ છે. શહેરી વસ્તીના કેટલાક આંકડા તરફ નજર નાખીશું. ૧૯૮૧ની વસ્તી પ્રમાણે ગુજરાત રાજયની

છે. તેથી આપણે આ સ્થળાં... કુલ વસ્તી ૩,૪૦,૮૫,૭૯૯ છે જે પૈકી આદિવાસી વસ્તી ૪૮,૪૮,૫૮૬ છે. ૧૯૮૧ની વસ્તી

...દિવાસીઓમાં સ્થળાંતર છે... ગણતરીમાં જેને શહેરી વસ્તી ગણવામાં આવે છે તેવી રાજયની કુલ શહેરી વસ્તી ૧,૦૬,૦૧,૬૫૬ છે.

... કે મોસમી સ્થળાંતર. એટલે કે કુલ વસ્તીના ૩૧.૧૯ ટકા વસ્તી શહેરી વસ્તી છે.

...કામોની મજૂરી, કે... તેની સામે કુલ આદિવાસી શહેરી વસ્તી ૩,૫૪,૯૭૪ છે. તેથી કુલ આદિવાસી

...સમાવેશ થાય છે. પરંતુ વસ્તીના ફકત ૭.૩ ટકા વસ્તી જ શહેરી આદિવાસી વસ્તી છે. વધુમાં વધુ શહેરી આદિવાસી

... ફકત રોજી રોટીની વસ્તી ધરાવતો આદિવાસી જિલ્લો વલસાડ છે. કે જેમાં શહેરી આદિવાસી વસ્તી ૯૩,૦૩૧૩ની છે.

...પર તેઓ પાછા પહોંચી... જયારે ઓછામાં ઓછી શહેરી આદિવાસી વસ્તી ધરાવતો આદિવાસી જિલ્લો બનાસકાંઠા છે. કે

...નથી. જો કે આવા... જેમાં શહેરી આદિવાસી વસ્તી ફકત ૧૫૮૦ છે. અહીં આપણે આદિવાસી જિલ્લો તેને કહીએ છીએ

...તેનું વિશ્લેષણ કરવાનું... કે જે જિલ્લામાં આદિવાસી પેટા યોજના લાગુ પાડી હોય.

જે જિલ્લાઓમાં આદિવાસી પેટા યોજના લાગુ પડતી નથી તેવા જિલ્લાને

...ને કાયમી સ્થળાંતર... બિનઆદિવાસી જિલ્લા ગણાય તે પ્રકારમાં વધુમાં વધુ શહેરી આદિવાસી વસ્તી ધરાવતો જિલ્લો

...માં નોંધાયેલા... અમદાવાદ છે કે જેમાં શહેરી આદિવાસી વસ્તી ૨૨,૪૭૫ છે. આજ પ્રમાણે ઓછામાં ઓછી શહેરી

...આદિવાસીઓને પોતાનું... આદિવાસી વસ્તી ધરાવતો બિનઆદિવાસી જિલ્લો અમરેલી છે કે જેમાં ફકત ૨૩૭ આદિવાસી વસ્તી છે.

આદિવાસી સંશોધન અને તાલીમ કેન્દ્ર

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૧૪

ગુજરાતનાં શહેરોમાં વસતા આદિવાસીઓના પ્રશ્નો અને તેના ઉકેલ વિષયક કાર્યગોષ્ઠી

કાર્યગોષ્ઠી

૨૧, જાન્યુઆરી ૧૯૮૪

શહેરી વિસ્તારના આદિવાસીઓના પ્રશ્નો

– શ્રી એન. એ. વહોરા

શહેરો અને આદિવાસી – એક વિરોધાભાસ :

સામાન્ય રીતે આપણે જ્યારે શહેર શબ્દ વાપરીએ છીએ ત્યારે તે શબ્દ સાથે નાગરિક એટલે કે નગરનો રહેવાસી, એ શબ્દના અર્થમાં વાપરીએ છીએ. શહેર એમ જ્યારે કહેવામાં આવે ત્યારે શહેર સાથે જ સુવિધાઓ સંકળાયેલી છે, અને એક નાગરિક તરીકે શહેરમાં વસતા લોકો કઈ રીતે રહે છે, તેવું એક પ્રતિબિંબ આપણી સમક્ષ ઊભું થાય છે. શહેરો એટલે કે સાધારણ રીતે એમ માનીએ છીએ કે એક ભણેલી ગણેલી વ્યક્તિ કે જે શહેરમાં લાંબા સમયથી વસવાટ કરે છે એ શહેરમાં જે કોઈ રહેણી કરવાની પ્રણાલિ છે તે રહેણીકરણીની પદ્ધતિ તે અપનાવે છે. આપણી નજર સમક્ષ શહેરો અને ગ્રામવાસી જેવા બે શબ્દોની એક ભાવના થાય. વસ્ત્ર રહેણી કરવી, શિ[illegible] સાંસ્કૃતિક વલણો, કામગીરીનો પ્રકાર વગેરે વગેરે જુદા જુદા ગુણો દર્શાવતા બે સ્પષ્ટ પ્રકારનાં વ્યક્તિત્વનાં પાસાં આપણે વિચારી લઈએ છીએ.

આદિવાસી કોને કહેવાય ? એમ જ્યારે આપણે વિચારવા માંડીએ ત્યારે આપણને જણાય છે કે આદિવાસી એટલે કે તેની રહેણીકરણીમાં અર્વાચિનતા નથી, પરંતુ જૂના રીતરિવાજો કપડાં, મકાન, વિચારો વગેરે પ્રાચીન છે. આદિવાસી એટલે જંગલમાં વસતો માનવી એમ શહેરીઓ કાયમ લાગતું જ હોય છે. આપણી સમક્ષ આદિવાસી નજરે પડે છે ત્યારે આપણે વનનો એક રહેવાસી, લંગોટીધારી, અર્ધ-પોષણ માનવી કે જેનાં સાંસ્કૃતિક વલણો શહેરીઓ કરતાં જુદાં છે તેવી કલ્પના છે અને આમ શહેરો અને આદિવાસી એમ બે વસ્તુઓ આપણને વિરોધાભાસી જેવું લાગે છે. કારણ દરેકને એક જ વિચાર આવે કે જો માનવી શહેરી હોય તો તે આદિવાસી કેવી રીતે થઈ શકે ? અને આદિવાસી શહેરમાં વસતો હોય તો પછી તે શહેરી બને, અને જો તે શહેરી બને તો આદિવા ન રહે. એવો પ્રશ્ન ઊભો પણ થાય છે. જેણે અર્વાચીન વલણો કે વિચારો અપનાવ્યા નથી તે આદિવાસી છે અને જો શહેરમાં આવીને વસી અને અર્વાચીન વિચારો, રહેણીકરણી, કપડાં લત્તાં, મા

ગમનભાઈએ પોતાના મામા કે જેમનો આગ્રહ ગમનભાઈને દુબઈ મોકલવાનો હતો તેમને પણ ૧૦૦૦ રૂપિયાની ભેટ આપી છે અને કપડાં, વાસણ, ઘડિયાળ વગેરે વસ્તુઓ મામાને ભેટ આપી છે. આમ મામાને પણ વળતર આપ્યું જ અને ગમનભાઈને દુબઈ જતાં થતો હતો કે મામા શા માટે મને દુબઈ મોકલે છે ? તે મારા મામાને એવી આશા હતી કે ગમન તેમને કંઈક પૈસા આપશે. જે આશા ગમનભાઈએ પૂરી કરી.

આમ ગમનભાઈનું દુબઈ જવાથી તેમના કુટુંબમાં પરિવર્તન આવ્યું છે. આ પરિવર્તન ઝડપથી આવ્યું છે. પણ જો ગમનભાઈ દુબઈ ગયા ન હોત તો કુટુંબમાં પરિવર્તન આટલી ઝડપથી ... ગમનભાઈના દાખલા ઉપરથી કહી શકાય કે આ સમાજની ગતિશીલતા વધારવા માટે તેમની ... સુધારો આવે અને જેટલો સમય કામ નથી મળતું તેટલો સમય કામ મળે અને મજૂરીમાં રોકડ પૈસા મળે તો આદિવાસી સમાજની ગતિશીલતા વધે છે. આપણે શહેરમાં વસતા આદિવાસીની રહેણીકરણી અને ગામડાં વિસ્તારના આદિવાસીઓની રહેણીકરણીમાં ભિન્નતા છે. આનો અર્થ એ પણ થાય કે શહેરના સંપર્કથી આદિવાસી સમાજમાં ગતિશીલતા ચોક્કસ આવશે.

બીજું પરિવર્તન લાવનાર પરિબળ એ અભ્યાસ છે. ગમનભાઈનો અભ્યાસ એસ. એસ. સી. સુધીનો ન હોત તો કદાચ તેઓનો વિકાસ આટલી ઝડપથી દુબઈ જવાથી પણ થ ન થયો હોત. દુબઈથી પૈસા કમાઈને ચોક્કસ લાવ્યા હોત પણ તેમને ઘણા લોકો છેતરી ગયા હોત.

હવે આજે પણ ગમનભાઈની ઈચ્છા એવી છે કે બે ... વર્ષ લિબિયા યા સાઉદી અરેબિયા જઈને કમાઈને પૈસા લાવી જમીન રાખી પાછળથી જીંદગી મોટી નિરાંતે ગામ શાંતિથી ગુજારવી અને પોતાનું મકાન પાકું બનાવવું અને તેમના બાળકને સારું શિક્ષણ આપવું.

આવી ગમનભાઈની દાસ્તાન છે.

નોંધ : મુલાકાતીની ઈચ્છા પોતાનું નામ પ્રગટ કરવાની ન હતી તેથી તેમના નામના બદલે ગમનભાઈનું કલ્પિત નામ રાખવામાં આવ્યું છે.

...

ચાલી હતી. પરંતુ ગમનભાઇના દુબઇ ગયા અને પૈસા મોકલ્યા-રાવ લાવ્યા તેનાથી રોકડ અનાજ ખરીદી ને ખેતરની ઓછી લાવવાથી પોતાનું અનાજ થોડું થોડું બચ્યું. જ્યારે તડારે પૈસા કમાઇને લાવ્યા ત્યારે બજારમાંથી રાસાયણિક ખાતરનો પણ ઉપયોગ કરી અનાજ વધુ પકવતા મંડયા અને તે અનાજ ખુલ્લા બજારમાં વચીને રોકડ આવક પણ મળી થવા લાગી.

જયારે ગમનભાઇને જે ત્રણ એકર જમીન રાખી છે તેમાં નીલગીરી અને અન્ય ઇમારતી લાકડું મેળવવા માટે ૧૦૦ ઝાડ જમીનમાં રોપવામાં આવ્યાં છે. આમ કરવાનું મુખ્ય કારણ તે બતાવ્યું કે હજી તેમને કયારી બનાવતાં સમય જશે. ત્યાં આ ઝાડમાંથી ૫૦ ટકા ઝાડ રહે તો ભવિષ્યમાં નવું મકાન બનાવવામાં લાકડાંનો ખર્ચ ઓછો આવે. અને ઘાસ તો આ જમીનમાં થાય જ છે. આવી ગણતરીથી ગમનભાઇએ જે ત્રણ એકર જમીન ખરીદી છે તેમાં ફકત ઘાસની ઉપજ ન લેતાં ઇમારતી લાકડા માટેના વૃક્ષોનું વાવેતર પણ કર્યું છે.

ગમનભાઇના કુટુંબમાં પહેલાં માસિક રૂ.૧૦૦ ખર્ચ થતું હતું આજે તે ખર્ચ ઓછું થાય છે. કારણ કે અનાજ અને કપડાંનું ખર્ચ થતું નથી. જ્યારે રોકડથી ફકત દવા દારૂ અને સ્ત્રી સભ્યોનાં કપડાંનો જ ખર્ચ થાય છે. જયારે આજે વધારે ખર્ચ ત્રાસાનો થાય છે. કારણ કે દુબઇથી આવ્યા પછી કોઇ કામ કરવાની ઇચ્છા થતી નથી. તેનું એક કારણ એ હોઇ શકે કે ગમનભાઇને સીદીયા અને સાઉદીઅરેબિયા મા ભરાથી એક જગ્યાએ જવાની ઇચ્છા છે. અને તે અંગે પ્રયાસો ચાલુ છે.

ગમનભાઇ દુબઇથી આવ્યા પછી તેમનાં લગ્ન કરવામાં આવ્યાં. આદિવાસી સમાજ હોય કે અન્ય સમાજ હોય તેમ વ્યાકેલ બહારના દેશોમાંથી જયારે આવે તે પછી લગ્નના બજારમાં તેમનું મૂલ્યાંકન વધારે થાય છે. આવું જ કાંઇક ગમનભાઇની બાબતમાં બન્યું. ગમનભાઇ એસ.એસ.સી. પાસ છે તેમ છતાં તેમના માટે કોલેજમાં અભ્યાસ કરેલ છોકરીઓના પ્રસ્તાવ આવવા લાગ્યા. તેમાંનું જ એક ગમનભાઇએ પસંદ કર્યું છે અને તે પત્નીના પિતાજી શિક્ષક છે અને તેમને જમીન પણ સારી એવી છે. ગમનભાઇના બહેનનાં લગ્ન પણ સારા કુટુંબમાં કરવામાં આવ્યું. લગ્નમાં કુલ ૧૫૦૦૦ જેટલું ખર્ચ કરવામાં આવ્યું છે. તે બંને કુટુંબ પોતપોતાના સમાજમાં ઊંચો સામાજિક દરજ્જો ભોગવે છે. ગમનભાઇનું માનવું છે કે તે જો દુબઇ ગયા ન હોત તો તેમને આવી અભ્યાસ કરેલી અને સુખી કુટુંબની કન્યા ન મળી હોત. તેવું જ પોતાની બહેન માટે પણ આવું સારું કુટુંબ ન મળી શકયું હોત. કારણ કે તેમની બહેન અભણ છે. તેથી સારું પાત્ર મળવું મુશ્કેલ બનત. ગમનભાઇ દુબઇ ગયા ત્યારે જુદા જુદા મિત્રોને ૨૫૦૦ ધર્મ વાપરવા માટે આપ્યા છે જે પૈસા પાછા આવવાની શકયતા ખૂબ ઓછી છે. ગમનભાઇએ પોતાના મોટા ભાઇને દુબઇ જવા માટે ૬ હજાર રૂપિયા આપ્યા તેના દ્વારા અંજે તેમના ભાઇ દુબઇ જઇ શકયા છે. ગમનભાઇએ

પશુધનમાં પણ ફેરફાર થયો છે. જે જૂની ગાય હતી તે મરી ગઇ પછી નવી લેવામાં આવી. એક બળદ લેવામાં આવ્યો. ગમનભાઇ પાસે એક જ બળદ હતો તેથી ખેતી મુશ્કેલી પડતી હતી તેથી બીજો બળદ ખરીદવાથી ખેતીમાં ઓછી મુશ્કેલી પડવા લાગી. કોઇ ખેતીનાં સાધનોમાં પરિવર્તન અથવા નવાં આવ્યાં નથી. ઘર વપરાશનાં વાસણોમાં ઘ મોટું પરિવર્તન આવ્યું છે તે એટલે સુધી કે ગમનભાઇ દુબઇ ગયા ત્યારે માટીનાં અને એલ્યુમિનિયમનાં જરૂરિયાત પૂરતાં જ વાસણો હતાં. પરંતુ ગમનભાઇ દુબઇથી સ્ટીલનાં વા લાવ્યાં. પોતાના કુટુંબમાં ૧૫-૨૦ વ્યકિત મહેમાન તરીકે આવે તો પણ બીજી વ્યકિત પા વાસણ લેવા જવું ના પડે તેવી પરિસ્થિતિ થઇ. દુબઇ ગયા પહેલાં ગમનભાઇના કુટુંબમાં કિંમત અંદાજે ૭૫ રૂપિયા જેવી હશે. જે દુબઇથી વાસણ લાવ્યા તેની કિંમત ૨૦૦૦ રૂ જાય છે. આમ રસોઇ અને અન્ય ઉપયોગ માટેનાં ઘરવપરાશનાં સાધનોમાં પરિવર્તન આવે

ઘરના ફર્નિચરમાં પણ પરિવર્તન આવ્યું છે. જયારે દુબઇ ગયા ત્યારે ઘરમાં દે ખાટલા જ હતા. જયારે દુબઇથી આવ્યા ત્યારે બીજા લાકડાના પલંગ બનાવવામાં આ

ગમનભાઇ દુબઇ ગયા ત્યારે તેમના કુટુંબ પાસે કે ગમનભાઇ પાસે એક પણ ઘડિ તે જયારે દુબઇથી આવ્યા ત્યારે ૪ ૩ હાથમાં પહેરવાનાં ઘડિયાળ અને એક દીવાલ ઘ વસાવવામાં આવ્યું. આ દરેક ઘડિયાળ ગમનભાઇ દુબઇથી જ લાવ્યા હતા.

ગમનભાઇ દુબઇ ગયા ત્યારે તેમના ઘરમાં પ્રકાશ માટે એક ડબી હતી જેની ઉપ રોશની ન રહે તો ચાલે પરંતુ ગમનભાઇ દુબઇથી આવ્યા પછી ફાનસ વસાવવામાં આવ્યું એ બેટરી પણ વસાવવામાં આવી. ગમનભાઇ દુબઇ ગયા ત્યારે તેમના કુટુંબમાં ૧૦ તોલા ચાંદી જ હતી જે આજે ૮૦ તોલા ચાંદી થઇ છે અને રા તોલા સોનું છે.

<u>કપડાં</u> : દુબઇથી કપડાં લાવ્યા છે તે આજની તારીખ સુધી ચાલે છે. જેથી નવાં કપડાંનો ખર્ચ નથી થતો, આમ કુટુંબનું કપડાંનું ખર્ચ પણ ઓછું થયું.

<u>ખેતીના ઉત્પાદનમાં પરિવર્તન</u> : ગમનભાઇ જયારે દુબઇ ગયા ત્યારે તેમની જે જમીન હતી તેમાં ડાંગર, વાલ, તુવેર, નાગલી પકવવામાં આવતું પરંતુ આ અનાજ પકવવામાં રાસાયણિક ખાતરનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો નહીં જેથી અનાજ બહુ ઓછું પાકતું. આની અસર જીવન ગુજારવામાં પડતી. કારણ કે અનાજ વર્ષ ચાલે તેટલું પાકે નહીં અને છૂટક મજૂરીમાં જે પૈસા મળે તે કપડાં અને દવાદારૂમાં વાપરવામાં આવે તેથી અનાજ રોકડથી ખરીદી ના શકે જયારે બીજી સાલ અનાજ પાકે ત્યારે દોઢગણું અનાજ પાછું આપવું પડતું આના કારણે 'ખાવટી' વધારે આપવી પડતી અને પોતાનું અનાજ અન્ય વ્યકિતને દોઢું આપવું પડે તેથી

મરી ગઇ પછી નવી

બળદ હતો તેથી ખેતી

ઉકેલી પડવા લાગી. અ

વપરાશનાં વાસણોમાં લા

ત્યારે માટીનાં અને એલ

દુબળથી સ્ટીલનાં વાસ

નો પણ બીજી વ્યક્તિ પા

મનભાઇના કુટુંબમાં

ની કિંમત ૨૦૦૦ રૂપિ

સનોમાં પરિવર્તન આવે

ઇ ગયા ત્યારે ઘરમાં દશ

ના પછી બનાવવામાં આવ

ભાઇ પાસે એક પણ વકિ

તે એક દીવાલ લ

મા તા.

એક ડલી હતી જેની ઉપર

વસાવવામાં આવ્યું અ

ના કુટુંબમાં ૧૦ તોલા

સોનું છે.

જેથી નવાં કપડાંની

ની જ જમીન હતી

પકવવામાં રાસાયણિક

નું. આની અસર જીન

ને છૂટક મજૂરીના

થી ખરીદી ના શક

ના કારણે

સાપનું પડે તેથી

અરબી ભાષા પણ બોલતાં શીખી ગયા. આમ ભાષાની નિપુણતાથી તે સામી વ્યક્તિને અનુકૂળ જવાબ બહુ સહેલાઈથી આપી શકતા અને પોતાનું કામ સારી રીતે કરી શકતા.

અહીં ફોરમેન પાકિસ્તાનનો મુસલમાન હતો તેમણે ગમનભાઈને ખૂબ જ હેરાન કર્યા. ગમનભાઈને લંબાઈમાં થોડા મોટા સળિયા કાપીને આપે જેથી ચોરસ વાળવામાં એક છેડો મોટો. આમ કામમાં ભૂલ રહે તેવા પ્રયત્નો કર્યા. પરંતુ આવી બાબતે ગમનભાઈની કોઠાસૂઝ અને અ... ખ્યાલ આવ્યો અને જે જગ્યાએ કાપીને સળિયા આપતા હતા તેની ભૂલ છે. આમ પોતાના કાર્યમાં જે મુશ્કેલી આવતી તેને તે હિંમતથી દૂર કરતા હતા.

દુબઈ આવ્યા પછી, અરબી ભાષા શીખ્યા. દુબઈના રહેવાસી સાથે અન્ય કંપનીમાં કા... વળતર કેટલું મળે છે તેની જાણકારી મેળવી. આ જાણકારી મેળવવામાં દર શુક્રવારે કામ બંધ હોય ત્યારે દુબઈના વિસ્તારમાં ફરતા ફરતા અન્ય વ્યક્તિના સંપર્કથી પણ ખ્યાલ આવ્યો કે ગમનભાઈ જે કંપનીમાં કામ કરતા હતા તે કંપની ખૂબ જ ઓછું વળતર એટલે કે માસિક રૂ. ૬૦૦ દિર્હમ (   ) આપતા હતા.

૧૫ જાન્યુઆરી ૧૯૭૧ની રાત્રે ...ના વાગે દુબઈની કંપની છોડીને ટેક્ષીમાં અબુધાબી પહોંચ્યા. અબુધાબીનો રાજા અલગ છે અને દુબઈનો રાજા પણ અલગ છે અને અબુધાબીમાં દૈનિક ૪૦ દિર્હમ (   )ના રોજ પર કામે રહ્યા. જે દુબઈ કરતાં ૧૦ દિર્હમ વળતર વધુ મળતું હતું.

પરંતુ અહીં એ મુશ્કેલી હતી કે તેમનું અબુધાબીનું રહેઠાણ તે ગેરકાયદેસરનું હતું. અબુધાબીમાં છ ... માસ કામ કર્યા કર્યું હશે ત્યાં દુબઈના રાજા તરફથી એવો કાનૂન બહાર પાડવામાં આવ્યો કે જે વ્યક્તિ દુબઈની કંપનીની હોય અને તે આ કંપની છોડી અન્ય જગ્યાએ ગયા હોય તે તાત્કાલિક દુબઈ આવી જાય. આ કાનૂન અબુધાબીના રાજાએ પણ માન્ય રાખી પોતાની હકુમતવાળા વિસ્તારમાં અમલી કર્યો તેને કારણે ગમનભાઈએ દુબઈ જવું જોઈએ. પરંતુ ગમનભાઈ પોતાની જવાબદારી ઉપર અબુધાબી રહ્યા, કોઈને ખ્યાલ આવે નહીં તે રીતે. આ સમયમાં મજૂર ખાતાના સુપરવાઈઝર બે વાર તપાસણી કરવા આવ્યા. આવા સમયે સમયસૂચકતા વાપરી ગમનભાઈ તે સ્થળેથી ભાગી જતા હતા અને આમ તેમનો બચાવ થતો.

દેશથી આવ્યાં ૨૮ માસ થયા અને તેમાં ૪૬૦૦૦ રૂપિયા કમાયા અને ભારત પાછા આવવા માટેનો સમય થઈ ગયો. કારણ કે ગમનભાઈનો વીઝા પૂરો થઈ ગયો હતો.

મામા સાથે મુંબઇ આવીને પાસપોર્ટ, વીઝા વગેરે મેળવવાના પ્રયત્નો શરૂ કર્યા. પાસપોર્ટ મેળવવાની ફીના રૂ. ૧૫૦/- અગાઉ આપ્યા. બાકીના ૧૫૦ રૂપિયા પાસપોર્ટ આવે પછી આપવાના હતા. એક માસ પછી પાસપોર્ટ આવી ગયો છે એવા સમાચાર એજન્ટે ગમનભાઇને આપ્યા. પરંતુ તે સમયે ગમનભાઇ પાસે ફીના ૧૫૦ રૂપિયા હતા નહીં. તેથી બે માસ પછી એટલે કે આ દિવસોમાં મુંબઇમાં સ્ટીલ ફીટરનું કામ કરી અને પાસપોર્ટ મેળવી આપનાર એજન્ટને આપ્યા.

આરબ દેશમાં વ્યક્તિને કામે મોકલનાર એક કંપનીમાં આ પાસપોર્ટ જમા કરાવ્યો અને તે કંપનીએ એક માસ પછી ગમનભાઇને દુબઇ જવા માટે કહ્યું. અને તેમની ફીના રૂપિયા ૪૦૦ આપવાનું કહ્યું. પરંતુ ગમનભાઇ પાસે પૈસા હતા નહીં ત્યારે દુબઇ જતાં એક ફોરમેનનું આ વાત ગમનભાઇએ કરી. તે ફોરમેને કંપનીના મેનેજરને ગમનભાઇ ત્યાં જઇને પૈસા આપી દેશે તેવી બાંહેધરી આપી ત્યારે ગમનભાઇને દુબઇ જવા માટે પસંદ કરવામાં આવ્યા.

આમ ગમનભાઇ પાસે દુબઇ જતા પહેલાં જે પૈસા જોઇએ તેટલા પૈસા હતા નહીં, પરંતુ સહાયથી ગમનભાઇ દુબઇ પહોંચી ગયા.

દુબઇ જયારે પહોંચ્યા ત્યારે રમઝાન માસ ચાલતો હતો. દુબઇ રાત્રે પહોંચ્યા હતા તેથી તે રાત્રે મોકલનાર કંપનીનો કોઇ વ્યક્તિ આવેલ વ્યક્તિને લેવા આવી નહીં. બીજે દિવસે સવારે તે કંપનીની વ્યક્તિ લેવા આવી અને આવેલ વ્યક્તિને જે જગ્યા પર મોકલવાના હતા ત્યાં મોકલી આપ્યા. ગમનભાઇને કોસા ( ) ગામે લઇ ગયા.

કામે મોકલનાર કંપની જયારે વ્યક્તિ સાથે કરારનામું કરે છે ત્યારે જે તે દેશમાં કામ કરવા જનાર વ્યક્તિને શું સગવડ આપશે તેની નોંધ પણ થતી હોય છે. પરંતુ આવી સગવડ મજૂર તરીકે જઇ જનાર વ્યક્તિને આપવામાં આવતી નથી. તેમને તો ફક્ત ૧૨'×૧૦' ની પ્લાયવુડની રૂમ આપવામાં આવે છે અને આ રૂમમાં ચાર વ્યક્તિઓને એક સાથે રહેવાનું હોય છે. આ જ રૂમમાં રહેવાનું, સુવાનું અને જમવાનું બનાવવાનું હોય છે. કોસા પહોંચ્યા પછી ૨૦૦ દિર્હમ ( ) આપવામાં આવ્યા (કંપની તરફથી) અને જરૂરી ચીજવસ્તુ ખરીદી લાવવા માટે સૂચના અપાઇ.

કોસામાં નવાં મકાન બાંધવાનું કામ હજી શરૂ જ કરવાનું હતું તેથી મશીનરી પણ ગોઠવાઇ નહોતી. લોખંડની ફ્રેમ બનાવવા માટે લોખંડ કાપવાનું મશીન, સળિયા વાળવા માટેનું મશીન વગેરે મશીન ગોઠવવામાં આવ્યા. અહીં ૨૦ વ્યક્તિ સ્ટીલ ફીટરનું કામ કરતી હતી. તેમાં ગમનભાઇ સૌથી વધારે ભણેલા હતા. અહીં આવ્યા પછી ગમનભાઇને હિંદી, પ્રાથમિક અંગ્રેજી,

આદિવાસી સંશોધન અને તાલીમ કેન્દ્ર

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૧૪

ગુજરાતનાં શહેરોમાં વસેલા આદિવાસીઓના પ્રશ્નો અને તેના ઉકેલ વિષયક કાર્યગોષ્ઠી

કાર્યગોષ્ઠી

૨૧, જાન્યુઆરી ૧૯૮૪

દુબઇ ગયેલા એક આદિવાસી યુવાનની દાસ્તાન

– ગિરીશ ભટ્ટ

વાપીથી ૧૩ કિલોમીટર દૂર મોટી તંબાળી ગામના યુવાન શ્રી ગમનભાઇ પટેલની આ વાત છે. ગમનભાઇ ધોડિયા આદિવાસી જાતિના છે. તેઓએ એસ.એસ.સી. સુધીનો અભ્યાસ કર્યો છે. તેમના કુટુંબની કુલ સભ્ય સંખ્યા ૮ છે. તેમાં ગમનભાઇનો અભ્યાસ સૌથી વધારે છે. કુટુંબના અન્ય સભ્યોનો અભ્યાસ પ્રાથમિક કક્ષા સુધીનો છે.

શ્રી ગમનભાઇનું મંતવ્ય છે કે આદિવાસી સમાજના ઘણા યુવાનો પરદેશ જાય છે અને કમાઇને સારા એવા પૈસાનું વળતર મેળવે છે. પરંતુ આ કા કમાણી હાલમાં જ થાય છે તેના કરતાં ૧૯૭૫ થી ૧૯૮૦ના સમયમાં ગયેલી વ્યક્તિને આર્થિક દ્રષ્ટિએ સારો એવો ફાયદો થતો

૧૯૭૬માં એસ.એસ.સી. પરીક્ષા આપી અને ઉનાળાની રજાઓમાં ખેતીનું છૂટક કામ બે ત્રણ દિવસ કર્યું હતું ત્યાં મુંબઇથી ગમનભાઇના મામા મોટી તંબાળી ગામે આવ્યા અને ગમનના પિતાને કહ્યું કે મોટી તંબાડી ગામમાંથી બે યુવાનો દુબઇ ગયા છે તે સુખરૂપ ત્યાં પહોંચી ગયા છે અને તમારા ગમનને દુબઇ મોકલવો હોય તો આપણે મોકલી આપીએ.

એક પ્રશ્ન ગમનના મનમાં મુંઝવતો હતો કે તેમનો મોટો ભાઇ મુંબઇમાં આઠ વર્ષથી સ્ટીલ ફીટરનું કામ કરે છે આમ છતાં મામાને મોટા ભાઇને મોકલવાની ઇચ્છા નથી અને ગમનને જ શા માટે ?

પિતાજીએ ગમનને દુબઇ જવાની મૌખિક મંજૂરી આપી અને મામાને રૂ. 300/- આપ્યા ને કહ્યું કે ગમનને દુબઇ મોકલી આપો.

તે દિવસે જ્યારે ગમનના પિતાજીએ 300 રૂપિયા આપ્યા ત્યારે તેમની પાસે આ રકમ રોકડ ન હતી તેથી તેમણે શેઠ શ્રી ભાનુભાઇ પાસે ઉછીના પૈસા લઇને ગમનના મામાને તે પૈસા આપ્યા. અલબત્ત આ ઉછીના પૈસાનું વ્યાજ આપવાનું ન હતું. કારણ કે ગમનના પિતાજી શેઠ શ્રી ભાનુભાઇને ત્યાં જ છૂટક મજૂરીએ જતા હતા તેમાં આ પૈસા વાળવાના હતા. ગમનના પિતાજીને એવો ખ્યાલ હતો કે એકાદ બે દિવસમાં ગમન પણ દુબઇ પહોંચી જશે.

વાર્ષિક ખર્ચ :

બહારે કામે જનાર લોકોનું વાર્ષિક ખર્ચ બીજા બધા વિભાગો કરતાં પ્રમાણમાં સૌથી ઓછું છે જેમાંથી ૪ કુટુંબ તો વાર્ષિક માત્ર ... જ ... ખર્ચ કરે છે. અને તે પણ નવરાત્રમાં માતાજીના નૈવેધનું ખર્ચ મુખ્ય હોય છે. તેમનું સરાસરી કુટુંબદીઠ વાર્ષિક ખર્ચ રૂ. ૧૩ આવે છે. તેમનામાં વધુમાં વધુ વાર્ષિક ખર્ચ કરનાર કુટુંબનું વાર્ષિક ખર્ચ રૂ. ૨૫ છે.

રહેઠાણની જગા :

આ વિભાગનાં કુટુંબોની સરાસરી વ્યક્તિને ૫.૮ ચો.મી. જગા મળે છે તેનું કારણ એ છે કે ૬ થી ૮ ચો.મી. જગામાં ૨ કુટુંબ છે અને ૮થી ઉપરની જગા માટે ૨ કુટુંબ છે એટલે સરાસરી વધી છે. બાકીમાંથી માથાદીઠ ૧॥ થી ૨ ચો.મી. જગામાં રહેનાર એક કુટુંબ 'ખ' પ્રકારના ઘરમાં જ રહે છે અને ૩થી ૩॥ ચો.મી. જગામાં રહેનાર એક કુટુંબ પણ આ જ પ્રકારના ઘરમાં રહે છે.

જગાની દ્રષ્ટિએ આ વિભાગ તેમની આવકના સાતમાં પાંચ વિભાગ કરતાં આગળ છે એટલે કે સરવાળામાં ત્રીજા નંબરે આવે છે. આ સાત કુટુંબો પૈકી ૧ 'ગ' પ્રકારના, ૪ 'ખ' પ્રકારના અને ૨ 'ક' પ્રકારનાં ઘરમાં રહે છે.

...

કુટુંબદીઠ આવક રૂ. ૧૩૬૪ અને ખર્ચ રૂ. ૧૦૦૧ થાય છે. તે હિસાબે સરાસરી વ્યક્તિની માથાદીઠ વાર્ષિક આવક રૂ. ૩૮૫ અને ખર્ચ રૂ. ૨૮૦ છે. અગાઉ જણાવી ગયા પ્રમાણે બંગલે ઘરકામ કરનારને બક્ષિસરૂપે તૈયાર ભોજન અમુક પ્રમાણમાં અને કપડાં મળતાં હોવાથી તેમની આવક અને ખર્ચ ઘણાં ઓછાં નોંધાયાં છે. એટલે આટલી ઓછી આવકમાં પણ તેઓ ભૂખે મરતાં નથી. તેમ સુખી પણ નથી. તેમ છતાં આ બધાં કુટુંબો ગરીબીની રેખા નીચે પૈકીનું એક કુટુંબ જેના સરાસરી સભ્યની વાર્ષિક રૂ. ૭૫૧થી ૮૫૦ છે અને તેથી વસ્તુ તે ગરીબીની રેખાથી સહેજ ઉપર ગણી શકાય. તદુપરાંત રૂ. ૪૫૧થી ૫૦૦ની રૂ. ૫૫૧થી ૬૦૦નું માથાદીઠ વાર્ષિક ખર્ચ કરનાર એક એક કુટુંબ ગરીબાઈની રેખાથી સહેજ ઉપર (કપડાં, ખોરાક, મફત મળે છે તે ગણતરીમાં લીધું નથી માટે) ગણી શકાય. આ સાત પૈ રૂ. ૧૫૦ માથાદીઠ સરાસરી વાર્ષિક ખર્ચ કરનારનું કુટુંબ તો ઘણું જ ગરીબ.

કાપડખર્ચ :

આ સાત કુટુંબોમાંથી એક બે સભ્યના કુટુંબને બંગલેથી મફત કપડાં મળતાં હોવાથી બાકીનાં ૬ કુટુંબોનું કુલ કાપડ ખર્ચ રૂ. ૩૮૮ છે એટલે તે રીતે સરેરાશ કુટુંબનું કુલ વાર્ષિક કાપડખર્ચ રૂ. ૬૪ છે જે તેમના કુટુંબદીઠ કુલ ખર્ચ રૂ. ૧૦૦૧ના ૬.૪% થાય છે. કાપડમાં આટલું ઓછું ખર્ચ થવાનું કારણ અગાઉ જણાવ્યા પ્રમાણે તેમને બંગલેથી મફત કપડાં મળે છે. આમ છતાં તેઓ છૂટક મજૂરી કરનાર અને પરચૂરણ ધંધો કરનાર કરતાં સારાં કપડાં પહેરે છે તે ક્ષેત્રકાર્ય નિરીક્ષણમાં જોવા મળ્યું છે. આ ઉપરાંત તેમના કુટુંબનું નાનું કદ તેમને થોડું મદદરૂપ થાય છે.

દવાખર્ચ :

બંગલે કામે જનાર ૭ કુટુંબો પૈકી બે કુટુંબોને સિવિલ હોસ્પિટલ અને સરકારી દવાખાનામાંથી વિનામૂલ્યે દવા મળે છે એટલે રૂ. ૭૫૫નું તેમનું કુલ દવાખર્ચ પાંચ કુટુંબો વચ્ચે વહેંચાતાં સરાસરી કુટુંબનું દવાખર્ચ રૂ. ૧૫૧ આવે છે. ઓછામાં ઓછું વાર્ષિક દવાખર્ચ કરનાર કુટુંબનું ખર્ચ રૂ. ૨૫ છે અને વધુમાં વધુ ખર્ચ કરનારનું રૂ. ૪૦૦ છે.

મજૂરી અને પરચૂરણ ધંધો કરનાર કરતાં બંગલે કામે જનારનું ખોરાકી અને કાપડ ઓછું છે જ્યારે તેમનું દવાખર્ચ તેમના જણાવ્યા પ્રમાણે ઉપરના બંને વર્ગો કરતાં વધુ થાય છે. આમ હોવાથી તેમનું દવાખર્ચ તેમની વાર્ષિક આવકના ૧૫ ટકા થાય છે જે વધુ પડતું લાગે છે. તેમને ખોરાક, કાપડ મફત મળે છે એટલે તેની કિંમત આવકમાં સામેલ કરી નથી એટલે પણ તેમનું દવાખર્ચના ટકા પ્રમાણમાં વધુ અથવા ઊંચા દેખાય છે.

વ્યક્તિનું વાર્ષિક કાપડ રૂ. ૬૬ છે જ્યારે વધુમાં વધુ રૂ. ૧૦૦ છે. રૂ. ૬૦થી ૮૦ નું માથાદીઠ વાર્ષિક કાપડખર્ચ કરનારને પૂરતાં કપડાં મળી ન રહે.

વાર્ષિક દવા ખર્ચ :

રેલ્વે અને મોટરમાં કામ કરતાં ૮ કુટુંબોનું વાર્ષિક દવાખર્ચ રૂ. [illegible]૪૦ છે. આ દવાખર્ચ બીજા વિભાગો કરતાં વધુ છે તેનું એક કારણ તો તેમના ધંધાને હિસાબે તેમના આરોગ્ય પર થતી માઠી અસર પણ છે. એક કુટુંબનું સરાસરી ખર્ચ રૂ. ૨૦૬ છે જે તેમની આવકના ૩.૩ ટકા થાય છે. ઓછામાં ઓછું ખર્ચ રૂ. ૮૦ કરનાર બે કુટુંબો છે જ્યારે વધુમાં વધુ ખર્ચ રૂ. ૫૦૦ એક કુટુંબનું છે.

ધાર્મિક ખર્ચ :

આ વર્ગનાં ૮ કુટુંબ (૫૩ વ્યક્તિનું) ધાર્મિક ખર્ચ રૂ. ૬૫૫ છે. એટલે કુટુંબદીઠ વાર્ષિક ખર્ચ રૂ. ૮૨ આવે છે. આ ખર્ચ તેમના કુલ ખર્ચના ૧.૩ ટકા જેટલું થાય છે. ઓછામાં ઓછું ખર્ચ કરનાર કુટુંબ રૂ. ૨૫ અને વધુમાં વધુ ખર્ચ કરનાર રૂ. ૨૦૦ છે.

રહેઠાણ અંગે :

આ વિભાગની સરાસરી કુટુંબની સરાસરી વ્યક્તિને ૫ ચો.મી. જગા મળે છે. ઓછામાં ઓછી જગા મેળવનારને ૨ ચો.મી. અને વધુમાં વધુ જગા મેળવનારને ૧૨ ચો.મી. જગા મળે છે.

૨ કુટુંબ 'ગ' પ્રકારનાં ઘરોમાં રહે છે અને ૧ાા થી ૨ ચો.મી. જગા મેળવે છે 'ક' પ્રકારનાં ઘરમાં રહેનાર એક કુટુંબ ૨થી ૨ાા, ૧ કુટુંબ ૩થી ૩ાા, ૧ કુટુંબ ૪થી ૫, કુટુંબ ૫થી ૬, ૧ કુટુંબ ૭થી ૮ અને એક કુટુંબ ૧૨ ચો.મી. જગા મેળવે છે. 'ખ' પ્રકારનાં ઘરમાં કોઇ રહેતું નથી.

બંગલે કામે જનાર બહેનો :

બંગલે કામે જનાર બહેનોના ૭ કુટુંબ (૨૫ વ્યક્તિ)નો આ વિભાગ ક્રમ અને સંખ્યાની દ્રષ્ટિએ આઠમો અથવા છેલ્લો આવે છે. આવકની દ્રષ્ટિએ પણ આ વિભાગ પાછળ અથવા તો છેલ્લો છે. જો કે બંગલે ઘરકામ કરનારને બંગલાઓમાંથી ખોરાક, કાપડ વગેરે બક્ષિસરૂપે મળતું હોય છે એટલે આવકની દ્રષ્ટિએ તેઓ જેટલાં ગરીબ અથવા કંગાળ દેખાય છે તેટલાં દુઃખી હોતાં નથી. તેમ છતાં તેઓ સુખી પણ નથી. અને સંકડામણમાં જીવન વિતાવતાં હોય છે. બંગલે કામે જનાર બહેનોનું કુટુંબકદ ૩.૬ વ્યક્તિનું અથવા નાનું છે.

આવક-ખર્ચ :

બંગલે કામે જનાર ૭ બહેનોના કુટુંબોની આવક ઓછી છે તેમ ખર્ચ પણ ઓછું છે. તેમની કુલ વાર્ષિક આવક રૂ. ૯૬૨૦ અને ખર્ચ રૂ. [illegible] છે. એટલે તેમના સરાસરી એક

કુટુંબ અને છોકરાના ઘરમાં રહે છે.

રેલ્વે અને મોટરમાં કામ કરનાર :

આ વર્ગના લોકો રેલ્વેની ફેક્ટરી, રેલ્વે ડ્રાઇવર, રેલ્વે ગેલ્ડર, રેલ્વે ટકીટ વગેરે જાતના રેલ્વેના લગતમાં કામ કરે છે. અને બસ કંડક્ટરોમાંના મ્યુનિસીપલ બસ કમિટીની બસના ડ્રાઇવર અને ખાનગી મોટરોના ડ્રાઇવર તરીકે પણ કામ કરે છે.

રેલ્વે અને મોટરમાં કામ કરતાં ૮ કુટુંબ (૫૩ વ્યક્તિ)ની કુલ વાર્ષિક આવક રૂ. ૫૮૮૦૦ અને ખર્ચ રૂ. ૪૯૬૦૦ છે. એટલે તેમના સરાસરી કુટુંબની આવક રૂ. ૭૨૨[illegible] ખર્ચ રૂ. ૬૨૦૦ છે. તે પ્રમાણે સરકારી વ્યક્તિની આવક રૂ. ૧૦૯૦ અને ખર્ચ રૂ. ૯૩[illegible] આ વર્ગના સરાસરી કુટુંબનું કદ ૬.૬ વ્યક્તિનું છે.

આ વર્ગમાં રૂ. ૬૫૧થી ૭૦૦ની માથાદીઠ સરાસરી વાર્ષિક આવકવાળાં ૩ (૩૮[illegible]) કુટુંબો ગરીબીની રેખાથી થોડેક નીચે ગણાય.

ખર્ચ :

આઠ પૈકી સૌથી ઓછું ખર્ચ રૂ. ૬૧થી ૬૫૦ એક કુટુંબનું છે. અને રૂ. ૬૫૧થી [illegible] ખર્ચ કરનાર ૨ કુટુંબ છે. આ પ્રમાણે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ગરીબીની રેખા નીચે આવે છે. તે અતિ ગરીબ નથી. અગાઉના છ વર્ગ કરતાં આ વર્ગ સમૃદ્ધ છે. રૂ. ૭૫૧થી ૮૫૦ના જીવતાં ૩ કુટુંબ ગરીબીની રેખાથી સહેજ ઉપર રહેલા આસપાસ ગણાય. તે પછી રૂ. ૧૧[illegible] ૧૩૦૦ અને ૧૩૦૧થી ૧૫૦૦ ના ખર્ચના ગાળામાં જીવતું એક એક કુટુંબ છે.

ખોરાકી ખર્ચ :

આ વિભાગના આ ૮ કુટુંબોનું કુલ વાર્ષિક ખોરાકી ખર્ચ રૂ. ૪૧૪૦૦ હોઇ તેમના સરાસરી કુટુંબનું વાર્ષિક ખર્ચ રૂ. ૫[illegible] અને સરાસરી વ્યક્તિનું રૂ. ૭૮૧ થાય છે. જે તે કુલ ખર્ચના ૮૩ ટકા થાય છે. આ વર્ગમાં ઓછામાં ઓછું કુટુંબની સરેરાશ વ્યક્તિદીઠ ખર્ચ રૂ. ૩૦૦ છે અને વધુમાં વધુ રૂ. ૧૦૬૬ છે.

રૂ. ૩૦૦થી ૪૦૦નું વાર્ષિક ભોજન ખર્ચ કરનાર બે કુટુંબ ઘણાં ગરીબ કહેવાય જ્યારે રૂ. ૫૦૧થી ૫૫૦નું ખર્ચ કરનાર ૩ કુટુંબ પણ ગરીબીની રેખા નીચે ચાલી જાય છે. આમ ૮માંથી ૫ (૬૩%) કુટુંબો ખોરાકી ખર્ચની દ્રષ્ટિએ ગરીબીની રેખા નીચે આવે છે.

કાપડ ખર્ચ :

આ કુટુંબોનું કુલ કાપડ ખર્ચ રૂ. ૬૯૦૦ છે. એટલે તેમનું સરાસરી કુટુંબનું વાર્ષિક કાપડ ખર્ચ રૂ. ૮૬૨ છે અને સરાસરી વ્યક્તિદીઠ રૂ. ૧૩૦ થાય છે. આ ખર્ચ તેમના કુલ ૧૪ ટકા થાય છે. જે ૫ ટકા સુધી પહોંચી શકે. ઓછામાં ઓછું ખર્ચ કરનાર કુટુંબની

ખોરાકી ખર્ચ :

આ વર્ગનું ખર્ચ અગાઉના આશ્રિત વર્ગ કરતાં વધારે રહ્યું છે. તેમનું કુલ ખોરાકી ખર્ચ રૂ.૫૫૬૦૦ હોઈ સરાસરી કુટુંબદીઠ ૫૫૬૦ અને સરાસરી વ્યક્તિદીઠ રૂ.૬૧૩ થાય છે. આ ખર્ચ તેમના કુલ ખર્ચના ૮૯ ટકા થાય છે. તેમનું ઓછામાં ઓછું માથાદીઠ વાર્ષિક ખોરાકી ખર્ચ રૂ.૪૦૦ છે અને વધુમાં વધુ રૂ.૧૬૦૦ છે.

કાપડ ખર્ચ :

૧૦ કુટુંબ (૮૬ વ્યક્તિ)નું કુલ કાપડ ખર્ચ રૂ.૧૧૦૦૦ હોઈ સરાસરી કુટુંબનું રૂ.૧૧૦૦ અને સરાસરી વ્યક્તિનું રૂ.૧૨૫ છે. તેમનું આ ખર્ચ કુલ ખર્ચના ૧૬ ટકા થાય છે. ઓછામાં ઓછું કાપડખર્ચ કરનારનું ૩૩ અને વધુમાં વધુ રૂ.૪૦૦ છે.

દવાખર્ચ :

આ ૧૦ કુટુંબ (૮૬ વ્યક્તિનું) કુલ વાર્ષિક દવાખર્ચ રૂ.૨૭૦૫ છે અને તે પૈકીનું એક કુટુંબ મિલમાંથી વિનામૂલ્યે દવા મેળવે છે અને એક કુટુંબ સરકારી દવાખાનેથી. એટલે ઉપર જણાવેલું ખર્ચ ૮ કુટુંબ વચ્ચે હોઈ સરાસરી કુટુંબદીઠ ખર્ચ રૂ.૩૩૮. તેમની આવકના ૪.૮ ટકા થાય છે. જે ૩ ટકા હોવું જોઈએ. રૂ.૧૦૦૦નું વાર્ષિક દવા ખર્ચ કરનાર ૨ કુટુંબોને કારણે સરાસરી ખર્ચ ઊંચું આવે છે. બાકી ઓછામાં ઓછું ખર્ચ રૂ.૨૫ નું વાર્ષિક દવાખર્ચ કરનાર કુટુંબ પણ છે.

ધાર્મિક ખર્ચ :

આ ૧૦ કુટુંબોનું કુલ ધાર્મિક ખર્ચ રૂ.૧૧૦૦૦ છે. એટલે તેમનું સરાસરી કુટુંબનું ધાર્મિક ખર્ચ રૂ. ૧૦ આવે છે. આ ખર્ચ તેમના વાર્ષિક ખર્ચ (રૂ.૪૮૯૫)ના ૨.૩ ટકા છે. આટલું મોટું ખર્ચ આવવાનું કારણ એ છે કે એક કુટુંબને જવારા માટે રૂ.૮૦૦ ખર્ચ્યા છે. આવું ખર્ચ અવારનવાર કોઈને કોઈ કુટુંબમાં આવતું હોય છે. આમ છતાં વધતી ભીષણ મોંઘવારીમાં આવાં ખર્ચ ઘટવા તરફનું વલણ રહે છે. આવક ખર્ચનાં બે પાસાં સરભર કરવા માટે તેમ કરવું અનિવાર્ય છે.

રહેઠાણ :

આ વર્ગને રહેવાની જગા મિલકામદાર કુટુંબો કરતાં કંઈક વધુ છે. આ વર્ગની સરાસરી વ્યક્તિને ૩.૭ ચો.મી. જગા મળે છે. આ ૧૦ પૈકી ૨ કુટુંબની સરાસરી વ્યક્તિને ૨ ચો.મી. જગાથી ચલાવવું પડે છે. તો પછીનાં ૨ કુટુંબને ૨થી ૨૫ મીટર જગા મળે છે. અને બીજાં ૩ કુટુંબમાં ૩થી ૩૫ ચો.મી. અને તે પછી ૪થી ૫ ચો.મી. છે. આ પૈકી ૫ કુટુંબ (૫૦%) 'ક' પ્રકારનાં અને ૪ કુટુંબ (૪૦%) 'ખ' પ્રકારનાં ઘરોમાં રહે છે જ્યારે એક

દવાખર્ચ :

આ વર્ગમાં ૧૧ પૈકી કુટુંબોનું કુલ દવાખર્ચ રૂ. ૧૭૭૫ હોઈ તેમના સરાસરી કુ[illegible] વાર્ષિક દવાખર્ચ રૂ. ૧૬૧.૩ થાય છે. આ ખર્ચ તેમની કુલ આવકના ૩.૩ ટકા છે જે ૩ ટકા હોય તો યોગ્ય ગણાય. ઓછામાં ઓછું ખર્ચ કરનાર કુટુંબનું ખર્ચ રૂ. ૫૦ છે અને વધુ ખર્ચ કરનારનું રૂ. ૫૦૦ છે. એક કુટુંબ સિવાય હોસ્પિટલમાંથી બીજા કોઈ કુટુંબને દવા મળતી નથી.

ધાર્મિક ખર્ચ :

તેમનું કુલ ધાર્મિક ખર્ચ રૂ. ૪૫૦ હોઈ સરાસરી કુટુંબનું વાર્ષિક ધાર્મિક ખર્ચ રૂ[illegible] આવે છે જે તેમના કુલ ખર્ચના ૦.૮ ટકા છે. ઓછામાં ઓછું ખર્ચ કરનાર કુટુંબનું રૂ. ૧[illegible] થાય છે જ્યારે વધુમાં વધુ ખર્ચ કરનારનું રૂ. ૧૦૦ છે. સામાન્ય રીતે નોરતામાં માતાજી નૈવેદ્ય માટે ગરીબ કુટુંબ પણ રૂ. ૧૦ ખર્ચે છે.

આ વર્ગને જીવનનિર્વાહ માટે ખેંચ પડતી હોવાથી ધાર્મિક અને બીજાં ખર્ચ ઓછાં તરફનું વલણ વધતું જાય છે.

રહેઠાણ :

આ વિભાગની સરાસરી વ્યક્તિને ૭.૯ ચો.મી. જગા મળે છે. આ સરાસરી ઊં[illegible] આવવાનું કારણ એ છે કે જગા ધરાવતાં ૩ કુટુંબની સરાસરી વ્યક્તિને અનુક્રમે ૧૪, ૧૬ ૧૯ ચો.મી. જગા મળે છે. બાકી ત્રણ કુટુંબ ૨થી ૨ાા મીટર જગા મળેલ છે. અને ૪ ૫ ચો.મી. જગા ૧ કુટુંબની સરેરાશ વ્યક્તિ મેળવે છે. પછી ૬ ચો.મી. માટે ૧ અને ૬ા થી ૮માં ૩ કુટુંબ છે. આ વિભાગમાં દરેક કુટુંબને 'ક' વર્ગમાં જ એટલે કે સારાં મકાનો છે.

કારીગરી તથા વેપાર ધંધો કરનાર :

આ વિભાગ ક્રમ અને સંખ્યાની દ્રષ્ટિએ છઠ્ઠો છે. ૧૦ કુટુંબોમાં ૭૬ વ્યક્તિ છે. તે પૈકી બોરિંગ, પગારીયા, લોઢાગાડી, ફોટોગ્રાફી, સોમૈયાના કારખાનામા કારીગર, વાયરમેન અને બારદાનનો વેપાર કરવા જેવા ધંધામાં રોકાયેલા છે. આ કુટુંબોની કુલ વાર્ષિક આવક રૂ. ૮૦૩૦૦ અને ખર્ચ રૂ. ૭૦૧૦૯ છે. એટલે સરાસરી કુટુંબની આવક રૂ. ૮૦૩૦ અને ખર્ચ રૂ. ૭૦૧૧ છે. તેવી જ રીતે સરાસરી વ્યક્તિની વાર્ષિક આવક રૂ. ૧૦૫૬ અને ખર્ચ રૂ. ૯[illegible] થાય છે. રૂ. ૪૫૧થી ૭૦૧નું વ્યક્તિદીઠ ખર્ચ કરનાર ૩ (૩૦%) કુટુંબો ગરીબીની રેખા નીચે જીવે છે.

છૂટક મજૂરી કરનાર, મકાન બાંધકામમાં કામે જનાર, ટેકનિકલ ઓપરેટર, મ્યુનિસિપલ કોર્ટમાં ક્લાર્ક, નારણપુરા તાર ઓફિસમાં કામ કરનાર તથા સામાજિક કાર્યકર જેવાઓનો સમાવેશ થાય છે.

આ વિભાગના ૧૧ કુટુંબોમાં ૬૬ વ્યક્તિઓ છે. સરેરાશ કુટુંબનું કદ ૬ ન વ્યક્તિનું છે.

આ ૧૧ કુટુંબોની કુલ આવક રૂ.૬૩૧૮૦ છે અને ખર્ચ રૂ.૫૩૮૫૦ છે. એટલે કુટુંબની સરેરાશ વાર્ષિક આવક રૂ.૫૭૪૪ છે અને ખર્ચ રૂ.૪૮૯૫ નો છે. તે જ રીતે સરેરાશ વ્યક્તિની આવક રૂ.૯૫૭ અને ખર્ચ રૂ.૮૧૬ છે.

આ કુટુંબો પૈકી રૂ.૩૦૧થી ૩૫૦ના ખર્ચવાળું એક કુટુંબ અતિ ગરીબ ગણાય. ૫ તે પછી રૂ.૬૦૧થી ૬૫૦નું વ્યક્તિદીઠ ખર્ચ કરનાર ગરીબાઈની રેખાથી થોડું નીચેનું છે. જ્યારે રૂ.૭૦૧થી ૭૫૦ના ગાળામાં ખર્ચ કરનાર પણ ગરીબાઈની રેખાની નીચે ગણાય. તે પછીનાં બધાં ગરીબાઈની રેખાથી ઉપરનાં છે.

ખોરાકી ખર્ચ :

અન્ય કામ ધંધાના ૧૧ કુટુંબ (૬૬ વ્યક્તિ)નું ખાધાખોરાકી ખર્ચ રૂ.૪૦૨૦૦ હોઈ તેમના સરાસરી કુટુંબનું વાર્ષિક ખર્ચ રૂ.૩૬૫૫ અને સરાસરી વ્યક્તિનું ખોરાકી ખર્ચ રૂ.૬૦૯ છે. ઓછામાં ઓછું ખર્ચ કરનાર કુટુંબની વ્યક્તિનું ખર્ચ રૂ.૨૫૦ છે અને વધુમાં વધુ ખર્ચ કરનારનું રૂ.૧૦૦૦ છે. જે કુટુંબની સરાસરી વ્યક્તિનું ખાધાખોરાકી ખર્ચ રૂ.૨૫૦ છે તે કુટુંબની બહેન બંગલામાં ઘરકામ માટે જાય છે એટલે બંગલેથી રાંધેલો ખોરાક મફત મળતો હોવાથી તે કુટુંબનું ખર્ચ વધુ નીચું (ઓછું) જણાય છે.

તેમનું સરાસરી વ્યક્તિનું સરાસરી ખોરાકી ખર્ચ રૂ.૬૦૯ તેમના કુલ ખર્ચ રૂ.૮૧૬ના લગભગ ૭૫ ટકા થાય છે. જો રૂ.૭૦૦ સુધીનું ખર્ચ કરનારને ગરીબીની રેખા નીચે કે આસપાસ ગણીએ તો ૧૧ માંથી ૪ કુટુંબ ગરીબીની રેખા નીચે જીવે છે તેમ કહી શકાય.

કાપડ ખર્ચ :

આ કુટુંબોનું કુલ કાપડ ખર્ચ રૂ.૯૦૦૦ છે એટલે તેમની સરાસરી વ્યક્તિનું માથાદીઠ વાર્ષિક ખર્ચ રૂ.૧૩૬.૪ થાય છે. આ ખર્ચ તેમના કુલ ખર્ચના ૧૬.૭ ટકા થાય છે. કાપડ અને પગરખાંનું કુલ ખર્ચ આવકના ૫.૩ થી ૬.૪ ટકા પરવડી શકે. ઓછામાં ઓછું ખર્ચ કરનાર કુટુંબની વ્યક્તિનું ખર્ચ રૂ.૪૦.૯૦ અને વધુમાં વધુ વાર્ષિક કાપડ ખર્ચ વ્યક્તિનું રૂ.૩૦૦ છે.

પટાવાળાને પોતાના ધંધામાં સારાં કપડાં જોઈએ એટલે તેઓનું મોભાનું કાપડ વધારે રહે. તેથી કરીને પણ તેમના કુટુંબનું ખર્ચ સરખામણીએ થોડું વધુ રહે. પટાવાળાનું સરેરાશ કુટુંબનું કાપડ ખર્ચ રૂ. ... તપાસના આઠ વિભાગમાં ત્રીજું સ્થાન ધરાવે છે. પહેલું સ્થાન કારીગર અને વેપાર-ધંધાવાળાનું અને બીજું રેલ્વે અને મોટરમાં કામ કરનારનું છે. બીજા સ્થાનવાળાની નજીકનું ખર્ચ પટાવાળાનું છે. તેમનું રૂ. ૧૧૨નું સરાસરી કાપડખર્ચ તેમના કુલ ખર્ચ ... ના ૫૫.૬% ભાગ છે. હોઈ તે પરવડી શકે તે ૫.૩ ટકા કરતાં લગભગ બમણું થાય છે.

દવાખર્ચ :

પટાવાળાનાં ૧૨ કુટુંબોનું વાર્ષિક કુલ દવા ખર્ચ રૂ. ૨૬૧૦ હોઈ તેમનું સરાસરી વાર્ષિક દવા ખર્ચ રૂ. ૨૧૭.૫ છે. ઓછામાં ઓછું દવા ખર્ચ કરનાર કુટુંબનું વાર્ષિક ખર્ચ રૂ. ૫૦ છે અને વધુમાં વધુ ખર્ચ કરનારનું રૂ. ૭૦૦ છે. તેમનું દવા ખર્ચ તેમના કુલ ખર્ચ રૂ. ૬૩૬૨ના ૩.૫% છે. આ ખર્ચ ૩ % સુધી પરવડી શકે.

આ વર્ગનાં કુટુંબો સુખી છે એટલે તેઓ તેમના આરોગ્ય માટે વધુ આવકના પ્રમાણમાં ટકામાં ભલે બહુ વધુ નહીં પરંતુ રૂપિયામાં વધુ ખર્ચ કરે છે.

રહેઠાણ :

આ વિભાગનાં કુટુંબોને સરાસરી વ્યક્તિદીઠ ૫ ચોરસમી. જગા રહેવા માટે મળે જે ઓછામાં ઓછું ધોરણ ૫.૨૫ ચો.મી.ની નજીક છે. પરંતુ હકીકતમાં તો ૭ (૫૮.૩%) કુટુંબ વ્યક્તિદીઠ ૧ાાથી ૪ાા ચો.મી. જગામાં રહે છે. તેમ છતાં ૫ ચો.મી.ની સરાસરી આવે છે તેનું કારણ એક કુટુંબની સરાસરી વ્યક્તિને ૧૨ અને બીજા કુટુંબની સરાસરી વ્યક્તિને ૧૫ ચો.મી. જગા મળે છે તે છે.

પટાવાળાનાં ૧૨ પૈકી ૯ (૭૫%) કુટુંબોનાં ઘર 'ક' વર્ગના અથવા પાકાં છે. તેઓ તેમના છૂટક મજૂરી કરતા અન્ય ભાઈઓ કરતાં સુખી હોવાનું બતાવે છે. જો કે આ વિભાગમાં પણ ૧ાા થી ૨ ચો.મી. જગામાં રહેનાર કુટુંબો છે ખરાં, કે જેમને જગાની તંગી છે છતાં મકાન સારું હોય એટલે ચોમાસે, શિયાળે, વરસાદ ઠંડીથી સહેજ રાહત રહે છે.

૩ કુટુંબ 'ખ' પ્રકારનાં ઘરોમાં ૧ાા થી ૨ાા ચો.મી. જગામાં રહે છે જ્યારે 'ગ' પ્રકારમાં કોઈ નથી.

અન્ય કામધંધાવાળા :

તપાસનાં ૧૨૫ કુટુંબો પૈકી કામ અને સંખ્યાની દ્રષ્ટિએ આ વિભાગ પાંચમો આવે છે. આ વિભાગમાં વિદ્યુત ડ્રાઈવર, એક કાઉન ડ્રાઈવર, મજૂર મહાજન કાર્યાલયનો કલાર્ક, રૂકટ...

પટાવાળાનો વિભાગ :

સંખ્યા અને ...
કુટુંબોની કુલ વાર્ષિક આ...
આવક રૂ. ૬૭૧૭ અને ...
વાર્ષિક આવક રૂ. ૫૫૯ ...
રૂ. ૧૫૫૦ છે. સરાસરી ...
સરાસરી કુટુંબનું કદ ...
પટાવાળાની ...
સારા માણસોના સંસર્ગ...
આયોજનમાં તેની સારી ...
આ ૨૦ કુટુંબો ...
વાર્ષિક ખર્ચ કરી શકે ...
બહુ નીચે નથી.
ખર્ચની દ્રષ્ટિ...
(૫૮%) કુટુંબ આવે ...
ગરીબાઈની રેખાથી ...
આ (પટાવાળા...
રૂ. ૪૯૧૦૦ એટલે તેમ...
રૂ. ૫૨૭ છે જ તેમ...
આ વર્ગના કુ...
વાર્ષિક ખર્ચ રૂ. ૪...
પટાવાળા ...
એટલે કે તેમનામાં ...
કાપડ ખર્ચ :

આ ૧૨ કુટું...
માથાદીઠ વાર્ષિક કા...
વધારેમાં વધારે ...
રૂ. ૧૦૬૫૦ છે ...

પટાવાળાનો વિભાગ :

સંખ્યા અને ક્રમની દ્રષ્ટિએ ચોથા નંબરે આવતા પટાવાળાનું કામ કરતા ૧૨ (૯૩ વ્યક્તિ) કુટુંબોની કુલ વાર્ષિક આવક રૂ.૮૦૨૦૦ અને ખર્ચ રૂ.૯૫૮૫ છે. તેમની સરાસરી કુટુંબની આવક રૂ.૬૭૧૭ અને ખર્ચ રૂ.૫૬૩૨ છે. ઓછામાં ઓછી આવક ધરાવનાર સરાસરી વ્યક્તિની વાર્ષિક આવક રૂ.૫૫૭ અને વધુમાં વધુ આવક ધરાવનાર કુટુંબની સરાસરી વ્યક્તિની રૂ.૧૫૫૦ છે. સરાસરી વ્યક્તિની માથાદીઠ વાર્ષિક આવક રૂ.૮૬૨ અને ખર્ચ રૂ.૭૨૭ છે. સરાસરી કુટુંબનું કદ ૭.૭ વ્યક્તિનું છે.

પટાવાળાની સ્થિતિ આગળ વર્ણવેલા બે વિભાગ કરતાં સારી છે. તેઓ ઓફીસમાં સારા માણસોના સંસર્ગમાં આવતા હોવાથી તેમના કાર્યો અને ખર્ચના તથા પૂરક ધંધાના આયોજનમાં તેની સારી અસર પડતી હોય છે.

આ ૨૦ કુટુંબો પૈકી સૌથી ઓછી આવક ધરાવનાર કુટુંબ રૂ.૫૫૧થી ૬૦૦નું માથાદીઠ વાર્ષિક ખર્ચ કરી શકે છે. અને બીજું રૂ.૬૦૧થી ૬૫૦નું ખર્ચ કરે છે જે ગરીબીની રેખાથી બહુ નીચે નથી.

ખર્ચની દ્રષ્ટિએ જોઈએ તો રૂ.૫૫૧થી ૬૫૦નું માથાદીઠ વાર્ષિક ખર્ચ કરનારમાં ૭ (૫૮%) કુટુંબ આવે છે. જે ગરીબીની રેખા નીચે હોવા છતાં (ભીષણ ગરીબીમાં નથી.) ગરીબાઈની રેખાથી થોડા નીચે છે જયારે શરૂનાં બે વર્ગમાં ગરીબાઈ પ્રમાણમાં વધુ છે.

આ (પટાવાળાના) વર્ગમાં ૧૨ કુટુંબો (૯૩ વ્યક્તિ)નું કુલ વાર્ષિક ભોજનખર્ચ રૂ.૪૯૧૦૦ એટલે તેમના સરાસરી કુટુંબનું વાર્ષિક ભોજનખર્ચ રૂ.૪૯૦૨ અને સરાસરી વ્યક્તિનું રૂ.૫૨૭ છે જે તેમના કુલ ખર્ચ રૂ.૬૭૫૮૫ના ૮૨.૫૪ થાય છે.

આ વર્ગના કુટુંબોમાં ઓછામાં ઓછું ભોજનખર્ચ કરનાર કુટુંબની સરાસરી વ્યક્તિનું વાર્ષિક ખર્ચ રૂ.૪૦૦ અને વધુમાં વધુ ખર્ચ કરનારનું રૂ.૮૮૦ છે.

પટાવાળા અને મિલકામદાર વિભાગ-વર્ગના આવક ખર્ચ એક બીજાની નજીકનાં છે એટલે કે તેમનામાં બહુ મોટો તફાવત નથી.

કાપડ ખર્ચ :

આ ૧૨ કુટુંબોનું સરેરાશ માથાદીઠ વાર્ષિક કાપડ ખર્ચ રૂ.૧ ૪ છે અને ઓછામાં ઓછું માથાદીઠ વાર્ષિક કાપડ ખર્ચ કરનાર કુટુંબની સરાસરી વ્યક્તિનું ખર્ચ રૂ.૭ ૪૦ છે. જ્યારે વધારેમાં વધારે ખર્ચ કરનાર કુટુંબના સભ્યનું ખર્ચ રૂ.૩૬૧ છે. તેમનું કુલ કાપડ ખર્ચ રૂ.૧૦૬૫૦ છે એટલે સરાસરી કુટુંબનું વાર્ષિક કાપડખર્ચ રૂ.૮૮૭.૫ છે.

પરચૂરણ કામ કરતાં ભીલ કુટુંબોનું દવા ખર્ચ :

૨૦માંથી એક કુટુંબને સિવિલમાંથી મફત દવા મળે છે. બાકીનાં ૧૯ કુટુંબોનું કુલ દવાખર્ચ રૂ. ૨૦૯૫ છે એટલે સરાસરી કુટુંબનું ખર્ચ રૂ. ૧૧૦.૩ આવે છે. ઓછામાં ખર્ચ કરનાર કુટુંબનું વાર્ષિક દવા ખર્ચ રૂ. ૨૫ છે જયારે વધુમાં વધુ ખર્ચ કરનાર કુટુંબ રૂ. ૨૫૦ છે.

સરાસરી કુટુંબનું દવા ખર્ચ તેમની વાર્ષિક આવક રૂ. ૨૯૪૫ના ૩.૭ ટકા છે ૩ ટકા જેટલું હોય તો પ્રમાણસર ગણાય.

પરચૂરણ કામ કરતાં અમદાવાદનાં ભીલ કુટુંબોનું ધાર્મિક ખર્ચ :

આ ૨૦ કુટુંબોનું કુલ ધાર્મિક ખર્ચ રૂ. ૧૮૩૫ છે કે એટલે સરેરાશ વ્યક્તિદીઠ રૂ. ૯૨ આવ્યું છે. ઓછામાં ઓછું ખર્ચ કરનાર કુટુંબનું વાર્ષિક ધાર્મિક ખર્ચ રૂ. ૧૦ છે વધુમાં વધુ ખર્ચ કરનાર કુટુંબનું ધાર્મિક ખર્ચ રૂ. ૧૦૦૦ છે. આ કારણે સરાસરી કુટુંબનું વાર્ષિક ધાર્મિક ખર્ચ વધુ ઊંચું રહ્યું છે. દર વર્ષે કોઇને કોઇ કુટુંબમાં માતાજીના જવા કે બાધા જેવા પ્રસંગો આવવાથી તે કુટુંબ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે રૂ. ૨૦૦થી માંડી ૧૦૦૦ સુધીનું ખર્ચ કરતું હોય છે. બાકીનાં આમ તો ૫૦ ટકા કુટુંબોનું ખર્ચ રૂ. ૧૦ થી ૩૦

રહેઠાણની જગા :

- આ શ ૨૦ કુટુંબની સરેરાશ ૨૦ વ્યક્તિઓને ૮૭ ચો.મી. જગા મળે છે એટ સરેરાશ એક વ્યક્તિને ૪.૩૫ ચો.મી. જગા મળે છે. ૨૦માંથી ૧૪ (૭૦%) કુટુંબો ૧૧ થી ૩।।। ચો. મી. વ્યક્તિદીઠ જગામાં રહે છે. જે ઘણી અપૂરતી ગણાય.

૫થી ૬ ચો.મી. જગા મેળવનાર ૧ કુટુંબ, ૬। થી ૮ ચો.મી. મેળવનાર એક અને ૮। થી ૧૦ ચો.મી. મેળવનાર એક કુટુંબ છે.

આ વર્ગમાં 'ગ' પ્રકારના ઘરોમાં રહેનાર ૪ કુટુંબો છે, જે પૈકી ૩ કુટુંબોની સરેરાશ એક વ્યક્તિ ૧થી ૩ ચો.મી. જગામાં રહે છે. 'ખ' પ્રકારનાં ઘરોમાં ૯ (૪૫ કુટુંબો રહે છે. જે પૈકી ૭ કુટુંબોની દરેક વ્યક્તિને ૧થી ૧।।। ચો.મી. અને ૨ કુટુંબો ૨ થી ૨।।। ચો.મી. જગા મળે છે. 'ક' પ્રકારનાં ઘરોમાં માત્ર ૭ (૩૫%) કુટુંબો રહે જેમાંનાં ૨ કુટુંબોને વ્યક્તિદીઠ ૨ થી ૩।।। ચો. મી. જગા મળે છે તે પછી ૫થી ૬ ચો. ૧ કુટુંબ, ૬। થી ૮માં ૨ કુટુંબ અને ૧૨।થી ૧૪ ચો.મી.માં જગા મેળવનાર એક એક કુટુંબ છે.

૪, રૂ.૪૦૧થી ૪૫૦માં ૩, અને રૂ.૪૫૧થી ૫૦૦માં ૪, રૂ.૫૫૧થી ૬૦૦માં ૧ અને રૂ.૬૦૧થી ૬૫૦માં ૨ કુટુંબ મળી ૧૮ (૯૦%) કુટુંબો વ્યક્તિદીઠ વાર્ષિક ખર્ચની દ્રષ્ટિએ ગરીબીની રેખા નીચે જીવે છે.

જ્યારે રૂ.૭૫૧થી ૮૦૦ અને રૂ.૧૧૫૧થી ૧૩૦૦નું વ્યક્તિદીઠ ખર્ચ કરનાર એક એક કુટુંબ ગરીબીની રેખા પર જીવે છે. જો કે રૂ.૭૫૧થી ૮૦૦ વાળું કુટુંબ ગરીબીની રેખાની નજીકમાં ગણાય.

<u>ખોરાકી ખર્ચ :</u>

આ ૨૦ કુટુંબોનું કુલ ખર્ચ રૂ.૫૮૧૮૫ અને ખોરાકી ખર્ચ રૂ.૪૫૮૧૦ છે. એટલે તેમનું સરેરાશ કુટુંબનું વાર્ષિક ખોરાકી ખર્ચ રૂ.૨૨૯૦ અને સરેરાશ વ્યક્તિદીઠ રૂ.૩૧૬ છે. આ ખર્ચ તેમના કુલ ખર્ચના લગભગ ૭૯ ટકા થવા જાય છે જે ગરીબીની ચાડી ખાય છે.

ઓછામાં ઓછું વાર્ષિક ખોરાકી ખર્ચ રૂ.૧૬૭ છે જ્યારે વધુમાં વધુ રૂ.૬૦૦ છે.

રૂ.૧૫૦થી ૨૦૦નું સરેરાશ વ્યક્તિદીઠ વાર્ષિક ખોરાકી ખર્ચ કરનાર ૧ કુટુંબ જ છે, રૂ.૨૦૦થી ૨૫૦માં ૩ કુટુંબ અને રૂ.૨૫૧થી ૩૦૦માં ૨ કુટુંબ, રૂ.૩૦૧થી ૩૫૦માં ૪ કુટુંબ અને રૂ.૩૫૧થી ૪૦૦માં ૪ કુટુંબ, રૂ.૪૦૧થી ૪૫૦માં ૧ કુટુંબ છે. આમ કુલ ૧૫ (૭૫%) કુટુંબો ગરીબીની રેખા નીચે જીવે છે અને તેમાં રૂ.૩૦૦ સુધીનું ખર્ચ કરનાર ૬ (૩૦%) કુટુંબો ઘણાં ગરીબ કહી શકાય.

રૂ.૫૦૧થી ૫૫૦નું વ્યક્તિદીઠ વાર્ષિક ખોરાકી ખર્ચ કરનાર એક કુટુંબ કંઇક ખાવાનું પામી શકે એમ કહેવાય પરંતુ તે પણ આ વધતી મોંઘવારીમાં આવક વધારી ન શકે તો ગરીબીની રેખા નીચે ધકેલાઇ જાય. રૂ.૫૫૧થી ૬૦૦નું ખર્ચ કરનાર કુટુંબ ગરીબીની રેખાથી કંઇક ઉપર કહી શકાય. રૂ.૬૦૦થી વધુ ખર્ચ કરનાર કોઇ નથી.

<u>કાપડ ખર્ચ :</u>

તેમનું સરાસરી કાપડ ખર્ચ રૂ.૬૩.૪ છે. ઓછામાં ઓછું ખર્ચ કરનાર કુટુંબની સરાસરી વ્યક્તિનું રૂ.૨૨ છે તો વધુમાં વધુ ખર્ચ કરનાર કુટુંબની એક વ્યક્તિનું ખર્ચ રૂ.૧૮૦ છે.

આ વિભાગનું કાપડ ખર્ચ છૂટક મજૂરી કરનાર વર્ગના સરાસરી માથાદીઠ કાપડખર્ચ રૂ.૬૦ની પાસે પાસે છે.

આ વર્ગનું રૂ.૬૩.૪નું કાપડ ખર્ચ તેમના કુલ ખર્ચના ૧૩.૫% છે જે હોવું જોઇએ તે કરતાં બમણું છે. આ ખર્ચ કુલ ખર્ચના ૬ ટકા પરવડી શકે.

આ એટલે કે મધ્યમ પ્રકારના ઘરોમાં રહેનાર ૯ કુટુંબો પૈકી ૨ કુટુંબની સ વ્યક્તિ ૧।। થી ૨ ચો.મી. જગા મળે છે અને વધુ જગા મળનાર પથી ૬ ચો.મી. આવે છે.

'ક' અથવા તો પાકાં મકાનોમાં રહેનાર કુટુંબો ૧૬ (૫૨%) છે જે પૈકી એક વ્યક્તિ માત્ર ૧થી ૨ ચો.મી. જગા મળે છે. જ્યારે વ્યક્તિદીઠ વધુમાં વધુ જગા પ ચો.મી. જગા મેળવનાર કુટુંબ એક જ છે.

મુંબઈ અને પના જેવાં શહેરોમાં રહેઠાણ માટે સરેરાશ વ્યક્તિદીઠ ૨।। થી ૩ જગા ઓછી ગણાય છે. (વધુ વિગતો પરિશિષ્ટમાં આપી છે.)

3. પરચૂરણ કામકાજ કરનાર :

આ ત્રીજા વિભાગમાં પરચૂરણ ધંધો કરતાં અમદાવાદના લોકોનાં ૨૦ કુટુંબો (૧ ની વિગતો જોઈએ. આ વિભાગમાં ૧૩ જાતનો ધંધો કરનારનો સમાવેશ થાય છે. તેમાં ધોબી, સુથારી, કડિયા, લક્કડફોડા, ચહાની કીટલી ફેરવનાર, નદીમાં ખેતી કરનાર, ટીમાં નોકરી કરનાર, મિલમાં લદલી ભરનાર, શાકભાજી વેચનાર, સીંગ-ચણાની લારી મકાનનું ભાડું ઉઘરાવનાર અને પંખરીવાળા ચલાવનારનો સમાવેશ થાય છે.

વાર્ષિક આવક :

પરચૂરણ કામ ધંધો કરતાં આ ૨૦ કુટુંબો (૧૨૫ વ્યક્તિ)ની કુલ વાર્ષિક આવ રૂ.૬૭,૯૭૦ અને ખર્ચ ૫૮,૮૯૫ છે. તેમના સરાસરી કુટુંબની વાર્ષિક આવક રૂ.૩૩૯૮ અને ખર્ચ રૂ.૨૯૪૫ છે. સરાસરી વ્યક્તિની વાર્ષિક આવક રૂ.૫૪૪ અને ખર્ચ રૂ.૪૭૧ તેમનું સરાસરી કુટુંબ કદ ૬.૨૫ વ્યક્તિનું છે. આ વર્ગમાં બે વ્યક્તિનું કુટુંબ રૂ.૧૨૦૦ ઓછામાં ઓછી આવક ધરાવે છે. જ્યારે રૂ.૬ ૮૧૦૦ ની વાર્ષિક આવક ધરાવતું ૧૩ વ કુટુંબ પણ છે. જેના કુટુંબમાં એક વ્યક્તિ એટલે માત્ર પોતે એકલો જ હોય તેવું એક કુટુંબ દળવાની ઘંટી પર નોકરી કરે છે.

વાર્ષિક ખર્ચ :

પરચૂરણ કામ ધંધો કરતાં આ ૨૦ કુટુંબો (૧૨૫ વ્યક્તિ)નું કુલ વાર્ષિક ખર્ચ રૂ.૫૮૯૮૫ છે અને સરાસરી કુટુંબનું ખર્ચ રૂ.૨૯૪૫ છે. અને સરાસરી વ્યક્તિનું ખર્ચ રૂ.૪૭૧ છે.

આ વિભાગના ૨૦ કુટુંબો પૈકી ૨ કુટુંબો સરાસરી વ્યક્તિદીઠ રૂ.૨૦૦થી ૨૫૦નું ૧ કુટુંબ રૂ.૨૫૧થી ૩૦૦ અને રૂ.૩૦૧થી ૩૫૦માં ૧ કુટુંબ તથા રૂ.૩૫૧થી ૪૦૦ માં

આમ આ વર્ગન
૧, રૂ.૮૧થી ૧૦૦માં
ઉપરમાં ૩ કુટુંબ આવે
દવા પેટે કંઈ આપવાનું
આ વર્ગમાં કુટુંબ
કુટુંબદીઠ કુલ ખર્ચ રૂ
વધુ પોષાય નહીં. (
આ વર્ગના લોકો
ઉપરાંત અપૂરતો ખોરાક
હોય છે. કેટલાંક કુટુંબ
મિલમાં કામ કરતાં કુ
અમદાવાદના મિ
ઓછામાં ઓછું ખર્ચ કરના
રૂ.૮૦૦ છે. પરંતુ
ઉજવવાનું હોય ત્યારે
ખિસ્સાવાળા રૂ.૨૦૦
રૂ.૧૦૧થી ૩૦૦
કાપડમાં પણ ગરીબીની
ખર્ચ કરનાર ૪ (૧૯
૨૦૦નું ખર્ચ કરનાર
મિલમાં કામ કરના
મિલ
(માથાદીઠ) ૩ા ચો
ચો.મી. જગા મળવે છે
પથી ૬ ચો.મી. જગા
પ્રકારના ઘરમાં રહે છે

આમ આ વર્ગનાં કુટુંબોમાં રૂ. ૪૧થી ૫૦ના વિભાગમાં ૧ કુટુંબ, રૂ. ૬૧થી ૭૦માં ૧, રૂ. ૮૧થી ૧૦૦માં ૩, રૂ. ૧૦૧થી ૧૫૦માં ૧, રૂ. ૧૫૧થી ૨૦૦માં ૩, અને રૂ. ૨૦૦થી ઉપરમાં ૩ કુટુંબ આવે છે. ૫ કુટુંબ વિમા યોજનાના દવાખાનાથી દવા મળવે છે એટલે તેમણે દવા પેટે કંઈ આપવાનું હોતું નથી.

આ વર્ગનાં કુટુંબોનું સરાસરી કુટુંબદીઠ વાર્ષિક રૂ. ૨૨૩નું દવાખર્ચ તેમના સરાસરી કુટુંબદીઠ કુલ ખર્ચ રૂ. ૫૧૦૮ના ૪ ટકાથી કંઈક વધુ થાય છે. દવા ખર્ચ આવકના ૩ ટકાથી વધુ પોષાય નહીં. (જુઓ પરિશિષ્ટ)

આ વર્ગના લોકોના અનારોગ્યનાં કારણોમાં ગંદું વસવાટ અને શહેરના દૂષિત વાતાવરણ ઉપરાંત અપૂરતો ખોરાક પણ છે. આ ઉપરાંત તેઓમાં દારૂ તથા બીડીનું વ્યસન પણ થોડું ઘણું હોય છે. કેટલાંક કુટુંબોમાંથી દારૂ સાવ ઘટયો છે કે ગયો પણ છે.

મિલમાં કામ કરતાં કુટુંબોનું ધાર્મિક ખર્ચ :

અમદાવાદના મિલકામદારોનું સરાસરી કુટુંબદીઠ વાર્ષિક ધાર્મિક ખર્ચ રૂ. ૯૫ છે. ઓછામાં ઓછું ખર્ચ કરનાર કુટુંબનું ખર્ચ રૂ. ૧૦ છે. જ્યારે વધુમાં વધુ ખર્ચ કરનારનું ખર્ચ રૂ. ૮૦૦ છે. પરંતુ તે અપવાદરૂપ છે. જ્યારે કોઈ કુટુંબમાં જવારા કે બાધા જેવું વ્રત ઉજવવાનું હોય ત્યારે તે કુટુંબ પોતાની આર્થિક સ્થિતિ પ્રમાણે ખર્ચ કરતું હોય છે, સામાન્ય સ્થિતિવાળા રૂ. ૨૦૦ આસપાસ ખર્ચ કરે છે.

રૂ. ૧૦થી ૩૦૦ના ખર્ચમાં કુલ ૧૧ (૫૨%) કુટુંબો છે. આ સંખ્યાનો આંક ખોરાક અને કાપડમાં પણ ગરીબીની રેખા નીચેનાં કુટુંબોની સંખ્યામાં સાસતો આવેલો છે. રૂ. ૪૧થી ૬૦નું ખર્ચ કરનાર ૪ (૧૯%) અને રૂ. ૮૧થી ૧૦૦ ખર્ચ કરનાર ૩ (૧૪%) અને રૂ. ૧૫૧થી ૨૦૦નું ખર્ચ કરનાર ૨ કુટુંબ અને ૨૦૦થી ઉપરનું ખર્ચ કરનાર ૧ કુટુંબ છે.

મિલમાં કામ કરનાર કુટુંબોમાં રહેઠાણની જગા :

મિલમાં કામદારનાં ૨૧ કુટુંબો પૈકી સરાસરી કુટુંબના સરાસરી સભ્યને (માથાદીઠ) ૩૧ ચો.મી. જગા મળે છે. સૌથી ઓછી જગા મેળવનાર કુટુંબનો સભ્ય ૧૧ ચો.મી. જગા મેળવે છે અને તે પણ 'ગ' પ્રકારના ઘરમાં રહે છે. સૌથી વધુ એટલે કે ૫થી ૬ ચો.મી. જગા મેળવનાર ૨ કુટુંબ પૈકીએ 'ક' પ્રકારના અને બીજી વ્યક્તિ 'બ' પ્રકારના ઘરમાં રહે છે.

મિલમાં કામ કરતાં કુટુંબોમાં ખોરાકી ખર્ચ :

જે સ્લેબમાં કુટુંબો નથી તે સ્લેબ કોઠામાં દર્શાવ્યા નથી. રૂ.૮૦૦ સુધી ૫૦નો સ્લેબ રાખ્યો છે. શરૂઆત રૂ.૧૫૦થી ૨૦૦ના સ્લેબથી કરી છે. છેલ્લો સ્લેબ રૂ.૮૦૧થી ૯૦૦નો એટલે ૧૦૦નો છે.

તેમની સરાસરી વ્યક્તિનું વાર્ષિક ભોજનખર્ચ રૂ.૫૨૩ તેમના કુલ ખર્ચ રૂ.૬૭૪ના ટકા થાય છે, જે ગરીબીની રેખા નીચે જીવતા લોકોના ખર્ચના ટકા દર્શાવે છે. સૌથી ઓછું એટલે કે માથાદીઠ વાર્ષિક રૂ.૩૧૦નું ખર્ચ કરનાર ગરીબીની રેખામાં સૌથી નીચેના ૧૦ ટકા કુટુંબોમાં સમાય છે. માથાદીઠ રૂ.૫૫૦થી વધુ ખર્ચ કરનાર તેમના ખોરાકમાં બાજરી ઉપરાંત ઘઉં, શાકભાજી અને વારતહેવારે ઘીનો ઉપયોગ કરી શકે છે. જ્યારે ઓછી આવકવાળા બાજરી કઠોળ વધુ વાપરે છે. હવે અત્યારે ૧૯૮૨માં કે ૧૯૮૭માં આ તપાસ કરી ત્યારે રૂ.૭૦૦ માથાદીઠ વાર્ષિક ખર્ચ કરનારની આવક અત્યારની મોંઘવારીના હિસાબે વધી નહીં હોય એટલે તેઓ અને રૂ.૭૫૧થી ૮૦૦ની સૌથી વધુ આવકવાળા પણ આર્થિક ભીંસમાં રહેતા હશે.

મિલમાં કામ કરતાં કુટુંબોનું કાપડ ખર્ચ :

આ વર્ગનાં કુટુંબોનું સરાસરી વ્યક્તિદીઠ વાર્ષિક કાપડ ખર્ચ રૂ.૮૬ (સરાસરી કુટુંબ રૂ.૬૫૨.૪ આવે છે.) છે જે તેમના કુલ ખર્ચ રૂ. ૬૭૪ના ૧૩ ટકા છે. ઓછામાં ઓછું ખર્ચ કરનાર કુટુંબના સરાસરી સભ્યનું વાર્ષિક કાપડ ખર્ચ રૂ. ૨૯ અને વધુમાં વધુ ખર્ચ કરનારનું રૂ.૨૦૦ છે.

શહેરી વિસ્તારમાં રહેનારને કાપડ અને પગરખાંનું ખર્ચ કુલ ખર્ચના ૫.૩ ટકા પરવડી શકે જ્યારે અહીં ૧૩ ટકા અથવા અઢીગણું થવા જાય છે જે આ વર્ગની નબળી સ્થિતિ ચાડી ખાય છે. (વિગત માટે જુઓ પરિશિષ્ટ)

મિલમાં કામ કરતાં કુટુંબોમાં દવા ખર્ચ :

મિલના ક્ષેત્રમાં અને ગંદી વસ્તીમાં રહેનારને દવા ખર્ચ પણ ઠીક ઠીક થતું હોય છે. આ કુટુંબોનું કુલ દવા ખર્ચ રૂ.૩૪૧૦ છે. આ ખર્ચ ૧૬ કુટુંબોનું છે અને બાકીનાં ૫ કુટુંબોને વીમા યોજનાના દવાખાનેથી દવા મળે છે. એટલે તે ખર્ચ અહીં સામેલ કર્યું નથી. આ ૧૬ કુટુંબોનું સરાસરી કુટુંબદીઠ વાર્ષિક ખર્ચ રૂ.૨૧૩ આવે છે. આ વિભાગમાં દવાનું ઓછામાં ઓછું ખર્ચ કરનાર કુટુંબનું વાર્ષિક ખર્ચ રૂ.૫૦ છે જ્યારે વધુ ખર્ચ કરનાર ત્રણ કુટુંબોનું ખર્ચ અનુક્રમે રૂ.૩૦૦, ૫૦૦ અને ૬૫૦ છે.

આજે વધતી જતી મોંઘવારીના સમયમાં રૂ.૭૫૧ થી રૂ.૮૫૦ની સરાસરી વ્યકિતદીઠ આવક ધરાવતાં ૫ કુટુંબો પણ જો તેમની આવકમાં વધારો ન થાય તો ગરીબીની રેખા નજીક પહોંચી જાય. આ હિસાબે ૨૧માંથી ૮ (૩૮%) કુટુંબો ઓછા વત્તે અંશે (ઇ.સ.૧૯૭૭ પ્રમાણે) ગરીબીની રેખા નીચે અથવા પાસે પાસે છે. આ કરતાં ઓછી આવકવાળાં સૌ ગરીબીની રેખા નીચે છે જ પરંતુ રૂ.૩૫૧થી ૪૦૦ની સરાસરી વ્યકિતદીઠ આવક ધરાવનાર ૨ કુટુંબો ભીષણ ગરીબીમાં જીવે છે તેમ કહેવાય.

આ ૨૧ પૈકી ૮ કુટુંબોએ રૂ.૫૦૦થી માંડી રૂ.૫૦૦૦ સુધીનું દેવું હોવાનું જણાવ્યું છે. આ વર્ગને મિલમાંથી તેમના પ્રોવિડંટ ફંડ (પી.એફ.)માંથી કરજ મળતું હોઇ તેમણે આકરું-ભારે વ્યાજ ચૂકવવું પડતું નથી. આ વર્ગનાં કુટુંબો અને તેમનાં બાળકો શિક્ષણ પામેલાં હોઇ કંઇક આયોજનપૂર્વક ખર્ચ કરતાં હોય છે. વળી શિક્ષિત અને સહકારી લોકો સાથેના સંપર્કનો લાભ પણ તેમને મળતો હોવાથી તેમનું દેવું અને વ્યાજની ચૂકવણી મર્યાદિત રહેતાં હોય છે.

મિલમાં કામ કરતાં કુટુંબોનું વાર્ષિક ખર્ચ :

રૂ.૨૦૦થી શરૂ કરી ૫૦નો સ્લેબ રૂ.૭૫૦ સુધી રાખ્યો છે. જે સ્લેબમાં કોઇ કુટુંબ નથી તે સ્લેબ ટૂંકાવવાની દ્રષ્ટિએ આપ્યા નથી.

મિલમાં કામ કરતાં ૨૧ કુટુંબોમાં ૧૬૦ વ્યકિત છે. જેમનું કુલ વાર્ષિક ખર્ચ રૂ.૧,૦૭,૮૯૫ છે એટલે સરાસરી કુટુંબનું વાર્ષિક ખર્ચ રૂ.૫૧૩૬ છે અને સરાસરી વ્યકિતનું ખર્ચ રૂ.૬૭૪ છે.

રૂ.૭૦૦ સુધીની માથાદીઠ સરાસરી વાર્ષિક આવકવાળાં ૧૦ કુટુંબો ગરીબાઇની રેખા નીચે જીવે છે પરંતુ તેમાંય રૂ.૩૦૧થી ૩૫૦ની આવકવાળાં કુટુંબો ભયંકર ગરીબીમાં દહાડા કાઢે છે. ૭૦૧થી ૮૫૦નું ખર્ચ કરનાર ૭ કુટુંબોની આવક ન વધે તો તેઓ પણ ગરીબાઇની રેખા નીચે જતાં રહે. રૂ.૮૫૧થી ઉપરની આવકવાળાં કુટુંબો સુખેથી પોતાનું ભરણપોષણ કરી શકે છતાં કૂદકે ને ભૂસકે વધતી મોંઘવારી તેમને ચિંતા કરાવે અને વધુ પુરુષાર્થ માટે ચેતવણી આપ્યા કરે.

૧૯૭૬-૭૭ના ભાવાંક પ્રમાણે ગરીબીની રેખાની સમજૂતિ અગાઉ આપી છે એટલે અહીં પુનરાવર્તન કર્યું નથી તથા હવે પછીના લખાણમાં તેના ઉલ્લેખનું પુનરાવર્તન કરવામાં આવશે નહીં.

ઘરોમાં રહે છે. આવાં મકાનોમાં વીજળી તો હોતી જ નથી. તેવી જ રીતે નજીકમાં પાણી નળની સગવડ પણ હોતી નથી. નીચાણવાળા કેટલાક વિસ્તારોમાં ચોમાસાની ઋતુમાં ઝૂંપડાંમાં પાણી પણ પેસી જાય છે. તેમનાં ઝૂંપડાંનાં ગંદા પાણીનો નિકાલ પણ યોગ્ય રીતે થતો નથી. તેમજ કેટલીક જગ્યાએ ઝૂંપડાંની આસપાસ સ્વચ્છતા પણ હોતી નથી.

આવાં મકાનોમાં રહેતા છતાં ૧૩ પૈકી ૧૦ કુટુંબોની સરેરાશ વ્યક્તિને ૨થી ૩-૩/ ચો.મી. જગા મળે છે અને બાકીનાં ૩ને ૬થી ૧૦ ચો.મી. જગા મળે છે. 'ખ' પ્રકારનાં એટલે કે મધ્યમ પ્રકારનાં ઘરોમાં ૨૦ (૫૬%) કુટુંબો રહે છે. જેમાંનાં ૧૨ કુટુંબોમાં સરા વ્યક્તિદીઠ ૨થી ૩-૩/૪ ચો.મી. અને બીજાં બે કુટુંબોને વ્યક્તિદીઠ ૪થી ૫ ચો.મી. અને ૪ કુટુંબોને ૬થી ૮ ચો.મી. તથા ૨ કુટુંબને વ્યક્તિદીઠ ૨૫ ચો.મી. જગા મળે છે.

૩૬ પૈકી ૩ કુટુંબ 'ક' પ્રકારનાં ઘર ધરાવે છે. જે પાકાં હોય છે પરંતુ બંગલા ટાઇપ હોતાં નથી. આ ઘરોમાં રહેનારને માથાદીઠ સરેરાશ ૪થી ૫ ચો.મી. જગા મળે છે. ઓછામાં ઓછી જરૂરિયાત ૫.૨૫ મીટરની નજીક છે. વળી પાકાં મકાન અને જગા તેમની સારી સ્થિતિનો નિર્દેશ કરે છે.

વિશ્વ ગરીબી નાબૂદીના સંદર્ભમાં આફ્રિકા અને એશિયાના દેશો માટે વ્યક્તિદીઠ રહેઠાણ માટેની ૫.૨૫ ચો.મી. જગા મેળવી આપવાનું ધોરણ ઠરાવ્યું છે.[૯] આ ધોરણ પ્રમાણે ૬૧% (૨૨) કુટુંબોને જગા મળતી નથી.

૨. મિલ-કામદાર વિભાગ :

હવે આ બીજા વિભાગમાં મિલમાં કામ કરતાં ૨૧ કુટુંબો કુલ ૧૨૫નાં ૧૬.૮% છે. સંખ્યાની દૃષ્ટિએ આ વિભાગ બીજા નંબરે આવે છે. ઇ.સ.૧૮૫૭માં શાહપુર (અમદાવાદ)માં પ્રથમ મિલ શરૂ થઇ.[૧૦] ત્યારથી ભીલો આ વ્યવસાયમાં પણ લાગ્યા છે.

મિલમાં કામ કરતાં ૨૧ કુટુંબોની આવક :

* રૂ.૨૦૦થી ૮૫૦ સુધી ૫૦ના સ્લેબ (તફાવતની ગાળો) રાખ્યા છે. પરંતુ જે સ્લેબમાં કુટુંબો નથી તે આંકડા કોઠામાં દર્શાવ્યા નથી. ૮૫૧ પછીના સ્લેબ આપ્યા જ છે.

મિલકામદારનાં ૨૧ કુટુંબોમાં ૧૬૦ વ્યક્તિ છે, જેમની વાર્ષિક કુટુંબની સરાસરી આવક રૂ.૫૯૪૭ અને ખર્ચ રૂ.૫૧૦૮ છે. તેવી જ રીતે સરેરાશ વ્યક્તિદીઠ વાર્ષિક આવક લગભગ રૂ.૭૮૦ અને ખર્ચ રૂ.૬૭૪ છે. ઓછામાં ઓછી માથાદીઠ આવક રૂ.૩૮૨ અને વધુમાં વધુ રૂ.૧૨૦૦ છે. આ વર્ગમાં રૂ.૩૩૦૦થી માંડી ૧૨,૬૦૦ સુધીની કુટુંબની વાર્ષિક આવક ધરાવનાર તથા ૪થી માંડી ૨૧ સભ્ય સંખ્યા ધરાવનાર કુટુંબો પણ છે. સરાસરી કુટુંબનું કદ ૭.૬ છે.

છૂટક મજૂરી કરનાર વિભાગના સારી ફરવનાર ૯ કુટુંબોનું દારૂનું ખર્ચ તેમના દવાના ખર્ચ કરતાં વિ… હોય છે તેવી માહિતી સર્વેકાર્ય દરમ્યાન તેમના આગેવાનો પાસેથી મળી છે. તેમના કેટલાક આગેવાનો પણ દારૂ પીતા હોવાનું જોવા મળ્યું છે.

એક સીધા સાદા ભીલ આગેવાને દિલનું દર્દ ઠાલવતાં જણાવેલું કે 'શું કહું ? આ દારૂએ તો અમારી કોમનો દાટ વાળ્યો છે. જેમની આવક સારી છે તેમનો સારો એવો હિસ્સો દારૂની લત પાછળ વપરાઈ જવાથી આવક ખર્ચના બે પાસાં સરખાં કરી શકાતાં નથી.

છૂટક મજૂરી કરતાં કુટુંબોનું ધાર્મિક ખર્ચ :

આ લોકોનું સરાસરી કુટુંબનું વાર્ષિક ખર્ચ રૂ. ૨૪.૩ થાય છે. ઓછામાં ઓછું ખર્ચ કરનાર કુટુંબ રૂ. ૧૦ ખર્ચે છે. જ્યારે વધુમાં વધુ ખર્ચ કરનાર કુટુંબ માતાના જવારા પાછળ રૂ. ૧૫૦ ખર્ચે છે. આ ખર્ચ પણ તેમની જાતિના અન્ય વિભાગ (આઠ વિભાગ પૈકી)ના લોકો કરતાં ઓછું છે. કારણ કે તેમની કમાણી પણ ઓછી છે. રૂ. ૨૪.૩નું સરાસરી વાર્ષિક ખર્ચ તેમના સરાસરી કુટુંબની વાર્ષિક આવકના (રૂ. ૨૩૭૪) ૧%થી થોડું વધુ છે.

ગરીબમાં ગરીબ કુટુંબ પણ માતાજીના નોરતામાં નૈવેદ્યનું ખર્ચ કરે છે. આમ કરીને તેઓ પોતાની ધાર્મિક પરંપરાને જાળવી રાખે છે.

આવાં ખર્ચનો સમાવેશ સેમ્પલ સર્વે જેવા સર્વેની ટકાવારીમાં અલગ બતાવાતો નથી પરંતુ અન્ય ખર્ચ કે આનંદપ્રમોદના ખર્ચમાં તે સમાવી શકાય. અન્ય ખર્ચમાં કુલ ખર્ચના ૮થી ૧૦મા ટકામાં આવાં ખર્ચ સમાવવાં પડે.

છૂટક મજૂરી કરતાં કુટુંબોમાં રહેઠાણની જગ્યા :

'ક' પ્રકારનું ઘર એટલે પાકું-સીમેન્ટ કોંક્રિટનું અને પતરાંના છાપરાવાળું કે ધાબાવાળું.

'ખ' પ્રકારનું ઘર એટલે કાચું-પાકું, નળિયાં કે પતરાવાળું.

'ગ' પ્રકારનું ઘર એટલે ઝૂંપડું-માટીની દીવાલવાળું અને નળિયાં કે ઘાસના પતરાંના છાપરાવાળું.

રહેઠાણનાં મકાનોને ક, ખ, ગ એવા ત્રણ વિભાગમાં વહેંચી તેમને અનુક્રમે સારાં, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ ગણ્યાં છે.

છૂટક મજૂરી કરતાં ૩૯ કુટુંબો પૈકી સરાસરી કુટુંબની વ્યક્તિને ૪.૭ ચો. કીલોમીટર જગા રહેવા મળે છે. બે કુટુંબની સરેરાશ વ્યક્તિ પાસે ૨૫ ચો.મી. જગ્યા છે તે કારણે આ વિભાગની સરાસરી વ્યક્તિને ૪.૭ ચો.મી. રહેવાની જગા મળે છે.

સૌથી ઓછી રહેવાની જગા મેળવનાર બે કુટુંબની સરેરાશ વ્યક્તિને ૧૧ ચો.મી. જગા મળે છે. અને તે પણ 'ગ' પ્રકારના ઘરમાં રહે છે. ૩૯ પૈકી ૧૩ કુટુંબો 'ગ' પ્રકારના

આ કુટુંબો પૈકી ૯ (૨૫%) કુટુંબો હાથલારી ચલાવે છે. બાકીના ચૂનો ઘોળવાનું, તંબાકુ ચાળવાનું, ગેરેજીના કોલુ પર મજૂરીનું, મિલની કેન્ટીનમાં, ચાની કીટલીનું, બંગલામાં વાસણ કપડાંનું, મિલમાં બદલી ભરવાનું, કડિયાકામ, લકરાં ચારવાં વગેરે કામો કરે છે.

છૂટક મજૂરી કરતાં કુટુંબોમાં સરાસરી માથાદીઠ વાર્ષિક કાપડ ખર્ચ :

સરેરાશ વ્યક્તિનું વાર્ષિક રૂ.૬૦ નું ખર્ચ તેમના કુલ ખર્ચ રૂ.૪૮૩ના લગભગ ૧૨.૫ % થાય છે. શહેરી વિસ્તારમાં કાપડ અને પગરખાં પાછળનું ખર્ચ કુલ આવકના ૫.૩% સુધી થાય તો પરવડી શકે એટલે આ ૧૨.૫% ખર્ચ લગભગ સવા બે ગણું વધુ ગણાય.[૬] કાપડમાં વધુ તેમનું વધુ ટકા ખર્ચ એ તેમની ગરીબીની ચાડી ખાય છે. (જીવન જરૂરિયાતની જુદી જુદી બાબતોમાં ખર્ચના નિર્ધારિત અંગેનો કોઠો પરિશિષ્ટ-૧૦માં આપેલો છે.)

રૂ. ૩૦નું માથાદીઠ વાર્ષિક કાપડ ખર્ચ કરનાર ૧૨(૩૩%) કુટુંબની વ્યક્તિઓ ચીંથરેહાલ રહે તે સમજી શકાય તેમ છે. રૂ.૪૧થી ૫૦નું ખર્ચ કરનાર ૮ કુટુંબો અને રૂ.૫૧થી ૬૦ ખર્ચ કરનાર ૧ કુટુંબ પણ આ મોંઘવારીમાં પૂરતું કાપડ મેળવી ન શકે. હા, બંગલામાં કામે જનાર કુટુંબોને ભેટ બક્ષિસ રૂપે થોડાં કપડાં મળે પરંતુ તે કુટુંબોનું પ્રમાણ ઓછું છે. હવેની મોંઘવારીમાં કપડાં જેવી વસ્તુઓ પણ ભેટ રૂપે મળતી ઘટવા લાગી છે.

રૂ.૬૧થી ૭૦નું ખર્ચ કરનાર ૨ કુટુંબ અને રૂ.૮૧થી ૯૦નું ખર્ચ કરનાર કુટુંબો ૪ છે. તથા રૂ.૯૧થી ૧૦૦નું ખર્ચ કરનાર ૬ કુટુંબો છે.

ખોરાકની જેમ કપડાં ખર્ચમાં પણ આ વિભાગ બીજા વિભાગો કરતાં પાછળ છે. ગરીબીની અસરને કારણે આપણા દેશમાં સરેરાશ વ્યક્તિદીઠ કાપડ વપરાશ ઘટતો જાય છે.

છૂટક મજૂરી કરતાં કુટુંબોનું દવા ખર્ચ :

તેમના સરાસરી કુટુંબનું દવા ખર્ચ રૂ.૯૭ છે. ઓછામાં ઓછું ખર્ચ કરનાર કુટુંબનું ખર્ચ કરનાર કુટુંબનું ખર્ચ રૂ.૨૫ છે અને વધુમાં વધુ ખર્ચ કરનાર કુટુંબનું રૂ.૨૫૦ છે તેમના સરાસરી કુટુંબનું રૂ.૯૭ ખર્ચ તેમના સરાસરી કુટુંબના વાર્ષિક ખર્ચ રૂ. ૨૩૭૪ના લગભગ ૩.૯ % થાય છે. આ ખર્ચ કુલ આવકના ૩%થી વધુ પરવડી શકે નહીં.[૭] પરંતુ ગરીબ કુટુંબોને સામાન્ય રીતે આવાં ખર્ચ વધુ થતાં હોય છે જે તેમની ગરીબીમાં વધારો કરતાં હોય છે. ભીલ કોમનો બાંધો મજબૂત હોવાથી અને તેઓ મહેનતુ હોવાથી કુદરતી રીતે તેમનું દવા ખર્ચ ખાસ વધુ નથી. છતાં અમદાવાદના શહેરી વાતાવરણમાં હવા પ્રદૂષણની અસર તેમને પણ થાય તે સ્વાભાવિક છે. વળી તેમના વસવાટ પણ મોટે ભાગે ધુમાડાવાળા અને ગંદા વિસ્તારોમાં છે.

એક અંદાજ મુજબ ૧૯૭૯-૮૦માં વધેલા ભાવ પછી માસિક રૂ.૬૦ની માથાદીઠ આવક ધરાવનાર ગરીબીની રેખાની પાસે આવી જાય છે.[3] ૧૯૭૯-૮૦ના બજેટ પછી ભાવો તો સતત વધતા જ રહ્યા છે જેટલે રૂ.૭૦૧થી ૭૫૦ની આવક ધરાવનાર ૧ કુટુંબ ગરીબાઇની રેખાની પાસેજ ગણી શકાય. ગરીબીની રેખાની વધુ ચર્ચા પરિશિષ્ટમાં આપેલી છે.

રૂ.૭૫૧થી ૮૫૦ની વાર્ષિક માથાદીઠ આવકવાળું એક કુટુંબ ગરીબાઇની રેખાથી સહેજ ઉપર અથવા આસપાસ (૧૯૭૯-૮૦ના વર્ષના હિસાબે) ગણી શકાય. જ્યારે રૂ.૮૫૧થી ૧૦૦૦ની આવકવાળાં ૨ કુટુંબ એનાથી ઉપર અથવા ગરીબીની રેખાના ભયથી મુક્ત ગણાય. રૂ.૧૩૦૧થી ૧૫૦૦ની માથાદીઠ આવકવાળાં ૩, રૂ.૧૫૦૧થી ૧૯૦૦ની આવકજૂથમાં ૨ કુટુંબો છે. આજે ૧૯૮૨માં તો રૂ.૮૫૧થી ૧૦૦૦ની માથાદીઠ વાર્ષિક આવક ધરાવતાં કુટુંબો ગરીબીની રેખાથી ભયમુક્ત ન ગણાવી શકાય. આમ ૩૬ પૈકી ૨૯ (૮૦%) કુટુંબો ગરીબીની રેખા નીચે જીવે છે.

આ વર્ગમાં વધુ આવકવાળાં કુટુંબોમાં જે કુટુંબના એકથી વધુ સભ્યો લારી ચલાવે છે તેઓમાંના ઘણા દારૂની બદીમાં ફસાયેલા હોઇ જીવન જરૂરિયાતની ચીજો પાછળ પૂરતો ખર્ચ કરી શકતા નથી. વળી તેઓ પઠાણ પાસેથી વ્યાજે નાણાં લેતા હોય છે જેટલે તે રીતે પણ તેમની આવકનો કેટલોક હિસ્સો વેડફાઇ જાય છે. આ લોકો દિવસભર ચહા-બીડી પાછળ પણ ઠીક ઠીક ખર્ચ કરે છે.

ગરીબીની રેખા નીચે કે આસપાસ જીવતાં કુટુંબોના ખોરાકમાં બાજરીનો વપરાશ વધુ હોય છે. ઘઉંની સરખામણીમાં બાજરીનો વપરાશ પ્રમાણમાં સસ્તો પડે છે. વધુ આવક ધરાવતાં કુટુંબો એક વેળા કે બંને વેળા ઘઉં વાપરે છે. ગરીબ કુટુંબો તેલ અને શાકભાજી ઓછાં વાપરે છે અને વેજીટેબલ ઘી પણ વારતહેવારે બાજે (જુઓ) છે.

<u>છૂટક મજૂરી કરતાં કુટુંબોનું માથાદીઠ ખોરાકી ખર્ચ :</u>

છૂટક મજૂરી કરતાં ૩૬ કુટુંબોમાં ૧૯૭ વ્યકિત છે. સરેરાશ વ્યકિતનું વાર્ષિક ખોરાકી ખર્ચ રૂ.૪૦૯ થાય છે જે તેમનું કુલ ખર્ચ રૂ.૪૮૩ના ૮૪.૫% છે. આટલા બધા ટકા ખાધા-ખોરાકી ખર્ચ સૌથી ગરીબ વસ્તીના ૭ ટકામાં ગણાય છે.[4] આ કુટુંબો પૈકી માથાદીઠ વાર્ષિક ઓછામાં ઓછું ખર્ચ રૂ.૧૬૭ અને વધુમાં વધુ રૂ.૯૦૦ છે.

રૂ.૯૦૦નું માથાદીઠ વાર્ષિક ખોરાકી ખર્ચ કરનાર કુટુંબ સિવાયનાં બાકીનાં ગરીબીની રેખાની મર્યાદામાં સમાઇ જાય છે.

આદિવાસી સંશોધન અને તાલીમ કેન્દ્ર
ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૧૪

ગુજરાતનાં શહેરોમાં વસતા આદિવાસીઓના પ્રશ્નો અને તેના ઉકેલ વિષયક કાર્યગોષ્ઠી

કાર્યગોષ્ઠી
૨૧, જાન્યુઆરી ૧૯૮૪

અમદાવાદ શહેરમાં વસતા ભીલોની આર્થિક સ્થિતિ

ડો.અંબાલાલ પટેલ

૧. છૂટક મજૂરી કરનાર :

તપાસનાં ૧૨૫ કુટુંબો પૈકી આ વિભાગમાં ૩૬ (૨૮.૮%) કુટુંબો આવે છે. અમદાવાદમાં વસતા ભીલોની વસતિમાં આ વિભાગ સૌથી મોટો છે. આ લોકો છૂટક મજૂરી મેળવે છે એટલે મજૂરી અનિયમિત અને ઓછી હોય છે. તેમને રોજીની સારી તકો ન મળતાં ગરીબીની રેખા નીચેના છેલ્લા ૧૦ ટકા વાળા વર્ગમાં જ તેમનામાંના મોટાભાગનાએ જીવન વીતાવવું પડે છે. 'આ શહેરી ગરીબોએ તો માત્ર ગામડાંના ગરીબોનો શહેર વિસ્તારમાં ઊભરાયેલો એક ભાગ જ હોય તેવું કહી શકાય.'[1]

આ કુટુંબો બહાર કામ કરવા જવું, બકરાં ચારવાં, ચાની કીટલી ફેરવવી, હોટલમાં કામ કરવું, કડિયાકામ કરવું, હાથલારી ફેરવવી કે અન્ય કામોમાં રોકાયેલાં છે.

આ ૩૬ કુટુંબોમાં ૧૮૦ માણસો હોઈ તેમના સરેરાશ કુટુંબનું કદ ૫ માણસનું થાય છે. સરેરાશ વ્યક્તિદીઠ વાર્ષિક આવક આશરે રૂ. ૫૧૩ અને ખર્ચ રૂ.૪૮૩ થાય છે. ઓછામાં ઓછી માથાદીઠ વાર્ષિક આવક રૂ.૩૩૦ છે જ્યારે વધુમાં વધુ માથાદીઠ વાર્ષિક આવક રૂ.૧૯૦૦ છે. તેમના સરેરાશ કુટુંબનું વાર્ષિક ખર્ચ રૂ.૨૩૭૪ છે.

છૂટક મજૂરી કરનાર વિભાગનાં ૩૦૦થી ૩૫૦ની સરેરાશ માથાદીઠ વાર્ષિક આવકમાં અજીવિકા ચલાવનાર ૯ કુટુંબો દારુણ ગરીબીમાં જીવન જીવી રહ્યાં છે.

રૂ.૩૫૧થી ૩૫૦ની આવકવાળાં ૮ કુટુંબો અને રૂ.૪૦૧થી ૪૫૦ની આવકવાળાં ૮ કુટુંબો ગરીબીની રેખા નીચેનાં કુટુંબો છે. તેવી જ રીતે રૂ.૪૫૧થી ૫૦૦ની આવકવાળાં ૨ તથા ૫૦૧થી ૫૫૦ની આવકવાળું એક, રૂ.૫૫૧થી ૬૦૦ની આવકવાળું ૧, રૂ.૬૦૧થી ૬૫૦ની આવકવાળાં ૪ અને રૂ.૬૫૦થી ૭૦૦ની આવકવાળું એક કુટુંબ પણ ગરીબીની રેખા નીચે આવી જાય.[2] એક ગણતરી પ્રમાણે ૧૯૭૬-૭૭ના ભાવાંક પ્રમાણે શહેરી વિસ્તારમાં રૂ.૭૧.૩૦ના માથાદીઠ માસિક ખર્ચથી ઓછા ખર્ચને ગરીબીની રેખા નીચે હોવાનું ગણવામાં આવે છે.

હવે જ્યારે જરીપુરાણા મજૂર કાયદાઓને અદ્યતન બનાવવાની દિશામાં આગળ વધવાની ઇચ્છા રાખે છે ત્યારે આવા વ્યવસાયોમાં રોકાયેલા આદિવાસી મજૂરોના કલ્યાણ કેવી રીતે થઇ શકે ? તે માટે જરૂરી છણાવટ કરવાનું અને મજૂર કલ્યાણ કાયદાઓમાં આ અંગેની સ્પષ્ટ જોગવાઇઓ કરવાનું કામ ખાસ ધ્યાનમાં રાખે એ ઉચિત છે. મજૂર મંડળોએ પણ પોતાનો જરૂરી સહકાર આપવો જોઇએ એ ઇચ્છનીય છે.

પરંતુ તાત્કાલિક પગલાંના એક ભાગ રૂપે એવું સૂચન કરવામાં આવે છે કે જિલ્લા કક્ષાએ સમાજ કલ્યાણ ખાતા અથવા તો મજૂર કલ્યાણ ખાતા હસ્તક એક ખાસ અધિકારી નીમવા જોઇએ. જે શહેરોમાં આવતા આવા આદિવાસીઓની સમસ્યાઓ ઉકેલવામાં મદદરૂપ બની શકે. તેમજ હાલના સમાજ કલ્યાણ અધિકારીઓને આ દિશામાં જાગૃત કરવાનો સમય પણ પાકી ગયો છે. અને આ ખાસ અધિકારીઓ ઉદ્યોગ ધંધામાં અકસ્માતમાં આદિવાસી મજૂર ઘવાય કે મૃત્યુ પામે એવા સમયે જરૂરી કાયદાકીય કાર્યવાહી કરવામાં અને અને ખાસ કરીને પૂરતું વળતર મેળવવા જરૂરી કાનૂની સલાહ મેળવી શકે તો આદિવાસી કલ્યાણની દિશામાં આ મહત્વની સિદ્ધિ હાસલ કર્યા સમાન બની રહેશે એ નિર્વિવાદ છે.

વળી આદિવાસીઓના કલ્યાણ સાથે સંકળાયેલી સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ અને તેમને તેમની કાર્ય પ્રવૃત્તિનાં એક નવું ક્ષેત્ર તરીકે સ્વીકારવા આગળ આવે એ ઘણું જ ઇચ્છનીય છે. અને શહેરમાં કામ કરતી કેટલીક સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓએ અને મજૂર મહાજન જેવી મજૂર સંસ્થાઓ પણ તેમનો મૂલ્યવાન ફાળો આપવા આગળ આવશે એ પણ નિઃશંક છે.

છેવટ સરકારની સસ્તા અનાજની યોજનાનો લાભ આ વર્ગને અનિવાર્યપણે મળવો જ જોઇએ કારણ કે આ નબળા વર્ગની કલ્યાણ યોજના છે અને તેમને મળતી ટૂંકી મજૂરીની આવકમાંથી ખુલ્લા બજારમાંથી મોંઘા ભાવે અનાજ વગેરે પૂરતા પ્રમાણમાં ખરીદવાનું શકય જ નથી. આ સંદર્ભમાં એવું સૂચન છે કે જે આદિવાસીઓ મજૂરીકામ માટે શહેરોમાં આવે તેમને કામ ચલાઉ રેશનકાર્ડ પૂરવઠા ખાતા તરફથી આપવાની વ્યવસ્થા કરવી જોઇએ. જેથી આ રેશનકાર્ડના આધારે પ્રમાણિત દુકાનોમાંથી તેમને જરૂરી અનાજ વગેરે મળી શકે. અને તેમને જરૂરી પ્રમાણમાં પૂરવઠો મળે એ પણ જોવું જોઇએ. આ બાબતમાં આદિવાસી તરીકેની ઓળખ અંગેની તાંત્રિક પ્રશ્ન ઊભો થાય ત્યારે સમાજ કલ્યાણ ખાતાએ યોગ્ય વ્યક્તિના કિસ્સામાં પુરવઠા ખાતાને જરૂરી ભલામણ પણ કરવી જોઇએ. ઓછામાં ઓછું આ પ્રશ્નમાં તેમને કામે રાખનાર માલિકોએ તેમનો જરૂરી સહકાર આપવો જોઇએ એ ઘણું જ ઇચ્છનીય છે. જો આ પ્રમાણેની અથવા સુધારા વધારા સાથેની અન્ય વ્યવસ્થા કરવામાં આવે તો આ કાર્ય પણ આદિવાસી કલ્યાણની એક વધુ મહત્વની સિદ્ધિ બની રહેશે.

સંદર્ભ સૂચિ :
1. Population of Indian and Pakistan by K. Davis
2. Introduction to sociology by Johnson

આમ તો આવી અનેક નાની મોટી સમસ્યાઓની યાદી વિસ્તારી શકાય એવી પૂરેપૂરી શક્યતા તો રહેલી જ છે પરંતુ આ યાદીને ન વિસ્તારતાં ઉપરોક્ત સમસ્યાઓના સંદર્ભમાં કેટલાંક સૂચનો કરવાનું પ્રલોભન રોકી શકાતું નથી.

સૂચનો :

જ્યાં હજારોની સંખ્યામાં મધ્યમ અને ગરીબ વર્ગના શહેરી વિસ્તારોમાં વસતા લોકો અ નાની મોટી મુશ્કેલીઓની વણઝાર વચ્ચે તેમનો જીવન સંઘર્ષ ખેલી રહ્યા હોય ત્યારે મોસમી સ્થળાંતર કરી આવતા આદિવાસીઓની સમસ્યાઓ ઉકેલી નાખવાનો ખ્યાલ દિવાસ્વપ્નમાં રાચવા સમાન છે. તેમ છતાં સરકાર જ્યારે પછાતવર્ગો અને આદિવાસીઓનું કલ્યાણ સાધવા બંધારણી બંધાયેલી છે ત્યારે સરકારી અને અર્ધ-સરકારી સંસ્થાઓ, આદિવાસીઓની કલ્યાણ પ્રવૃત્તિઓ કરતી સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ તેમજ સમાજ આવી અનેક સમસ્યાઓની ગંભીરતા ઘટાડવાની દિશામાં અવશ્ય પોતાનો ફાળો આપી શકે એવી પૂરેપૂરી શક્યતા રહેલી છે. આ સંબંધિત કેટલાંક સૂચનો કરવાનું ઉચિત માનું છું.

પ્રથમ રહેઠાણની સમસ્યા બાબતમાં કંઇ પણ કહેવું ઘણું જ કઠિન છે. કારણ કે આ સમસ્યા એટલી તો ગૂંચવણ ભરેલી છે કે જો આ આદિવાસીઓની સમસ્યા ઉકેલવા જઇએ તો મૂળ સમસ્યા જ વધુ ગૂંચવણભરી બની જાય છે. પરંતુ આ સમસ્યાના સંદર્ભમાં સરકારી અને અર્ધ સરકારી સંસ્થાઓ, સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ તેમજ શહેરી સમાજે માનવતાવાદી અભિગમ અપનાવવો જોઇએ એટલું તો અવશ્ય કહી શકાય અને આવી સંસ્થાઓની માલિકીની ખુલ્લી પડેલી જમીનમાં આ લોકો તત્પુરતો વસવાટ કરે તો તેને માન્ય રાખવું જોઇએ. જેથી કરીને ઓછામાં ઓછું કેટલીક ગેરરીતિઓ તો અટકાવી શકાય.

બીજું મજૂરી કામમાં જુદી જુદી રીતે થતા શોષણની સમસ્યા પણ એટલી જ ગૂંચવણ ભરેલી છે. ગરજુ અને શોષિત વર્ગને તેમના શોષણમાંથી મુક્ત કરવા માટે તેમના તરફથી સાનુકુળ પ્રત્યાઘાત અને પૂરતો સહકાર ન મળે તો આવી સમસ્યાઓનો કોઇ ઉકેલ શોધી શકાતો નથી બલ્કે આ સમસ્યા ઉકેલવા જતાં બીજી અનેક સમસ્યાઓ તેમની સામે ખડી થઇ જાય છે. તેમ છતાં આવી લાચાર સ્થિતિમાંથી કંઇક તો માર્ગ કાઢવો જ રહ્યો અને તેમાં સરકારની જવાબદારી વધુ હોય એ તદ્દન સ્વાભાવિક બાબત છે. સરકાર ઉદ્યોગો અને બાંધકામમાં જુદા જુ કાયદાઓનો અમલ થાય એ અંગેની જરૂરી વ્યવસ્થાતંત્ર ગોઠવેલું જ છે. પરંતુ આદિવાસીઓ આવી સંસ્થાઓમાં મજૂરીકામ કરે છે એ ઉઘાડી હકીકત હોવા છતાં પણ તેમના કલ્યાણ અંગે સરકાર કોઇ ખાસ પગલાં લીધાં હોય કે જાગૃતિ બતાવી હોય એવું જણાતું નથી. અને રાજ્ય સરકાર

(ग) બાંધકામ અને નાનાં કારખાનાંઓ તેમજ અન્ય સ્થળોએ મજૂરીકામમાં કામ હલકું હોય કે ભારે સુરક્ષાવાળું હોય કે ભયજનક પરંતુ તેમને તે કામ કર્યા વિના છૂટકો હોતો નથી. અને આવાં સ્થળોએ ઘણીવાર નાના મોટા અકસ્માતો બનતા હોય છે. જેમાં આદિવાસી મજૂરોને નાની મોટી ઇજા થાય અથવા તો એવી ગંભીર રીતે ઘવાય કે ભવિષ્યમાં અપંગ બની જવાને કારણે તે બીજું કામ ન કરી શકે અને કેટલાક અકસ્માતોમાં તો આદિવાસી મૃત્યુ પામે તો આવા ધંધાદારીઓ જ તે કુટુંબને અમુક ઉચ્ચક રકમ વળતર તરીકે ચૂકવીને ત્યાંથી જતા રહેવા ફરજ પાડે છે અને મૃત્યુના કિસ્સામાં તેની લાશ તેના ગામમાં મોકલવાની વ્યવસ્થા પણ કરવામાં આવે છે જેથી ગુન્હાના પુરાવાનો નાશ થાય અને તે કુટુંબને સહાયરૂપ બન્યા એમ બંને રીતે લાભ મેળવે છે. આવા ઘણા અકસ્માતોના ગુન્હા નોંધાતા નથી એટલે તેની તપાસ પણ થતી નથી. વળી આવા ભોગ બનેલાઓને કાનૂની સલાહ અને મદદ માટે લગભગ કોઇ જ સગવડ ન હોવાને કારણે તેઓ જે રકમ મળે તે લઇને ત્યાંથી જતા રહેવામાં જ પોતાનું શ્રેય માનતા હોય છે.

3. <u>સરકારી સસ્તા અનાજના લાભનો અભાવ :</u>

નબળા વર્ગોના કલ્યાણની યોજનાના એક ભાગ રૂપે રાહતદરે અનાજ અને અન્ય જરૂરિયાતની ચીજવસ્તુઓ નક્કી કરેલી દુકાનોમાંથી વેચવામાં આવે છે. સામાન્ય રીતે આદિવાસી વિસ્તારોની અને એમાંય ખાસ કરીને અત્યંત પછાત અને ઊંડાણવાળા વિસ્તારોમાં ત્યાં વસતા આદિવાસીઓ ખાંડ, તેલ, અનાજ વગેરે નિયમિત રીતે અને પૂરતા પ્રમાણમાં ખરીદતા નથી અથવા તો ખરીદતા જ નથી. પરંતુ આવા વિસ્તારોની દુકાનોમાંથી પૂરેપૂરો ક્વોટા વેચાયાનું બતાવવામાં આવે છે. આ કુટપ્રશ્નને હજી ઉકેલી શકાયો નથી.

પરંતુ શહેરોમાં મોસમી સ્થળાંતર કરી આવતા આદિવાસીઓ તેમના રેશનકાર્ડ સંબંધિત ગામના નામે ધરાવતા હોવાથી શહેરોમાં તેમના રોકાણ દરમ્યાન આનો કોઇ લાભ મળતો નથી અને આ સમય એવો હોય છે કે તેમને અનાજ વગેરે ખરીદવાની ફરજ પડતી હોય છે. પરંતુ રેશનકાર્ડના અભાવે તેઓ રાહત દરે અનાજ વગેરે ખરીદી શકતા ન હોવાથી તેમને ખુલ્લા બજારમાંથી જેને કેટલીકવાર વ્યંગમાં કાળા બજાર પણ કહેવામાં આવે છે ત્યાંથી ઘણા મોંઘા ભાવે અનાજ લોટ વગેરે ખરીદવું પડતું હોય છે અને તેમની મજૂરીની ટૂંકી આવકમાંથી પૂરતા પ્રમાણમાં ખરીદવાનું ઘણું મુશ્કેલ હોય છે. એટલે જેમને ખરેખર જરૂર છે અને જેમના કલ્યાણ માટે સરકાર ખાસ ધ્યાન આપે છે એવો વર્ગ એક પાયાની કલ્યાણ યોજનાનો લાભ ... બાકાત રહી જાય છે.

(ખ) આપણે અગાઉ જોયું કે તેમને કામે રાખવામાં કોઇ સરકારી કાયદાનો અમલ આડે આ નથી એટલે તેમને મજૂરી પણ સરકારી ધારાધોરણ મુજબ ચૂકવવામાં આવતી નથી. બલ્કે જે મજૂરીનો દર ચાલતો હોય એ પ્રમાણેની પૂરેપૂરી રકમ પણ નિયમિત રીતે અને પૂરતા પ્રમાણ ચૂકવવામાં આવતી નથી. અલબત્ત કેટલાક કિસ્સાઓમાં કેટલાક માનવતાવાદી ધંધાદારીઓ આદિવાસી મજૂરોને તેમને જરૂરિ જરૂરિયાતના સમયે તેમની પૂરેપૂરી રકમ અને અને જો જરૂર હોય તો વધુ રકમ પણ આપતા હોય છે. વળી તેમને કામ આપનાર મુકાદમો પણ કામ આ બદલામાં વળતર રૂપે પૈસા પડાવી લેતા હોય છે. અથવા તો માલિક પાસેથી મજૂરી દર લે તેનાથી અમુક ટકા ઓછી રકમ ચૂકવવામાં આવે છે.

આવાં કામોમાં ગમે તેવું ભારે કામ હોય તો પણ તે કરવાનું હોય છે. તેમજ આ સા ૧૪ વર્ષથી નીચેની વયનાં બાળકો પાસેથી પણ નાનું મોટું કામ કરાવવામાં આવે છે.

(ગ) કોઇ ખોદકામ કરવાનું હોય, માટી વગેરે ખસેડવાનું હોય કે પુરાણ વગેરે કરવાનું હો એવાં કામોમાં કેટલીકવાર માલિક આદિવાસી ટોળાના નેતા કે વડીલ સાથે સોદો નક્કી કરે અને આ સોદો કામની માપણી વગેરેના આધારે નહીં પરંતુ વાતચીતના આધારે કરવામાં આવે અથવા તો કેટલીકવાર ખાસ ઉપર મજૂરીકામ આપવામાં આવે છે આવા કામની માપણીમાં તેમજ મજૂરીની ચૂકવણીમાં ભારે ગેરરીતિઓ તેમજ ગોલમાલ કરવામાં આવે છે. અને ઘણીવાર તો ટુકડીનો નેતા પણ આવી ગેરરીતિઓમાં ભાગીદાર બનીને પોતાનાં ભાઇઓને છેતરતો હોય છે.

(ઘ) આ સિવાયની સૌથી વધી ચિંતા સૌંદર્યવાન સ્ત્રીઓ અને કુમારીકાઓને બળાત્કાર ભયની હોય છે અને સ્વાભાવિક રીતે જ આવી સ્ત્રીઓ અને કુમારિકાઓના કુટુંબીજનો પણ સતત આ ભયની ચિંતામાં રહેતા હોય છે. બાંધકામમાં કામ કરતા કડિયા, સુથાર જેવા કારીગરો, મુકાદમો તથા અન્ય અસામાજિક તત્વો અને કેટલીકવાર તો માલિકો પણ આવી સૌંદર્યવાન સ્ત્રીઓ અને કુમારિકાઓની બિભત્સ રીતે છેડતી કરતા હોય છે તેમજ ગંદી ગાળો પણ બોલતા હોય છે અને ઘણા કિસ્સાઓમાં તો આવી સ્ત્રીઓ અને કુમારિકાઓને આવા લોકોના બળાત્કારનો ભોગ બનવું પડતું હોય છે. પરંતુ તેમને મજૂરી દ્વારા રોજી મેળવવાની હોવાને કારણે તેમને તથા તેમના કુટુંબીજનોને આવા બનાવો પ્રત્યે સામાન્ય રીતે દુર્લક્ષ સેવવું પડતું હોય છે. અલબત્ત કેટલાક કુટુંબો તો આવું કામ છોડીને ત્યાંથી લીકે જતાં રહે છે. પરંતુ અહીં કે ગમે ત્યાં આવા ભયની ચિંતામાંથી મુકત થઇ શકાતું નથી. આમ મજૂરીકામમાં તેમનું આર્થિક, શારીરિક અને સા ની રીતે શોષણ કરવામાં આવતું હોય છે.

આદિવાસીઓ પોતાનો ખોરાક ચૂલા પર રાંધે છે અને આ સિવાય કોઇ વિકલ્પ પણ હોતો નથી. એટલે ચૂલાને કારણ ધૂમાડાથી લોકોને ત્રાસ થાય છે આથી શહેરના લોકો પણ તેમની નજીક આવા લોકો પડાવ નાખે તે પસંદ કરતા નથી. બલ્કે કેટલીકવાર ત્યાથી જતા રહેવા ફરજ પણ પાડતા હોય છે. તેમજ જો તેઓ ફૂટપાથ, જાહેર રસ્તા કે જાહેર જગ્યા નજીક રહેતા હોય કે રાત્રે સૂઇ જતા હોય તો પોલીસ ખાતાના, નગરપાલિકાના સુરક્ષા અને દબાણ ખાતાના કર્મચારીઓ અને ટ્રાફીક વિભાગના કર્મચારીઓ પણ તેમને હેરાન કરતા હોય છે. અને તેમની પાસેથી ગેરકાયદેસર પૈસા પણ વસુલ કરતા હોય છે. જો તેઓ આવા પૈસા ન આપી શકે તો તેમને અડચણના બહાને ત્યાથી જતા રહેવા ફરજ પાડવામાં આવે છે. આમ તેઓને ભારે માનસિક યાતનાઓમાથી પસાર થવું પડતું હોય છે. એટલે તેમના શહેરમાં આગમનથી માંડીને પોતાના વતનમાં પાછા ફરવાના સમય સુધી રહેઠાણની સમસ્યાની યાતનામાથી પસાર થવાનું અનિવાર્ય હોય છે.

૨. મજૂરીકામમાં શોષણ :

આમ તો સમગ્ર આદિવાસી સમાજ સદીઓથી શોષિત વર્ગ તરીકે રહયો છે અને ઇતિહાસમાં ખૂબ જ ઓછી જાતિઓએ તેમને થતાં શોષણ સામે બંડ પોકાર્યુ છે. શહેરના ધંધાદારીઓ તેમજ અન્ય લોકો તેમનું ભરપૂર શોષણ કરતા હોય છે. વળી તેમને મજૂરી કામમાં રાખવામાં કોઇપણ કાયદાનો અમલ કરવાનું આડે આવતું નથી. અથવા તો આવા અમલ કરવામાથી છટકી જવાનું ખૂબ જ સરળ હોવાને કારણ આવા શોષણખોરોને શોષણ કરવાનું મોકળું મેદાન મળી જાય છે. તેમનું ઘણીબધી પધ્ધતિઓ દ્વારા શોષણ કરવામાં આવે છે તેના કેટલાક દાખલાઓ નીચે પ્રમાણે છે :

(ક) તેઓ બાંધકામ મજૂરીકામ કરતા હોય કે રસ્તો બાંધવાના કામમાં હોય, નાના કારખાનામાં મજૂરી કામ કરતા હોય કે કોઇ વ્યકિતનું નાનું સરખું મજૂરી કામ કરતા હોય ગમે ત્યાં પરંતુ તેમને કામ ઉપર ચઢવાનો, રીસેષ ભોગવવાનો કે કામ ઉપરથી છૂટવાના સમયની કોઇ નિશ્ચિતતા હોતી નથી. ઉનાળામાં શેરડી પીલવાના કોલુ ઉપર કામ કરતા કે નાની હોટલમાં કામ કરતા લોકોને તો મોડી રાત સુધી પણ રોકાવું પડતું હોય છે. બાંધકામમાં તો સ્ત્રીઓને પણ મોડી સાંજ સુધી છૂટક કામ કરાવીને રોકી રાખવામાં આવે છે. વળી બપોરે ખાવાનો-આરામનો સમય પણ નકકી નથી હોતો. આ બાબતના નિર્ણયો જે તે માલિક લેવાના હોય છે. વળી વધુ કામ કરવાનું વધારાનું મહેનતાણું કે એટલા સમયની બીજા દિવસ છૂટ એવું પણ હોતું નથી. આમ તેમના કામ કરવાના કલાકો કાયદા વિરુદ્ધ ઘણા વધારે હોય છે.

શહેરોમાં આવતાં આ લોકોને વધતા ઓછા પ્રમાણમાં આ સમસ્યાઓમાંથી પણ પસાર થવું પડતું હોય છે.

૧. રહેઠાણની સમસ્યા :

ખેતીની મોસમ પૂરી થતાં અને ખાસ કરીને જયારે વરસાદ ખૂબ ઓછો પડયો હોય એ વર્ષે પંચમહાલ જિલ્લાના વિવિધ વિસ્તારોના ખાસ કરીને ભીલ જાતિના આદિવાસીઓ તેમની પત્ની, બાળકો અને અન્ય સભ્યો સાથે માથે પોટલાં, પતરાના ડબા ઉપાડી ગાડી, બસ કે વગેરે વ્દારા વડોદરા શહેરમાં મજૂરીની શોધ માટે ઠલવાતા રહે છે. તેઓ સામાન્ય રીતે ૧૦-૨૦ની સંખ્યામાં હોય છે.

આમેય વડોદરા શહેર તેમજ તેની આસપાસના વિસ્તારોમાં ઝડપથી ઔદ્યોગિકરણ હોવાને કારણે માત્ર નજીકના ગામોના જ નહીં પરંતુ દેશના જુદા જુદા પ્રદેશના લોકો આવીને વસતા હોવાથી ખૂબ જ ગીચ બની રહ્યું છે એટલે શહેરમાં વસનારા હજારો લોકો સાંકડી, અસગવડોના અભાવવાળી અને બિનઆરોગ્યપ્રદ ચાલીઓમાં જીવન વ્યતીત કરતા હોય છે. એટલે શહેરમાં વસવાટની સમસ્યા ઘણી જ વિકટ અને ગૂંચવડ ભરેલી છે ત્યાં આ મોસમી સ્થળાંતર કરીને આવતી આદિવાસી ટોળીઓ માટે પોતાનો વસવાટ કયાં કરવો ? એ ઘણી જ વિકટ સમસ્યા તેમને સતાવતી હોય છે. એટલે એ લોકો રસ્તાનાં ફૂટપાથ, સરકારી કે અન્ય મકાનો ની થોડી પણ ખુલ્લી જગ્યા, ખાનગી કે સરકારી પડતર જમીન બાંધકામ ચાલતું હોય એવી જગ્યા, રેલવે સ્ટેશન અને શહેરની નજીકના પરાં વિસ્તારની ખુલ્લી જગ્યામાં થોડી આડાસ કરીને પોતાનો વસવાટ ઊભો કરી દે છે. આમ તેઓ સામાન્ય રીતે ખુલ્લી જગ્યામાં જ રહેતા હોય છે.

શિયાળાની કડકડતી રાતીઓમાં તેમજ વરસાદ પડતો હોય, પવન ફૂંકાતો હોય એવા સમયે તો તેઓ ખૂબ જ કફોડી હાલતમાં મૂકાઈ જાય છે. કારણ કે આવા સમયે તેમનાં નાનાં બાળકો, સ્ત્રીઓ વગેરેને કયાં આસરો આપવો ? આમ તેઓ લાચાર પરિસ્થિતિમાં મૂકાય છે. વળી વરસાદના દિવસોમાં તેમના ચૂલા કયાં સળગાવવા અને કેવી રીતે સળગાવવા ? એટલે કેટલીય ટંકો તો તેમને ખાધા વિના પણ ચલાવી લેવું પડતું હોય છે.

આમ તો જે લોકો મકાન બાંધકામ કે અન્ય બાંધકામમાં કામ કરતા હોય તેમને માટે રહેઠાણની સમસ્યા પ્રમાણમાં થોડી હળવી હોય છે, કારણ કે તેઓ ત્યાં કે નજીકમાં વસવાટ કરી શકે છે. પરંતુ આવું કામ પૂરું થતાં તેઓને પણ વસવાટ માટે નવી જગ્યા શોધવાની મુશ્કેલી થાય છે.

વેપાર અર્થ પ્રવેશ સાથે ત્યાંની સાદા પદ્ધતિને બદલે ધીમે ધીમે રોકડ નાણાંકીય વ્યવહાર વધવા લાગ્યો. જેથી તેમની પાસે રોકડ નાણું હોવું જ અનિવાર્ય બનવા લાગ્યું. તેમના જન્મ-મરણ જેવા અનેક પ્રસંગો પણ વધુને વધુ ખર્ચાળ બનવા લાગ્યા. જે માટે પણ રોકડ નાણું અનિવાર્ય હતું. છેવટે ખાસ કરીને આઝાદી મેળવ્યા બાદના સમયગાળામાં આદિવાસી અને બિનઆદિવાસી વિસ્તારો વચ્ચે વાહનવ્યવહાર અને સંદેશાવ્યવહારની સગવડોમાં ભારે વધારો થતાં આ બંને સમાજો વચ્ચેનો ગાઢો સંપર્ક અનિવાર્ય બન્યો. આની અસરરૂપે આદિવાસીઓ બિનઆદિવાસી જીવનપદ્ધતિનું અનુકરણ કરવા લાગ્યા. જે માટે રોકડ નાણાંની જરૂરિયાત વધુ તીવ્ર બની. આવાં બધાં સ્થળાંતરપ્રેરિત પરિબળો સાથે શહેરમાં ઉદ્યોગ ધંધા સાથે સંકળાયેલા લોકોની દ્રષ્ટિમાં ઓછી મજૂરીએ ભારે અને વધુ કલાકો કામ કરી શકે એવા મજૂરો તરીકે આદિવાસીઓ જ વધુ ઉપયોગી જણાયા. આમ આ પ્રમાણેની દ્વિમાર્ગી પ્રક્રિયાને કારણે આદિવાસીઓની શહેરી વિસ્તારોમાં સ્થળાંતર કરી જવાની પ્રક્રિયાનો માર્ગ માત્ર મોકળો જ નહીં પરંતુ વિસ્તરતો જ રહ્યો છે.

આદિવાસીઓ મજૂરી કામ માટે શહેરી વિસ્તારોમાં સ્થળાંતર કરીને આવે છે અને વરસાદની મોસમ પહેલાં પોતાનું કામ આટોપી લઈને પોતપોતાના વિસ્તારોમાં પાછા ચાલ્યા જાય છે. પરંતુ આ મોસમી સ્થળાંતરને કારણે તેમને પોતા માટે, શહેરી સમાજ માટે શિક્ષણ વ્યવસ્થા વગેરે માટે ઘણીબધી સમસ્યાઓની હારમાળા ઊભી થાય છે. તેમને પોતાને નડતી સમસ્યાઓને સામાન્ય રીતે બે ભાગમાં વહેંચી શકાય જેમાં પ્રથમ ભાગમાં તેમની કુટુંબ વ્યવસ્થા અને રોજીંદા જીવનમાં જે અવ્યવસ્થા સર્જાય છે જેમ કે કુટુંબના વૃદ્ધ અને માંદગીમાં પિડાતા સભ્યોની દેખભાળની સમસ્યા, તેમના પશુઓની દેખભાળ વગેરે ગણાવી શકાય. જ્યારે બીજા ભાગમાં તેઓ તેમનાં ગામ છોડી શહેરોમાં આવીને મજૂરીકામ કરે અને પોતાની મોસમ આવતાં પહેલાં મજૂરીકામ છોડી દઈને પોતાના ગામ પાછા ફરવા સુધીના સમયગાળામાં જે જે સમસ્યાઓમાંથી પસાર થવું પડે તે ગણાવી શકાય.

પ્રસ્તુત લેખમાં પંચમહાલ જિલ્લાના જુદાં જુદાં ગામડાંઓમાંથી મજૂરીની શોધમાં વડોદરા શહેરના જુદા જુદા ભાગોમાં પડાવ નાખતા ભીલ જાતિના આદિવાસીઓ સાથેની વાતચીત તેમજ નિરીક્ષણ આણંદ, નડિયાદ, ડાકોર વગેરે જેવા શહેરોમાં આવતા જુદી જુદી જાતિઓના આદિવાસીઓના નિરીક્ષણના આધારે તેમજ સંબંધિત મિત્રો સાથેની ચર્ચાના આધારે ખાસ કરીને વડોદરા શહેરમાં સ્થળાંતર કરી આવતા ભીલ જાતિના આદિવાસી મજૂરો જે સમસ્યાઓમાંથી પસાર થાય છે તેમાંની કેટલીક પાયાની સમસ્યાઓ ઉપર પ્રકાશ પાડવાનો આ સ્થળે વિચાર છે. વળી આ સમસ્યાઓ માત્ર વડોદરા શહેર પૂરતી સીમિત નથી. કારણ કે જુદા જુદા

આદિવાસી સંશોધન અને તાલીમ કેન્દ્ર

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૧૪

ગુજરાતનાં શહેરોમાં વસતા આદિવાસીઓના પ્રશ્નો અને તેના ઉકેલ વિષયક કાર્યગોષ્ઠી

કાર્યગોષ્ઠી

૨૧, જાન્યુઆરી ૧૯૮૪

ગુજરાતનાં જુદાં જુદાં શહેરોમાં મોસમી સ્થળાંતરિત આદિવાસીઓની કેટલીક સમસ્યાઓ : એક અવલોકન નોંધ

- સાયમન મકવાન

સ્થળાંતરની પશ્ચાદ્ભૂમિકા :

વિશ્વના સમાજ પરિવર્તનના ઇતિહાસમાં મી સદીના સમયગાળામાં ઇંગ્લેન્ડમાં થયેલ ઔદ્યોગિક ક્રાન્તિની ઘટનાને એક સીમાચિહ્નરૂપ ઘટના ગણવામાં આવે છે. આ ઘટનાની ફલશ્રુતિરૂપે ગામડાંઓ ઝડપભેર ભાંગવાની અને શહેરો કે ઔદ્યોગિક વિસ્તારો ઊભા થવાની, ગામની સંયુક્ત કુટુંબ વ્યવસ્થા શહેરોમાં કેન્દ્રીય કુટુંબ વ્યવસ્થામાં બદલાવા જેવી અગણિત ઘટનાઓ સર્જાતાં સમાજ પરિવર્તનની પ્રક્રિયા ખૂબ ઝડપથી ચાલી હતી. આ જ પ્રક્રિયાનું પુનરાવર્તન જે જે દેશોમાં ઔદ્યોગિક ક્રાન્તિનાં મંડાણ થયાં ત્યાં થતું રહ્યું છે. જેમાં આપણો ભારત પણ એક દેશ તરીકે સામેલ છે.

આદિવાસી વિસ્તારોમાં આવેલાં ગાઢાં જંગલોનો ધીમે ધીમે નાશ કરવામાં આવતાં વરસાદની અનિયમિતતા વધતી રહી જેની સીધી અને માઠી અસર ખેતીને થતાં ખેત આધારિત અર્થવ્યવસ્થા ધરાવતી આદિવાસી અર્થવ્યવસ્થાના પાયા હચમચી ઊઠયા. આની અસર માત્ર જમીન ધરાવનાર ખેડૂતો પૂરતી ન રહેતાં જમીન વિહોણા અને એક માત્ર ખેતમજૂરી ઉપર આધાર રાખતા લોકોને પણ થઇ હતી. તેમની મજૂરી મળવાની તકોમાં એક ધારો ધાર ઘટાડો નોંધાતો રહયો છે. વળી જંગલની જાળવણી માટે સરકાર સજાગ થતાં જંગલ અંગેની નીતિઓ અને કાયદાઓમાં ફેરફાર થવા લાગ્યા. જેની વિપરિત અસર જંગલોમાંથી ગૌણ પેદાશો વગેરે ભેગી કરીને પૂરક આવક મેળવતા લોકોને થઇ. એટલે આદિવાસી અર્થવ્યવસ્થા માટે આ ઘટના બીજા કારમા ઘા સમાન બની રહી. અન્ય સમાજોની જેમ આદિવાસી સમાજમાં પણ વડીલોની મિલકત તેમના વારસદારોમાં વહેંચવામાં આવે છે. આથી જમીન પણ વારસામાં આપવાની હોવાથી પેઢી દર પેઢી તેના નાના નાના ટુકડા થતા રહયા અને એક સમય એવો આવ્યો કે જમીનનો નાનો ટુકડો ખેતી કરવા માટે આર્થિક રીતે બિનઉપયોગી બનવા લાગ્યો. તેના આધારે કુટુંબનું પોષણ કરવાનું લગભગ અશક્ય બનવા લાગ્યું. સમયના વહેણ સાથે આદિવાસી વિસ્તારોમાં ભરાતા હાટોમાં બિનઆદિવાસીઓનો

કાર્યગોષ્ઠી

ક સમસ્યાઓ : ૭૬

...ાન

ાયશાળામાં ઇંગ્લેન્ડમાં
છ...આ, ઘટનાની
ઉ...ા થવાની, ગામની
...િત ઘટનાઓ સર્જાતી
જ જ ...માં
ક ...ા તરીકે

...માં આવતા
...આધારિત
...માત્ર જમીન
પર આધાર રાખતા
ો નીચાતો રહ્યો છે.
ાયદાઓમાં ફેરફાર
પૂરક આવક
માં ...ા સમાન
ના ...ારસદારોમાં
...ી તેના નાના
...તી કરવા માટે
...ળણ અશક્ય
ાદિવાસીઓનો

ક્રમ	વિગત	કુટુંબ	કુલ ખર્ચ
૧.	મકાનનું બાંધકામ	૮૦ કુટુંબ	૨,૪૦,૦૦૦-૦૦
૨.	પીવાના પાણીની વ્યવસ્થા	૮૦ કુટુંબ	૪૮૦૦૦-૦૦
૩.	વીજળીની સગવડ	૮૦ કુટુંબ	૨૦,૦૦૦-૦૦
૪.	મરઘાં ઉછેર	૮૦ કુટુંબ	૪૦૦૦-૦૦
૫.	હાથલારી, શાકભાજીની લારી, ચાની લારી છૂટક ધંધાઓ માટેની યોજના	૨૫ વ્યક્તિ	૨૦,૦૦૦-૦૦
૬.	ઓટોરીક્ષા	૧૦ વ્યક્તિ	૧,૦૦,૦૦૦-૦૦
૭.	પગરીક્ષા	૨૦ વ્યક્તિ	૧૫,૦૦૦-૦૦
૮.	સીવણ તાલીમ	૪ વર્ગ	૬૦,૦૦૦-૦૦
૯.	અંબર ચરખાની તાલીમ આપી અંબર ચરખા આપવા	૮૦ વ્યક્તિ	૪૦,૦૦૦-૦૦
૧૦.	ટોપલા-ટોપલીના ધંધા માટે	૭૫ કુટુંબ (૧વર્ષ)	૭૫,૦૦૦-૦૦
૧૧.	શિક્ષણમાં સ્કોલરશીપ અને અન્ય મદદ		૧૫,૦૦૦-૦૦
૧૨.	આશ્રમશાળા (બિનાવર્તક ખર્ચ રૂ. ૬૪૦૦૦ અને આવર્તક ખર્ચ રૂ. ૮૩,૬૦૦)		૧,૪૭,૬૦૦-૦૦
		કુલ ખર્ચ	૭,૮૪,૬૦૦-૦૦

....

સંદર્ભ સૂચિ

૧. આપણી યોજના : ગુજરાતની ત્રીજી પંચવર્ષીય યોજના - પટેલ પિતાંબર, ૧૯૭૦

૨. આપણું ગુજરાત - પટેલ પિતાંબર, ૧૯૭૦

૩. આદિજાતિ વિસ્તાર પેટા યોજના વિકાસ કાર્યક્રમ (૧૯૭૪-૭૯) - મરાવી મુસ્તાઅલી
- પંડ્યા, ગૌરીશ
- શાહ, કોકિલાબહેન

૪. આદિવાસીઓની સમસ્યા - પટેલ શાન્તિભાઈ, રચના પ્રકાશન, ૧૯૭૦, અમદાવાદ

૫. કાથોડી આદિવાસીઓમાં ગરીબી - પંડ્યા ગૌરીશંકર, ૧૯૭૯, સમાજમાનવશાસ્ત્ર વિભાગ, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ - ૧૪

૬. ગુજરાતના આદિવાસીઓ - શાહ વિમલ, ૧૯૬૧, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ.

૭. ગુજરાતના દૂબળાઓ - શાહ, પી.જી. આદિવાસી સંશોધન અને તાલીમ કેન્દ્ર પ્રકાશનમાળા,

૮. પંચમહાલના ભીલો - મકવાણા જયંતિલાલ, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ, ૧૯૫૫

૯. પોમલા જાતિ વિષે રજૂઆત માહિતી, - વૈદ્ય મહેશપ્રસાદ, યોજના વર્ષ-૫, અંક-૮, જુલાઈ ૧

૧૦. સામાજિક સંશોધનની પદ્ધતિ - નાયક ઠાકોરભાઈ, ૧૯૬૨.

૫. વિકાસ માટેનું આયોજન :

પોમલા જાતિના પરંપરાગત વ્યવસાયથી હાલ તેઓને જીવન ટકાવવું ઘણું મુશ્કેલ બન્યું છે. શહેરી સભ્ય સમાજના સંપર્કથી થોડુંઘણું નવું અપનાવતા થયા છે. આને કારણે તેઓ ઘણી સમસ્યાઓના ભોગ બન્યા છે. જેમ કે રહેઠાણ ધંધાની સમસ્યા, ગરીબી, આરોગ્ય, શિક્ષણ વગેરે હાલના તબક્કે તેઓને આ મુશ્કેલીઓમાંથી બહાર કાઢવા પડશે. તેમના વિકાસ માટે શું કરી શકાય તે માટે જે સૂચનો છે તે આ પ્રમાણે છે.

(૧) ટોપલી બનાવવા માટે એમને વાંસ, ખજૂરીનાં ઝાડો સહકારી મંડળી કરાવીને આપવાં જોઇએ.

(૨) સ્વતંત્ર રીતે ધંધો કરવા ઇચ્છનારને બેન્ક દ્વારા લોન આપવી જોઇએ.

(૩) લિજ્જત પાપડનો ઉદ્યોગ સારો એવો વિકાસ પામ્યો છે. આ જાતિની બહેનો માટે પણ આવું કેન્દ્ર ખોલવું જોઇએ.

(૪) આ જાતિની ઘણી બહેનો સીવણ કામ કરવા માટે તૈયાર છે તો તે અંગેની તાલીમ આપી આ વ્યવસાય માટે તૈયાર કરવાં જોઇએ.

(૫) ઘણા યુવાનો પગરીક્ષા, ઓટોરીક્ષા ભાડેથી લઇ ચલાવે છે. જેમાંથી તેમને પૂરું વળતર મળતું નથી તો કોઇ બેન્ક દ્વારા લોન આપી તેને રીક્ષા અપાવવી જોઇએ કે જેથી તેઓ સારી આવક કરી શકે.

(૬) એક અતિ મહત્વની બાબત એ છે કે તેઓ શહેરોમાં વસતા હોવા છતાં આદિવાસીઓને જે પ્રકારના લાભ મળે છે તેનાથી તેઓ વંચિત છે. તો આ માટે તેમને આદિવાસીના લાભો મળે તેવું સઘન તંત્ર ગોઠવવું જોઇએ.

પોમલા જાતિનો મોટો વર્ગ હાલ સંક્રાંતિ કાળમાંથી પસાર થઇ રહયો છે. પ્રવર્તમાન સંજોગોમાં આ જાતિનું અસ્તિત્વ ટકાવી રાખવું હોય, તેને પગભર કરવા હોય તો તેને માટે કોઇ વિકાસ યોજના બનાવી તેનું તાત્કાલિક અમલીકરણ થાય તે જરૂરી છે. કે જેથી કરીને તેના સમગ્ર પાસાનો વિકાસ થાય અને તેઓ એક જૂથ એકમ તરીકે ટકી શકે.

પોમલા જાતિની બધાં શહેરોમાં મળી ૪૫૪ ની વસ્તી થાય છે. તેમના સર્વાંગી વિકાસ માટે આ સૂચિત વિકાસ યોજના દ્વારા બે વર્ષમાં રૂ. ૭,૮૪,૬૦૦ નું ખર્ચ થશે. આ ખર્ચ કદાચ મોટો પણ લાગશે. પરંતુ પોમલાની કુલ વસ્તીમાં જો માથાદીઠ ખર્ચ કાઢીએ તો આશરે રૂ. ૧૭૩૦ જેટલો જ થાય છે.

પોમલા જાતિ માટેની વિકાસ યોજનાનું બે વર્ષનું કુલ ખર્ચ આ પ્રમાણે થાય છે :

(ખ) પોમલા લોકો હંમેશાં પોતાના જૂથ સિવાયના અન્ય પ્રાંતિય જૂથને ગમે તેટલા તેના પ્ર... છતાં પોમલા તરીકે તેઓને ગણાવતા નથી.

વળી અન્ય પ્રદેશોમાં આ લોકોની બોલી બોલતા લોકો વસે છે, તેઓ ગુજરાતમાં વસતા પોમલા સાથે લગ્ન સંબંધ બાંધવા ઇચ્છે છે, પરંતુ ગુજરાતના પોમલા તેનો અસ્વીકાર કરે છે. કારણ કે બોલી મળતી હોવાથી તેઓ પોમલા જ છે તેમ ન કહી શકાય.

(ગ) પોમલા જાતિ પોતાની જાતિમાં જ લગ્ન કરવાનું પસંદ કરે છે પરંતુ પોમલા પુરુષ અન્ય જાતિમાં લગ્ન કરે તો તેનો વિરોધ થતો નથી, કારણ કે જે વંશજો થાય છે તે પોમલા જ કહે છે. જ્યારે પોમલા છોકરી પોમલા જાતિમાં જ પરણાવવી એવું ભારપૂર્વક માને છે. આનો અર્થ એ થયો કે પોતાની જાતિનું અસ્તિત્વ અને સંખ્યા ટકાવી રાખવા માટે પોમલાઓ સતત અને સભાન પ્રયત્નો કરે છે. બીજી જાતિઓમાંથી આડકતરી રીતે ભરતી કરે છે.

૩. સામાજિક રીતરિવાજો :

રજસ્વલા સ્ત્રીને 'અડકવું નહીં' જેવા નામે બોલાવે છે. જે સ્ત્રી ઘરમાં રસોઇ બનાવવી, પાણી ભરવું, દેવ-દેવીની પૂજા કરવી વગેરે કાર્યો પાંચ દિવસ સુધી કરી શકતી નથી. સગર્ભા અવસ્થા દરમ્યાન કોઇ ખાસ પ્રકારનો ખોરાક આપવામાં આવતો નથી. સ્ત્રીની પ્રથમ સુવાવડ તેના પિયરમાં થાય છે.

જન્મ પછીના છઠ્ઠા દિવસે સાત જાતના લીલોતરી શાક અને રોટલી બનાવી નાનાં બાળકોને જમાડે છે. સવા માસે નામકરણ વિધિ કરવામાં આવે છે.

લગ્નની ઉંમર ૧૮થી ૨૩ વર્ષના ગાળામાં વધારે થાય છે. લગ્ન એક સાથી છે, લગ્નમાં છોકરાના પિતાએ છોકરી પક્ષને દહેજ આપવું પડે છે. પતિ પત્નીને બનતું ન હોય તો બંનેની સંમતિથી છૂટાછેડા લેવામાં આવે છે. પુરુષની ઇચ્છા વિરુદ્ધ સ્ત્રી ભાગી જાય તો તેણીના પિતાએ દહેજ અને લગ્નનો ખર્ચ પુરુષ પક્ષને આપવો પડે છે. મૃત્યુ સંસ્કારમાં બાળવાની અને દાટવાની બંને પ્રથા છે. પરંતુ હાલ લાકડાની કિંમત વધવાથી ઘણાં કુટુંબો મૃતદેહને દાટે છે. મૃત્યુ પછી પાંચ દિવસ સુધી મૃત વ્યક્તિને પ્રિય હોય તેવી વસ્તુઓ તેને દાટવામાં કે બાળવામાં આવ્યો હોય ત્યાં મૂકવામાં આવે છે. મૃત્યુ પછીના બારમા દિવસે બારમાની વિધિ કરવામાં આવે છે.

૪. ધર્મ :

પોમલા લોકો હિંદુ દેવ દેવીઓને પૂજે છે. આર્થિક પ્રવૃત્તિના સંદર્ભમાં કાળભૈરવ, નાકોટ... શેષનાગ વગેરેની પૂજા કરે છે. હિંદુઓમાં આવતા તહેવારો મનાવે છે. આ ઉપરાંત પોતાના ઉત્સવો, ઉજાણી, પૂજા, જાત્રા વગેરે ઉજવે છે. શહેરી સભ્યતાની અસરને કારણે ભૂત, પ્રેત, ડાકણ, ભૂવા ભગતમાં ઓછી શ્રદ્ધા ધરાવે છે.

૭૧.	પત્નીનો મોટો ભાઇ	સાળો	નામ લઇને
૭૨.	પત્નીનો નાનો ભાઇ	સીરેલેમ	નામ લઇને
૭૩.	મોટી બહેનનો પતિ	મિયાન અને મિયાનક બોટવા	
૭૪.	પત્નીના મોટા ભાઇની પત્ની	પેરમાઇ	
૭૫.	નાની બહેનનો પતિ	મિયાન	-
૭૬.	પત્નીની બહેન	સાળી	સાળી બોટવા
૭૭.	પત્નીની બહેનનો પતિ	તેમ	-
૭૮.	પત્નીનો મોટો ભાઇ	દાદો	-
૭૯.	પત્નીનો નાનો ભાઇ	દીયોર-દીયોર અને હોવી	
૮૦.	પતિની બહેનનો પતિ	બનેવી	-
૮૧.	પતિની બહેન	ખ્યાલ નથી	નામ લઇને
૮૨.	મોટા ભાઇની પત્ની	ઉરેલ-ભીરે ભાભી કો બોટવા	
૮૩.	પુત્રની પત્નીનો પિતા	વેવાઇ વા	
૮૪.	પુત્રની પત્નીની માતા	વેવાણી વા	-

ઉપરોક્ત શબ્દાવલી જોતાં જ બાલતા સ્પષ્ટ રીતે જોઇ શકાશે કે તેઓના મૂળ શબ્દોમાં ગુજરાતી શબ્દો ઘણા જોવા મળે છે. અમુક સગાઓ માટે સંદર્ભમાં કે સંબોધનમાં કયો શબ્દ આવે તે માટે તેઓ કશું જાણતા નથી.

સમાજની પોતાની વ્યવસ્થા માટે જાતિપંચ જોવા મળે છે, જેમાં નથી કોઇ બંધારણ કે ઠાર્યવાહી એ એક છે. પરંતુ ગામના દરેક પોમલા કુટુંબો મળી એક આગેવાન નીમે છે. જે પોતાના સમાજમાં થતા સામાન્ય ઝઘડાનું નિરાકરણ કરે, લગ્ન પ્રસંગોમાં હાજરી આપી પોમલા પટેલ લગ્ન કરાવે વગેરે. પરંતુ એટલું જરૂર કહી શકાય કે આ પટેલનું પણ દિવસે દિવસે પોમલા સમાજમાંથી મહત્વ અને નિયંત્રણ ઘટવા લાગ્યું છે.

આવડા નાના સમુદાયને એક એકમ તરીકે રહેવા માટે શું કરવું પડે છે અને તેના નાનપણાની અસર એની સંરચના પર શી થાય છે તેના એકાદ બે દાખલા આ પ્રમાણે છે :

(ક) આવા નાના જૂથમાં કુટુંબ એક મહત્વની સંસ્થા બની જાય છે કારણ કે જે ક્રિયાશીલ અને નિયંત્રણકારી સામાજિક સંસ્થાઓ હોય છે તેમાં માત્ર કુટુંબ જ દૃઢ એકમ તરીકે ચાલુ રહે છે.

૪૨.	માતાના નાના ભાઈનો પુત્ર	- ખ્યાલ નથી	નામ લઈને
૪૩.	માતાના મોટા ભાઈનો પુત્ર	તેમ	નામ લઈને
૪૪.	માતાના નાના ભાઈની પુત્રી	ખ્યાલ નથી	નામ લઈને
૪૫.	માતાના મોટા ભાઈની પુત્રી	[illegible]	નામ લઈને
૪૬.	માતાના પિતા	ભેરેલાલ	
૪૭.	માતાની માતા	ભેરગામ	
૪૮.	બહેનનો પુત્ર	તેજસી ડપસ	નામ લઈને
૪૯.	બહેનની પુત્રી	તેજસી મીચડ	નામ લઈને
૫૦.	બહેનના નાના ભાઈની પુત્રી	તેમ પીચડર	નામ લઈને
૫૧.	માતાની મોટી બહેન	તેજસ	માસી
૫૨.	માતાની નાની બહેન	તેજસ	માસી
૫૩.	માતાની મોટી બહેનનો પતિ	મિયાન	-
૫૪.	માતાની નાની બહેનનો પતિ	માસાજી	માસાજી
૫૫.	પત્નીની નાની બહેનની પુત્રી	ખ્યાલ નથી	નામ લઈને
૫૬.	પત્નીની નાની બહેનનો પુત્ર	તેમ	નામ લઈને
૫૭.	માતાની મોટી બહેનનો પુત્ર	ખ્યાલ નથી	નામ લઈને
૫૮.	માતાની નાની બહેનનો પુત્ર	ખ્યાલ નથી	નામ લઈને
૫૯.	માતાની મોટી બહેનની પુત્રી	ખ્યાલ નથી	નામ લઈને
૬૦.	પિતાનો પિતા	ભેરે ગામ સીજે -ગમાનું	-
૬૧.	પુત્રનો પુત્ર	ડેસી	નામ લઈને
૬૨.	પુત્રીની પુત્રી	પીચડર	નામ લઈને
૬૩.	પિતાની માતા	ભેરગામ	-
૬૪.	પત્નીનો પિતા	ગમાન	-
૬૫.	પત્નીની માતા	ભેરગામી	-
૬૬.	પુત્રીનો પતિ	જેરમાણી	-
૬૭.	પતિનો પિતા	ગમાન	-
૬૮.	પતિની માતા	ગામ	-
૬૯.	પુત્રની પત્ની	ભેરમાર	-

૧૭. પિતાનો ભાઇ	ભેરે ભાઉ	ભેરે વાયા બોલવા
૧૮. ભાઇનો પુત્ર	તેમ ડેકૂ આઘુ	નામ લઇને
૧૯. પિતાનો પિતાથી નાનો ભાઇ	સ્વરે કાકો	કાકા
૨૦. પિતાનો પિતાથી મોટો ભાઇ	ભેરે ગાઉ	નામ લઇને ભેરે ગાઉ
૨૧. મોટા ભાઇનો પુત્ર	ભીર	નામ લઇને
૨૨. મોટાભાઇની પુત્રી	ભેરે થીસડ તેમ	નામ લઇને
૨૩. નાના ભાઇનો પુત્ર	ખ્યાલ નથી	નામ લઇને
૨૪. નાના ભાઇની પુત્રી	સ્વરે તેમ પીસકર	નામ લઇને
૨૫. પિતાના મોટાભાઇની પત્ની	ભેરે ગમ	-
૨૬. પિતાના નાના ભાઇની પત્ની	- સાંરે તેમ ઉરેત	-
૨૭. પિતાની પિતાથી મોટી બહેન	- ફુઇ પાટુ	-
૨૮. પિતાની પિતાથી નાની બહેન	- સ્વરે ફુઇ	-
૨૯. પિતાની બહેનનો પતિ	- મામા	મામા
૩૦. પિતાની બહેનનો પુત્ર	- તેમ	નામ લઇને
૩૧. પિતાની બહેનની પુત્રી	બઇ	નામ લઇને
૩૨. પિતાની બહેનના પુત્રની પત્ની	તેમ હીરેત	-
૩૩. પિતાની બહેનની પુત્રીનો પતિ	- મીરાન	-
૩૪. પિતાની બહેનના પુત્રનો પુત્ર	- જોર ચાવ	નામ લઇને
૩૫. પિતાની બહેનની પુત્રીની પુત્રી	- ખ્યાલ નથી	નામ લઇને
૩૬. માતાનો માતાથી મોટો ભાઇ	- મામા	મામા
૩૭. માતાનો માતાથી નાનો ભાઇ	- હીરે તેમ	- મામા
૩૮. માતાના મોટા ભાઇની પત્ની	- મામી	મામી
૩૯. માતાના નાના ભાઇની પત્ની	- મામી	મામી
૪૦. પત્નીના ભાઇનો પુત્ર	- ભેરે તેમ	નામ લઇને
૪૧. પત્નીના ભાઇની પુત્રી	- બઇ	નામ લઇને

નિશ્ચિત શબ્દો હોય છે. પોમલા જાતિમાં પણ નજીકના સગાંઓ માટે સંદર્ભસૂચક અને સંબોધન સૂચક શબ્દો જોવા મળે છે. જે નવાઇ પમાડે તેવા છે. કે જેમાં તેના મૂળ તેલુગુ શબ્દો પણ છે અને સાથોસાથ સભ્ય સમાજના સંપર્કને કારણે ગુજરાતી શબ્દો પણ દ્રષ્ટિપાત થાય છે. ઘણા શબ્દોથી હાલ તેઓ અજાણ પણ છે. એટલે અમુક સગાંઓને શું કહેવાય અને તેને સંબોધન કરી બોલાવવા હોય ત્યારે શું કહેવું તેનાથી અજાણ છે. છતાં જે શબ્દાવલી જાણવા મળી તે આ પ્રમાણે છે :

ક્રમ	નામ	સગાઇ સંદર્ભ શબ્દ	સગાઇ સંબોધન શબ્દ
૧.	પિતા	ગાવ	અ બાપા અંગ વા
૨.	માતા	ગમ	મા અંગ વા
૩.	પુત્ર,	કરી	નામ લઇને
૪.	પુત્રી	પેકર	નામ લઇને
૫.	પતિ	વોરાપાઇ	છોકરાનું નામ લઇને
૬.	પત્ની	ઉરેત	છોકરીનું નામ લઇને
૭.	ભાઇ (પુ.બો)	તેમ	તેમ જરા ઇંગેવા
૮.	બેન (પુ.બો.)	બાઇ	બાઇ ઇંગેવા
૯.	ભાઇ (પોતાના પિતાનો પણ સ્વમાતા સિવાય બીજી સ્ત્રીનો પુત્ર	અનુસવશી(તેમ)	નામ લઇને
૧૦.	ભાઇ (પોતાની માતાનો પણ સ્વપિતા સિવાય બીજા પુરુષનો પુત્ર)	અનુસવશી (તેમ)	નામ લઇને
૧૧.	બેન (પોતાના પિતાની પણ સગી માતા સિવાય બીજી સ્ત્રીની પુત્રી)	બાઇ	નામ લઇને
૧૨.	બેન (પોતાની માતાની પણ સ્વપિતા સિવાય બીજી સ્ત્રીની પુત્રી)	બાઇ	નામ લઇને
૧૩.	મોટાભાઇ	બીરેતેમ	બીરે તેમ ઇંગેવા
૧૪.	નાનોભાઇ	સ્નરેતેમ	સ્નરે તેમ બોટવા
૧૫.	મોટીબહેન	બીરે તગસ	બીરે તગસ બોટવા
૧૬.	નાનીબહેન	સ્નરે બાઇ	સ્નરે બાઇ બોટવા

૧. આર્થિક પ્રવૃત્તિ :

પરંપરાથી આ જાતિનો મુખ્ય વ્યવસાય વાંસ અને ખજૂરીના ઝાડમાંથી ટોપલા, ટોપલી, સાદડી, સાવરણી વગેરે બનાવવાનો છે. પરંતુ દિનપ્રતિદિન આ ધંધામાં ઓટ આવતી ગઇ, ભાવો પણ નીચે જતા ગયા. આજે ૨૦ ટોપલીઓનો ભાવ રૂ. ૧.૨૫ મળે છે. તેમાં પણ મીઠાઇ માટે કાગળ (પૂઠાનાં બોક્ષ) આવવાથી આ ધંધાને મોટો ફટકો પડયો. અન્ય કોઇ નવા ધંધાનો અનુભવ નહીં હોવાથી સ્ત્રીઓ તો ટોપલી જ બનાવે છે. જયારે પુરુષો ટોપલા-ટોપલી બનાવવા ઉપરાંત નોકરી કરવી, પગરીક્ષા, ઓટોરીક્ષા ચલાવવી, સુથારીકામ કરવું, પાની લારી ફેરવવી, દુકાન અને છૂટક મજૂરીનું કામ કરે છે. આવકની રીતે જોઇએ તો સુરતમાં વસતા પોમલા કુટુંબની સરેરાશ વાર્ષિક આવક ગૃહોદ્યોગમાં રૂ.૩૧૪૫, નોકરીમાંથી રૂ.૩૩૦૬, મજૂરીમાંથી રૂ.૩૯ અને અન્ય રીતે કામ કરીને રૂ. ૨૩૯ છે. આમ કુટુંબની સરેરાશ વાર્ષિક આવક રૂ.૬૭૨૯ છે. કુટુંબદીઠ વાર્ષિક ખર્ચ રૂ.૬૨૩૨ છે. અહીં એક બાબતનો ઉલ્લેખ કરું કે પોમલા જાતિમાં ખર્ચ કરતાં આવક વધારે દેખાય છે એનો અર્થ એ થાય કે આ લોકો ઘણા સુખી હશે, પરંતુ વાસ્તવિકતા કંઇક જુદા જ પ્રકારની છે. સુરતમાં એ પાંચ કુટુંબો જુદા જુદા વ્યવસાય અને નોકરી કરતાં હોવાથી કુલ આવકમાં આ આવક આવી જતાં સરાસરી આવક વધી જાય છે. ઘણાં કુટુંબો દેવાદાર છે. સુરતના પોમલા કુટુંબ ઉપર સરાસરી દેવું રૂ.૩૫૭૫ છે, જે તેમની સાચી પરિસ્થિતિ શું છે તે બતાવે છે. આવાં કુટુંબોને અર્ધભૂખ્યાં કે ભૂખ્યા કે કેટલાક દિવસો પૂર્ણ ભૂખ્યા રહીને જીવવું પડે છે.

૨. સામાજિક સંગઠન :

પોમલા એ પિતૃસત્તાક, પિતૃવંશીય અને પિતૃસ્થાનીય કુટુંબ વ્યવસ્થા ધરાવતું જૂથ છે. કુટુંબનું કદ આશરે છથી સાત વ્યક્તિઓનું છે. કુટુંબમાં સંયુક્તતાનું પ્રમાણ છે પરંતુ પુત્રના લગ્ન બાદ મકાનની સંકડાશના કારણે કેન્દ્રીય કુટુંબોની સંખ્યા ઘણી છે.

પોમલા જાતિમાં રક્ત પર આધારિત અને લગ્ન પર આધારિત સગાઇસંબંધો જોવા મળે છે. પ્રથમ પ્રકારના સામાજિક સંબંધોમાં એક જ લોહીના સંબંધી અને ભાઇ-બહેન, ભાઇ ભાઇ બહેન-બહેન, માતા-પુત્રી, માતા-પુત્ર, પિતા-પુત્ર જેવા સંબંધો ગણવામાં આવ્યા છે. એક લોહીના સંબંધીઓ એક ગોત્રના હોય છે. આથી આવા સંબંધીઓ વચ્ચે લગ્ન કરવા ઉપર સમાજમાન્ય નિષેધ હોય છે. જયારે લગ્ન કરવાથી સસરા, સાસુ, દિયર, નણંદ, ભાભી, મામાજી, કાકાજી, સાળા, સાળી વગેરે સંબંધો ઊભા થાય છે.

દરેક સમાજ, જાતિ કે કુટુંબમાં પોતાના નજીકના સગાસંબંધી કે જે લોહીના સંબંધ ઉપર આધારિત કે લગ્નના સંબંધ ઉપર આધારિત સગાઓ હોય તેને સંબોધવા માટે કોઇ

આદિવાસી સંશોધન અને તાલીમ કેન્દ્ર
ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૧૪

ગુજરાતનાં શહેરોમાં વસતા આદિવાસીઓના પ્રશ્નો અને તેના ઉકેલ વિષયક કાર્યગોષ્ઠી

કાર્યગોષ્ઠી
૨૧, જાન્યુઆરી ૧૯૮૪

સુરત શહેરના પોમલા

(એક અજાણી અનુસૂચિત જનજાતિ જે શહેરોમાં નિવાસ કરે છે.)

- ચંદ્રકાન્ત બા. ઉપાધ્યાય

ગુજરાતમાં ૧૯૭૧ની વસ્તી ગણતરી મુજબ આદિવાસીઓની વસ્તી ૩૮ લાખની છે. એમાં જુદી જુદી ૨૯ આદિવાસી જાતિઓનો સમાવેશ થયેલો છે. આવી આદિવાસી જાતિઓમાં અમુક જાતિઓ એવી છે કે જેની સંખ્યા ત્રણ ચાર લાખ કે તેથી વધુ છે, જ્યારે અમુક આદિવાસી જાતિઓ એવાં પણ છે કે જેની સંખ્યા થોડીક જ છે. પોમલા જાતિનો આમાં સમાવેશ થાય છે. ગુજરાતમાં સંશોધન ક્ષેત્રે આવી અતિ અલ્પ સંખ્યક જાતિઓ અજાણ રહી ગઇ છે, બહુજન સમાજ તેના વિષે અજ્ઞાનતા સેવે છે.

ગુજરાતમાં પોમલા જાતિની વસ્તી મુખ્યત્વે સુરત (૨૨૧), વડોદરા (૯૧), ખંભાત (૭૯), અમદાવાદ (૩૯) અને ભરૂચ (૨૪) શહેરોમાં આવેલી છે. બધી મળીને કુલ ૪૫૪ની વસ્તી છે, કુટુંબ સંખ્યા માત્ર ૭૨ છે. ૧૯૮૧ની(અંદાજીત) વસ્તી મુજબ સુરત શહેરમાં જ કુલ પોમલા જાતિની અડધી વસ્તી છે. આ શહેરના ત્રણ ચાર મહોલ્લાઓમાં એમનો વસવાટ છે. સુરત શહેરને કેન્દ્રમાં રાખીને મેં આ લેખ લખ્યો છે. જો કે એક બાબતની સ્પષ્ટતા કરું તો મારા અભ્યાસ દરમ્યાન મને એ સ્પષ્ટ રીતે જોવા મળ્યું છે કે પોમલા જાતિ જુદાં જુદાં શહેરોમાં વસવાટ કરતી હોવા છતાં એમના સામાજિક-ધાર્મિક રિવાજો અને આર્થિક પ્રવૃત્તિમાં ભિન્નતા નથી.

પોમલા જાતિની ભાષા તેલુગુને મળતી આવે છે. આથી તેઓ મૂળ દક્ષિણના હશે તેમ મનાય છે. એક અભિપ્રાય એવો પણ છે કે તેઓ ૨૦૦ વર્ષ પહેલાં તેલુગુ પ્રદેશમાંથી આવીને ગુજરાતમાં વસ્યા છે.

પોમલાના શરીરનો બાંધો મજબૂત, ઊંચાઇ પથી પા ફૂટ, રંગે કાળાશ પડતા ઘઉંવર્ણા છે. આ જાતિના સમગ્ર પાસાનો વિસ્તૃત પરિચય અહીં આપવાનો અશક્ય નહીં તો મુશ્કેલ જરૂર છે. તેથી તેના દરેક પાસાની થોડી થોડી વાતો અહીં લખી છે.

કાર્ડીઓફી

. ઉપાધ્યાય

ઉ... લાખની છે.

ાસ... જાતિઓમાં અમુક

ક ...દિવાસી જાતો

ાય છે. ગુજરાતમાં

ામાજ તેના લક્ષ

ા (૬૧), ખંભાત

ાને...લ ૪૫૪ની

શ...માં જ કુલ

વ...ાટ છે.

દતા ડરૂ તો

દા જુદા શહેરોમાં

તિમાં ભિન્નતા

ક્ષે...ા હશે તેમ

ાથે ...ાવીને

ાશ પડતા

ા નહીં તો મુશ્કેલ

<u>પ્રશ્નો :</u>

(૧) તેમનામાં ગ્રામપ્રદેશની જેમ સમગ્ર નેતાગીરીનો અભાવ છે. શહેરમાં હવે લોકોની સ્થિતિ રહી નથી કે સમાજના કામ માટે બહુ વખત આપે. દરેકને કમાવવાની ફરજ પડે છે કે કોઈ પૂરો સમય કાઢે કે સમાજના કામ માટે આપી શકે નહીં.

ભીલ સમાજની નાની-મોટી સંસ્થાઓ કામ કરે છે પરંતુ તે બધાના સંકલન અને વિકાસ માટે કોઈ સામાજિક કે સરકારી સંસ્થા આ કામ જવાબદારી સેવકો મળે તો કરી શકે.

(૨) શહેરોનો વિકાસ થતાં નવી જમીનો અને તે પર સસ્તા આવાસોની જરૂરિયાતનો પ્રશ્ન તાકીદનો છે. આર્થિક રીતે સદ્ધર ન હોવાથી સમગ્ર સમાજ સાથે આદિવાસીઓને કામ-ધંધા પૂરતા ના મળે તે સાથે આ પ્રશ્ન સંકળાયેલો છે. સરકાર તેની રીતે પ્રયત્ન કરે છે છતાં તેમના આર્થિક સદ્ધર હોય તે લાભ લઈ શકે છે. ઝૂંપડપટ્ટીઓ વધે છે તેમાં ભીલો પણ હોય છે.

(૩) સમાજ કલ્યાણ ખાતું તાલીમ આપે છે પણ હવે પૂરતી જગાઓ નીકળતી નથી. તેમાં જેની પહોંચ હોય તે પહેલો લાભ લે છે. આગળ તેમના રાજકીય આગેવાનો લાભ ઉઠાવવાની વાત કરી છે.

(૪) તેમનામાં સાંસ્કૃતિક વારસામાં નાચ-ગાન, મેળા તેમના જીવનમાં તાજગી આપી શકે છે. તેમના આ ઉત્સવોનું સારું તત્ત્વ સંસ્કારીને શિક્ષિતો પણ તેમાં રસ લેતા થાય તો તેમાંથી જીવનની તાજગી મળતી ચાલુ રહે.

(૫) અમેરિકન હબસી આગેવાન બુકર-ટી-વોશિંગ્ટને પોતાની કોમને રાજકારણમાં વાળવા કરતાં ઉદ્યોગ ધંધામાં વાળી સમાજમાં સામાજિક-આર્થિક રીતે સદ્ધર કરવાનો પ્રયત્ન કરેલો. આજનું શિક્ષણ સમાજના પ્રશ્નો વધારે છે એટલે સમગ્ર શિક્ષણ પદ્ધતિ બદલાય તે પર બધો આધાર છે. ચીલા ચાલુ શિક્ષણ ન લે તો પાછળ પડી જવાય એ ભય અન્ય વર્ગોની જેમ આદિવાસીઓને રહે છે અને તેઓ ચાલુ પ્રવાહ તરફ નજર કરે તે સ્વાભાવિક છે.

...

(૨) સ્નાનપ્રથામાં ખુલ્લે માથે ન્હાવાનું શરૂ થયું છે. મોદીવારીમાં બાળવાનો જ આગ્રહ નથી. તેવી જ રીતે બારમું થયા વિના લગ્ન કે બીજાં પ્રસંગો કામ કુટુંબમાં થતાં નહીં તે રિવાજ નીકળી જ ગયો છે. રોવા કુટવાનો રિવાજ ઓછો થયો છે, મરણની વિધિ સરળ બનાવી ટૂંકાવાઇ છે. વહેમો ઓછા થતા જાય છે અને દેવ-મંદિર, દવાનો આશરો વધતો જાય છે.

ઘરમાં વધારો કર્યું :

પરણેલા દીકરાને જુદું ઘર ન આપી શકે તો મા-બાપ અને પરણ્યા વગરનાં ઘરની ઓસરીમાં કે બહાર સૂઇ નવાં પરણેલાને ઘરમાં સૂવાની સગવડ આપે છે.

પહેરવેશમાં હવે બહેનોનાં ઘરેણાં અને પોશાકમાં, અને ભાઇઓના પોશાકમાં પરિવર્તન નોંધાયો છે. બહેનો હવે કથીરનાં હાથ ભરી દે તેટલાં ઘરેણાં પહેરતી નથી.

સંયુક્ત કુટુંબમાં પરિવર્તન :

આ બધાં પરિવર્તનો માટે કુટુંબનું કદ, એક જ કુટુંબમાં સભ્યોના જુદા જુદા વ્યવસાય વગેરે ભાગ ભજવે છે. આ ઉપરાંત શિક્ષણ અને સંપર્ક વધતાં પંચ-પટેલ અને જ્ઞાતિપંચની અસર ઓછી થઇ છે, નોકરી-ધંધાને કારણે કુટુંબના વડાનું, પત્ની કે નાના ભાઇ નોકરી કરે ત્યાં પતિ કે વડીલનું મહત્ત્વ પણ ઘટતું જાય છે. આમાં મોટું અથવા સંયુક્ત કુટુંબ તૂટતું જાય છે.

સમાજના બીજા વર્ગોની જેમ આદિવાસીઓનું શોષણ બીજા વર્ગોની જેમ તેમના રાજકીય નેતાઓ પણ કરે છે. રાજકારણમાં આગળ આવવા તેમના નેતાઓ તેમનો ઉપયોગ કરે છે અને રાજકીય અને આર્થિક લાભો પોતાને માટે લે છે. છેક છેલ્લા ગરીબ સુધી સરકારની આર્થિક યોજનાઓ પહોંચતી નથી અને ગામ ગરીબોનો મોટો વર્ગ સારી રોજગારીની તકો માટે ગામડાંમાંથી શહેરોમાં ઉભરાય છે.

હા હવે શહેરોની જેમ ગામડાંની સમૃદ્ધ ખેતી પ્રદેશોમાં પણ ગરીબ આદિવાસીઓ ગામડાંમાં મજૂરી માટે વર્ષનો મોટા ભાગનો સમય વીતાવે છે. અને કેટલાક ત્યાં સ્થાયી થવા પ્રયત્ન કરે છે.

ધાર્મિક વિધિ અને માન્યતાઓમાં પરિવર્તન :

દારૂ અને માંસની જગ્યાએ તેઓ શરબત જેવાં પીણાં અને મીઠાઇ થ તથા નાળિયેર વગેરી કામ ચલાવે છે. રામ-દે-પીરની ભજના રંગ વગેરેમાં પરિવર્તન આવ્યું છે. આરંભામની યાત્રાએ જાય છે. હોળીનો નાચ, ગોઠ, ઘેર જેવી બાબતમાં પરિવર્તન આવ્યું છે.

શિક્ષણ અંગે :

શિક્ષણનું મહત્ત્વ સમજી ખાસ કરીને પુરુષોનું શિક્ષણ વધતું જાય છે. સરકારની અનામત જગ્યાઓમાં નોકરીઓમાં પુરુષો હવે દરેક વિભાગમાં ભરતી થાય છે. શિક્ષણમાં ટકાવારી વધતી ...

આદિવાસી સંશોધન અને તાલીમ કેન્દ્ર

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૧૪

ગુજરાતનાં શહેરોમાં વસતા આદિવાસીઓના પ્રશ્નો અને તેના ઉકેલ વિષયક કાર્યગોષ્ઠી

કાર્યગોષ્ઠી

૨૧, જાન્યુઆરી ૧૯૮૪

સામાજિક, આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક પરિવર્તન (વિકાસ)

ડૉ. અંબાલાલ પટેલ

મનુષ્ય હમેશાં પરિવર્તન ઝંખે છે. કુદરતમાં પણ પરિવર્તન થતાં રહે છે. કોઇપણ વ્યક્તિ પરિવર્તન સિવાયનું એકધારું જીવન વ્યતીત કરી શકતી નથી. મનુષ્ય જીવનની ઘટમાળ અને તેની સમાજવ્યવસ્થામાં પરિવર્તનો આવ્યા જ કરે છે.

આદિ સમાજની સરખામણીમાં આધુનિક સમાજમાં અને તેમાંયે છેલ્લાં થોડાં વર્ષોમાં વિજ્ઞાનની ગતિ અને એવાં બીજાં પરિબળોએ પરિવર્તનને વધુ ગતિ આપી છે. વ્યક્તિ કરતાં સામાજિક મંડળો પરિવર્તન ધીમું રહેવા છતાં ધર્મ અને કુટુંબ જેવી વધારે સ્થિર અને મૂળભૂત સંસ્થાઓ ફેરફાર વગર રહી નથી. સર્વ વિકસિત સમાજોમાં ઝડપી પરિવર્તન આવી રહ્યું છે પણ સર્વ માનવ સમાજોમાં એક સરખું પરિવર્તન આવતું નથી.

લગ્ન વ્યવસ્થામાં પરિવર્તન :

અગાઉ વિગતો જણાવ્યા પ્રમાણે લગ્નમાં બ્રાહ્મણને વિધિ માટે બોલાવવો, વરઘોડામાં બેન્ડ-વાજાં લાવવાં, મોટી ઉંમરે લગ્ન કરવું, ગુજરાતી-મારવાડી ભીલોમાં કન્યાની આપ-લે થવી, તેમના રિવાજ-દાપામાં ઘટાડો કે પરસ્પરને અનુકૂળ ફેરફાર કરવા, શહેરની કન્યા અમદાવાદ કે નાનાં મોટાં શહેરોમાં જ આપવાની મથામણ, દિયરવટું પહેલાંની જેમ ફરજિયાત ન રહેવું, કડાયાનાં લગ્ન અને સગાઇ પછી વગર લગ્ને પતિગૃહે (ગરીબાઇના કારણે) કન્યા પહોંચી જાય, વાનાં અથવા બનેલાં ઓછાં થતાં જઇ એક જ દિવસ લગ્ન, કુંવારી કન્યા સાથે સંબંધ રાખનાર સાથે મારામારીને બદલે સમજાવટ કે વધુ દાપાં લઇ પતાવટ, ફટાણાં-મજાક ઓછાં થવાં, દહેજ-દાપાં-સીમંતના રિવાજ સંજોગો પ્રમાણે સમજપૂર્વકના ફેરફાર વગેરે પરિવર્તનો આવ્યાં છે.

સામાજિક બાબતોમાં પરિવર્તનો :

જન્મથી માંડી મરણ સુધીની બાબતો પર આર્થિક પરિસ્થિતિ ખૂબ ભાગ ભજવે છે. જેમ કે :

(૧) પ્રસૂતા સવા મહિનાને બદલે વહેલી ઘરકામમાં જોડાય છે. દવાખાને જાય છે અને સંતતિનિયમન અપનાવવાનું વલણ કેળવાતું જાય છે.

શિક્ષણ સ્તર (શિક્ષણ લઈ રહેલા ચાલુ સભ્યોનું શિક્ષણ સ્તર)

બાલવાડી		ધોરણ ૧થી ૪		ધોરણ ૫થી ૭		ધોરણ ૮થી ૧૦		ધોરણ ૧૧થી ૧૨		કુલ		કુલ
પુ.	સ્ત્રી	પુ.	સ્ત્રી	પુ.	સ્ત્રી	પુ.	સ્ત્રી	પુ.	સ્ત્રી	પુ.	સ્ત્રી	
-	૨	૩૪	૧૫	૧૧	૩	૬	૨	-	-	૫૧	૨૨	૭૩
-	૯.૧	૬૬.૭	૬૮.૨	૨૧.૬	૧૩.૬	૧૧.૭	૯.૧	-	-	૧૦૦.૦	૧૦૦.૦	

તપાસમાં લીધેલ કુલ શહેરી વિસ્તારનાં ૧૧૦ કુટુંબોના ૬૭૮ સભ્યોમાંથી ૭થી ૧૪ વર્ષની વયજૂથમાં ૯૨ છોકરા અને ૬૯ છોકરીઓ હતી. એટલે કે આ વયજૂથમાં ૧૬૧ બાળકો શિક્ષણ લેવા યોગ્ય હતાં પણ ઉપરનો કોઠો જોતાં સ્પષ્ટ થાય છે કે તેમાંથી માત્ર ૭૩ બાળકો જ અભ્યાસમાં ચાલુ હતાં. જ્યારે ૮૮ બાળકો અધવચ્ચે ઉઠી ગયેલ કે શાળામાં ગયેલા જ નહોતાં. તેઓ જીવનનિર્વાહના ઉપાર્જનના કામમાં જોડાઇ ગયાં હતાં. શિક્ષણ લેતા બાળકોમાં પણ મોટી સંખ્યા ધોરણ ૧થી ૪ સુધીમાં જ જોવા મળી હતી. જ્યારે પાંચથી ઉપરના ધોરણોમાં પ્રમાણ ઘણું ઓછું જોવા મળ્યું હતું.

ઉપરના બંને કોઠા જોતાં લાગે છે કે સીદીઓમાં મોટો વર્ગ અશિક્ષિતોનો છે. જ્યાં વાલીઓનો આટલો મોટો વર્ગ અશિક્ષિત હોય ત્યાં તેમજ અત્યંત ગરીબીમાં જીવન જીવતા હોય તો તે કેવી રીતે બાળકોના શિક્ષણમાં રસ દાખવી શકે. તેમજ શિક્ષણ લેતા બાળકોમાંથી પણ મોટા ભાગનાં ઘરકામમાં જોડાતાં હોય છે. જે શિક્ષણ લેવા યોગ્ય ઉંમરનાં થયાં છે તેઓ ગરીબીને કારણે શિક્ષણ લઇ શકતાં નથી.

કામ કરવાની ઇચ્છા ધરાવતા ઘણા જુવાનો શિક્ષણના અભાવે બેકાર પણ જોવા મળે છે. કારણ કે થોડું ઘણું કામ મળે વળી પાછા છૂટા થાય. જેમને કાયમી ધોરણે નોકરીઓ મળતી નથી આવા કામ કરવાની ઇચ્છા ધરાવતા લોકોમાં બેકારીનું પ્રમાણ સારું એવું જોવા મળે છે. તેમાંય થોડુંઘણું શિક્ષણનું પ્રમાણ વધવા માંડ્યું છે તેઓ પણ બેકારીનો ભોગ બને છે. બીજું ખાસ તો મોટા ભાગનાને પોતે અનુસૂચિત જનજાતિમાં મૂકાયા છે અને તેની યોજનાઓનો લાભ મળે છે તેનાથી પણ તેઓ અજાણ છે.

...

(૪) આરોગ્યની સમસ્યા :

સીદીઓ સખ્ત મજૂરીનું કામ કરતા હોવાથી અને અપૂરતો પૌષ્ટિક ખોરાક મળતો હોવાથી શરીર ક્ષીણ થાય છે અને શરીર રોગો સામે પ્રતિકાર કરી શકતું નથી. જેને પરિણામે અનેક રોગોના ભોગ બને છે.

ગરીબીને કારણે સાંકડા ઘરો અને સાંકડી ગલીઓમાં વસવાટને કારણે તેમજ મોટા ભાગના એક જ જોડ કપડાં રાખી શકતા હોવાથી એ કપડાં શરીર પર ભીંજાય અને સૂકાય છે. નહાવા ધોવાની અપૂરતી સગવડોને કારણે અનેક રોગના ભોગ બને છે.

(૫) શિક્ષણની સમસ્યા :

બાળકો આર્થિક એકમ તરીકે સીદી સમાજમાં ગણાય છે. આ બાળકોને આર્થિક ઉપાર્જનના કામમાં જોડે છે. અનેક પ્રકારના કામોમાં નાની ઉંમરથી જ જોડાય છે. તેમજ અશિક્ષિત મા બાપો બાળકોને શિક્ષણ આપવા તરફ દુર્લક્ષ સેવે છે અને ઘરના કામમાં જોડી દે છે. જેને પરિણામે શિક્ષણનું પ્રમાણ ઘણું ઓછું જોવા મળ્યું હતું. આ બાબ નીચેનો કોઠો જોતાં વધુ સ્પષ્ટ થશે.

શિક્ષણનું સ્તર

અભણ		ધોરણ ૧થી ૪		ધોરણ ૫થી ૭		ધોરણ ૮થી ૧૦		એસ. એસ. સી. પાસ		કુલ	
પુ.	સ્ત્રી	પુ.	સ્ત્રી	પુ.	સ્ત્રી	પુ.	સ્ત્રી	પુ.	સ્ત્રી	પુ.	સ્ત્રી
૭૬.૧	૯૭.૬	૧૪.૨	૧.૬	૬.૩	-	૧.૫	૦.૪	૧.૯	૦.૪	૧૦૦.૦	૧૦૦.૦

તપાસમાં સીદીઓ કુટુંબોનું શિક્ષણ ઉપરના કોઠામાં બતાવ્યા મુજબનું જોવા મળ્યું હતું જેમાં મોટો વર્ગ અશિક્ષિતનો હતો. તેમાંથી સ્ત્રીઓ ૯૭ ટકા અશિક્ષિત હતી. આ સિવાય જે શિક્ષણ થોડું છે તે પણ એકથી ચાર ધોરણ સુધીનું જ છે. પાંચથી ઉપર માત્ર ૯ ટકા જ શિક્ષણ હતું. જ્યારે સ્ત્રી વર્ગમાં તો ૦.૮ ટકાનું જ હતું. હવે શિક્ષણ લઈ રહ્યાં છે તેવાં બાળકોનું શિક્ષણ જોવાથી ખ્યાલ આવશે કે અત્યારે હાલ કેટલાં બાળકો શિક્ષણ લેવા જાય છે. જો કે તેમાં પણ નિયમિત બાળકો શાળામાં જતાં નથી જેને પરિણામે સ્થગિતતા અને અપવ્યય પણ એટલો જ જોવા મળે છે.

જેને પરિણામે કુટુંબના સભ્યો ઘરની બહાર કે ગમે તે જગ્યાએ આશરો શોધી સૂવે છે. આ રીતે ઘરમાં અને બહાર પણ સંકડાશ હોય છે. જેને કારણે ગંદકી પણ વિશેષ થાય છે. જેને પરિણામે તેમનું આરોગ્ય બગડે છે.

સીદીઓ શહેરોમાં અન્ય જગ્યાએ રહેતા જોવા મળે છે. જેમાં તેઓની વસવાટ સીદી મહોલ્લાઓમાં જ નહીં પણ જુદી જુદી જ્ઞાતિઓ સાથેની છે. શહેરની સાંકડી ગલીઓમાં પાણી ગમે ત્યાં ઢોળેલું હોય પ્રકાશ પણ પૂરતા પ્રમાણમાં ન મળી રહે તેવી ગલીઓમાં રહેતા જોવા મળ્યા હતા.

(૨) ઘરોમાં સગવડોનો અભાવ :

મોટા ભાગના ભાડાના મકાનમાં અને નાના નાના ઘરોમાં રહેતા હોવાથી તેમજ ગરીબીમાં જીવન વ્યતીત કરતા હોવાથી ઘરોને મરામત કરાવી શકતા નથી, વિજળીની સગવડો પણ મોટા ભાગના ઘરોમાં નથી. પાણીના નળ પણ તમામ મોટા ભાગના ઘરોમાં નથી. તેઓ જાહેર નળ પરથી પાણી ભરે છે. જ્યાં પાણીની લેવાની અનેક જાતની મુશ્કેલીઓ નડે છે. તેમાંય પાણીના સ્ટેન્ડો આસપાસ ગંદકી પણ એટલી જ થાય છે. નાનાં નાનાં ઘરોને કારણે સુવાવડ જેવા પ્રસંગે અનેક પ્રકારની મુશ્કેલીઓ અનુભવે છે. નાના ઘરમાં અલગ વ્યવસ્થા થઇ શકતી ન હોવાથી તે જ ઓરડામાં કંતાન બાંધીને અલગ ભાગ ઉભો કરી પ્રસંગો પતાવે છે.

(૩) મજૂરીની સમસ્યા :

સીદીઓમાં શિક્ષણના અભાવને કારણે નોકરીઓ મેળવી શકતા નથી. જેથી મોટા ભાગના ટ્રકોના ડ્રાયવર, ટ્રકોમાં માલ સામાન ઉતારવા ચઢાવવાનું કામ, ખાનગી નોકર તરીકે, લારી ફેરવવાની કે કોઇ કોઇ રીક્ષા ચલાવવાની તેમજ સિનેમા ઘરોમાં ડોરકીપર તરીકેની જગ્યાએ કામ કરતા હોય છે. કારખાનામાં મજૂર તરીકેનું કામ કરે છે. આ અનેક પ્રકારના ધંધાઓ કરે છે જેમાં કાયમી રોજી પ્રાપ્ત થઇ શકતી નથી. નાનાં બાળકોને પણ આજીવિકાના કામમાં જોડાવું પડે છે. હોટલમાં કપ રકાબી ધોવા કે અન્ય જગ્યાએ કામ કરવા માટે મોકલે છે. જેને પરિણામે બાળકો શિક્ષણ લઇ શકતાં નથી. કેટલીક સ્ત્રીઓ કપડાં વાસણ કે કચરા પોતાનાં કામ કરી આર્થિક રીતે મદદ કરવાની પ્રવૃત્તિ કરે છે. જેમાં પણ ઘણું ઓછું પ્રાપ્ત કરે છે. જ્યારે કેટલીક સ્ત્રીઓ ઘરચોળાં ભરવાનું કામ કરે છે પણ પૈસાના અભાવે બીજા લોકો પર આધાર રાખી ઓછા પૈસામાં કામ કરી આપે છે.

શહેરોમાં વસતા સીદીઓ જીવનનિર્વાહ માટે અનેક પ્રકારના પ્રયત્નો કરતા હોવા છતાં જીવનનિર્વાહની પૂરતી રોજી પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. અને કામ શોધવા રખડવું પડે છે.

અભ્યાસ માટે રાજકોટ, ગોંડલ, જામનગર, જૂનાગઢ અને તળાજા શહેરોમાં વસતા કુલ ૨૨૦ કુટુંબોમાંથી ૧૧૦ કુટુંબોની પસંદગી કરવામાં આવી હતી. આ અભ્યાસ દ્વારા તેમની જે સમ જાણવા મળી છે તે આ પ્રમાણે હતી :

સમસ્યાઓ :

સીદીઓ ગરીબીની સંસ્કૃતિમાં જીવન વિતાવે છે. આવી સંસ્કૃતિમાં પોતાના મૂળ પરંપરાગત ધંધાઓમાં વારંવાર પરિવર્તનો થતા રહે છે. જીવન ટકાવી રાખવા અનેક નવા ધંધાઓ તરફ તેઓએ જવું પડે છે. જેને કારણે ગરીબી ઘટવાને બદલે વધતી જાય છે. જેને પરિણામે આ ગરીબ સમાજ અન્ય સમાજોની હરોળમાં નીચે ઉતરતો જાય છે. જેને પરિણામે અનેક પ્રકારની સમસ્યાઓ તેઓને ઘેરી વળે છે. 'જેમ . દૂબળા ઢોરને બગાઇઓ વધુ' તેમ આવા સમાજોની સમસ્યાઓ વિકટ અને વિશેષ ઊભી થતી જાય છે. અને ધીમે ધીમે આવી સમસ્યાઓ સામે પોતાનો સમાજ અને અન્ય સમાજો એક નવું દર્શન ઊભું કરી દે છે કે આ રીતે જ જીવાય, આમની સારી સ્થિતિ હોઇ શકે જ નહીં, સીદીઓને આવાં જ ઘરો હોય, બાદશાહો છે, આળસુ છે. તેમને શિક્ષણની શું જરૂર છે. વગેરે અનેક પ્રકારનાં દર્શનો ઊભાં થાય છે. તેમાંથી કેટલીક પરંપરાઓ આવા સમાજ માટે રૂઢ બની જાય છે. તેમજ સમગ્ર સમસ્યાઓને કોઠે પાડતા જાય છે. પણ બૃહદ સમાજોના સંદર્ભમાં વિચારીએ તો આવી સમસ્યાઓને બહાર લાવવી જોઇએ. આવી સમસ્યાઓમાં બહાર ન નીકળે ત્યાં સુધી ગરીબીની સંસ્કૃતિના વર્તુળમાંથી બહાર આવી શકે નહીં. આ માટે તેમની જે સમસ્યાઓ છે તેનો વિચાર કરવો જોઇએ તો જ તેમના વિકાસ વિશે સમજી શકાય.

૧. રહેઠાણની સમસ્યા :

ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં વસતા સીદીઓ કરતાં શહેરી વિસ્તારમાં વસતા સીદીઓની રહેઠાણની સમસ્યા ખૂબ જ વિકટ છે કારણ કે શહેરના ગંદા વિસ્તારોમાં તેમનો વસવાટ છે. તેમજ મોટા ભાગના પોતાની માલિકીનાં ઘરો ધરાવતા નથી. જેને લીધે શહેરોમાં જ્યાં અને જેવું સસ્તા ભાડાનું કોઇ પણ જાતની સગવડો વિનાનું ઘર ભાડે રાખી તેમાં રહેતા જોવા મળ્યા હતા. તેમાંયે આ ઘરોમાં મોટા ભાગનાં જિર્ણ હાલતમાં હતાં. વરસાદને કારણે કેટલાંક ઘરોની દીવાલોનો ભાગ પડી ગયેલો હોય, દીવાલોમાં તીરાડો પડી હોય જે ઘરોનું સમારકામ માલિકો કરાવતા નથી અને પોતે કરી શકતો નથી. તેથી મજબૂરીથી તે ઘરમાં પોતાના કુટુંબ સાથે રહે છે. તેમાંયે ચોમાસામાં ઘરમાં પાણી પડતું હોય, ઘરવખરી ભીંજાતી હોય, પોતે અને બાળકો પણ ભીંજાતાં હોય તેવી પરિસ્થિતિનાં દર્શન થયાં હતાં. તેમાંયે મોટા ભાગનાં ઘરો માત્ર એક જ ખંડવાળાં જોવા મળ્યાં હતાં. જે ખંડમાં ૧૦થી ૧૭ વ્યક્તિઓ સુધીના સભ્યો નિવાસ કરે છે.

ક્રમ	જિલ્લો	તાલુકો	ગ્રામ્ય વસ્તી	શહેરી વસ્તી	કુલ વસ્તી
૫.	જામનગર	જામનગર	૨૩	૩૪૫	૩૬૮
		ભવાન	-	૧૨	૧૨
		કલ્યાણપુર	૯૯	-	૯૯
		ઓખામંડળ	૧૪	૫૯	૭૩
		ખંભાળિયા	૩૭	-	૩૭
		ધારોલ ધ્રોલ	૬	૨૮	૩૪
	કુલ		૧૭૯	૪૪૪	૬૨૩
૬.	જૂનાગઢ	જૂનાગઢ	૮	૯૦	૯૮
		તલાલા	૨૦૧૪	૫૩૩	૨૫૪૭
		વેરાવળ(પાટણ)	૧૦૦	૩૩	૧૩૩
		માળિયા(હાટિના)	-	૧	૧
		માંગરોળ	૧	૩	૪
		માણાવદર	-	૧	૧
		ઉના	૧૬૩	૭	૧૭૦
	કુલ		૨૨૮૬	૬૬૮	૨૯૫૪
	બધા જિલ્લાની કુલ		૨૮૨૨	૧૬૬૦	૪૪૮૨

ઉપરના કોઠા પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે સીદી આદિવાસીઓની વધતી ઓછી વસ્તી ધરાવતા ૬ જિલ્લાઓના ૩૭ તાલુકા છે જેમાં ગ્રામ્ય વસ્તી ૨૪ અને શહેરી વસ્તી ૨૭ તાલુકાઓમાં જોવા મળે છે.

ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં વસતા સીદીઓ કરતાં શહેરોમાં વસતા સીદીઓની સમસ્યાઓ અનેકગણી વધારે તથા મુશ્કેલ છે. શહેરોમાં નાના નાનાં ઘરોમાં ગંદી વસાહતોમાં નિવાસ કરતા હોય છે. જયાં પાણી, સંડાસ, પાણીના નિકાલની પૂરતી વ્યવસ્થા નહીં હોવાને કારણે ગંદકીભર્યું વાતાવરણ, નહાવા-ધોવાની અલાયદી સગવડ નહીં હોવાને કારણે ઉભી થતી મુશ્કેલીઓ, નાનાં ઘરોમાં અનેક વ્યક્તિઓનો સમાવેશ કરવાની, કામધંધાની શોધ, અપૂરતું વેતન વગેરે અનેક સમસ્યાઓ વચ્ચે જીવન જીવતા હોય છે.

ક્રમ	જિલ્લો	તાલુકો	ગ્રામ્ય વસ્તી	શહેરી વસ્તી	કુલ વસ્તી
૨.	સુરેન્દ્રનગર	વઢવાણ	-	૫	૫
		લીમડી	૬	-	૬
		હળવદ	૪	-	૪
		ધ્રાંગધ્રા	-	૨	૨
		લખતર	-	૪	૪
	કુલ		૧૦	૧૧	૨૧
૩.	રાજકોટ	રાજકોટ	-	૯૬	૯૬
		કોટડા સાંગાણી	૨	-	૨
		ગોંડલ	-	૨૦૬	૨૦૬
		જેતપુર	-	૭	૭
		ધોરાજી	-	૫૮	૫૮
		ઉપલેટા	૨૫	૨૧	૪૬
		માળિયા	૪	-	૪
		વાંકાનેર	૫	૨૮	૩૩
	કુલ		૩૬	૪૧૬	૪૫૨
૩.	ભાવનગર	ભાવનગર	-	૪૧	૪૧
		ઘોઘા	-	૩	૩
		તળાજા	૪	-	૪
		મહુવા	૧૨	૩૯	૫૧
		શિહોર	૧૧	૯	૨૦
		બોટાદ	૫	૧	૬
	કુલ		૩૨	૯૩	૧૨૫

સીદીઓની ગ્રામ્ય અને શહેરી વસ્તીની ટકાવારી

ક્રમ	જિલ્લો	ગ્રામ્ય વસ્તી	શહેરી વસ્તી
૧.	જૂનાગઢ	૭૭.૪	૨૨.૬
૨.	જામનગર	૨૮.૭	૭૧.૩
૩.	રાજકોટ	૮.૦	૯૨.૦
૪.	અમરેલી	૯૦.૯	૯.૧
૫.	ભાવનગર	૨૫.૬	૭૪.૪
૬.	સુરેન્દ્રનગર	૪૭.૬	૫૨.૪
	કુલ	૬૩.૦	૩૭.૦

ગુજરાતમાં માત્ર સૌરાષ્ટ્રના ૬ જિલ્લાઓમાં સીદી આદિવાસીઓની વસ્તી છે. જેમાંથી ચાર જિલ્લાઓ જામનગર, રાજકોટ, ભાવનગર અને સુરેન્દ્રનગરના શહેરી વિસ્તારોમાં તો ૫૨ ટકાથી ૯૨ ટકા સુધીની કુલ સીદી વસ્તીમાંથી જોવા મળે છે. સીદીઓની ગ્રામ્ય અને શહેરી વસ્તીની સંખ્યા નીચેના કોઠામાં બતાવ્યા પ્રમાણેની હતી.

સીદી આદિવાસીઓની વસ્તી(૧૯૭૧)

ક્રમ	જિલ્લો	તાલુકો	ગ્રામ્ય વસ્તી	શહેરી વસ્તી	કુલ વસ્તી
૧.	અમરેલી	અમરેલી	૧	-	૧
		રાજુલા	૧૦૪	-	૧૦૪
		કોડિનાર	૮૪	૧૭	૧૦૧
		કુકાવાવ	૯૦	-	૯૦
		લાઠી	-	૧૧	૧૧
		કુલ	૨૭૯	૨૮	૩૦૭

આદિવાસી સંશોધન અને તાલીમ કેન્દ્ર

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૧૪

ગુજરાતનાં શહેરોમાં વસતા આદિવાસીઓના પ્રશ્નો અને તેના ઉકેલ વિષયક કાર્યગોષ્ઠી

કાર્યગોષ્ઠી
૨૧, જાન્યુઆરી ૧૯૮૪

શહેરોમાં વસતા સીદીઓની સમસ્યાઓ

- ગૌરીશ પંડ્યા

ગુજરાતમાં આદિવાસીઓની યાદીમાં મૂકેલ સીદીઓ જૂનાગઢ, અમરેલી, રાજકોટ, જામનગર, સુરેન્દ્રનગર અને ભાવનગર જિલ્લાઓમાં વસે છે. આ સિવાય બીજા વિસ્તારોમાં વસતા સીદીઓને અનુસૂચિત જનજાતિ તરીકે ગણવામાં આવેલ નથી. એમને બક્ષીપંચ સૂચિત આર્થિક રીતે પછાતવર્ગની જાતિઓની યાદીમાં મૂકવામાં આવ્યા છે. જેમાં મુખ્યત્વે કચ્છ, દીવ, અમદાવાદ, ભરૂચ અને સુરત જિલ્લાઓમાં તેમની વસ્તી છે.

ગુજરાત રાજ્યમાં ૧૯૭૧ની વસ્તી ગણતરી પ્રમાણે સીદી આદિવાસીઓ કુલ આદિવાસીઓમાં માત્ર ૦.૧૪% હતા. તેમાં શહેરી વિસ્તારોમાં વસતા સીદીઓનું પ્રમાણ ૩૭.૦%નું હતું. 'બાદશાહ' હબામણા નામે સીદીઓ ઓળખાય છે.

ગુજરાતના આદિવાસીઓમાં માત્ર નિગ્રોટો પ્રજાતીય તત્ત્વો ધરાવતી અને મુસ્લીમ ધર્મી જાતિ છે. જે મૂળ આફ્રિકાથી આવી ભારતમાં વસ્યા છે. ભારતમાં તેમના વસવાટ અંગે અનેક પ્રકારની લોકવાયકાઓ અને જુદા જુદા મતમતાંતરો જોવા મળે છે. પણ તેમાં મુખ્યત્વે બાબતનો એબિસિનિયા અને પૂર્વ આફ્રિકાના અન્ય દેશોમાંથી ભારતના પશ્ચિમ કિનારે સીદીઓને ગુલામ કે વફાદાર નોકર તરીકે વેપારીઓ લાવ્યા હતા. આ મત સાથે મોટા ભાગના વિદ્વાનો સંમત થાય છે. ગુજરાતમાં સીદીઓનો વસવાટ લગભગ ચારસો પાંચસો વર્ષ જૂનો મનાય છે. તેમાંય ગુજરાતમાં સીદીઓની વધુ વસ્તી ગીરના જંગલોવાળા ભાગમાં છે. આ વિસ્તાર અને આફ્રિકાનો વિસ્તાર ભૌગોલિક વાતાવરણની દૃષ્ટિએ સરખા હશે કારણ કે સિંહ આફ્રિકા અને ગીરનાં જંગલો સિવાય ક્યાંય જોવા મળતા નથી. જેથી આફ્રિકાથી આવેલ સીદીઓને ગીરની ભૂમિમાં પોતાપણું લાગ્યું હશે અને વધુ પડતા ત્યાં વસ્યા હશે. પણ ધીરે ધીરે આજીવિકાની મુશ્કેલીઓ ઊભી થતાં શહેરો તરફ ગતિ કરી હોવી જોઈએ. આ જાતિ પૂરેપૂરી વફાદાર તેમજ સશક્ત શરીર સૌષ્ઠવ ધરાવે છે અને જેને પરિણામે શહેરોમાં ગમે તે પ્રકારનાં કામો દ્વારા આજીવિકા પ્રાપ્ત કરવા આવીને વસ્યા હશે. તેમાંય મોટા ભાગના ટ્રકોમાં ડ્રાયવર, તેમજ ટ્રકોમાંથી માલ ચઢાવવા ઉતારવાનું કામ કરે છે. તેમની વસ્તી મુખ્યત્વે નીચાં શહેરી વિસ્તારોમાં જોવા મળે છે.

કાર્યોષ્ઠી

ાડયા

લી, રાજકોટ,

વિસ્તારોમાં વસતા

ચિત્ત આર્થિક રીત

, અમદાવાદ, ભરૂચ

ાઓ ડુલ આદિવાસીઓમ

ણું હતું. 'બાદશાહ'

અને મુસ્લીમ ધર્મી

ઓ અનેક પ્રકારની

ાળકો અબિસિનિયા

ડ રહ્યુ નોકર

ાય . ગુજરાતમાં

નમાં સીદીઓ. ો

ભૌગોલિક

લાયુ કયાંય

લાગે હશે અને

શ ો તરફ

ડવ

ાપ્ત કરવા

ચઢાવવા

ે છે.

કોઠા-૪

જિલ્લાવાર અને જાતિવાર કુલ શહેરી વસ્તી અને આદિવાસી શહેરી વસ્તી તથા શિક્ષણનું પ્રમાણ

જિલ્લો	ગુજરાતની શહેરી વસ્તી		અનુસૂચિત જનજાતિની વસ્તી		અક્ષરજ્ઞાન	
	પુરુષ	સ્ત્રી	પુરુષ	સ્ત્રી	પુરુષ	સ્ત્રી
ગુજરાત	૫૨.૫૦	૪૭.૫૦	૫૨.૭૯	૪૭.૨૧	૬૦.૩૧	૩૧.૨૬
જામનગર	૫૧.૭૨	૪૮.૨૮	૫૧.૦૨	૪૮.૯૮	૫૪.૦૭	૨૮.૮૬
રાજકોટ	૫૧.૫૧	૪૮.૪૯	૫૩.૦૧	૪૬.૯૯	૬૧.૪૨	૪૯.૮૮
સુરેન્દ્રનગર	૫૨.૦૧	૪૭.૯૯	૫૩.૫૩	૪૬.૪૭	૫૬.૩૪	૨૫.૯૩
ભાવનગર	૫૧.૫૪	૪૮.૪૬	૫૧.૨૦	૪૮.૮૦	૫૬.૨૯	૩૬.૩૩
અમરેલી	૫૧.૧૮	૪૮.૮૨	૪૯.૭૯	૫૦.૨૧	૫૪.૬૧	૪૯.૭૯
જૂનાગઢ	૫૧.૨૮	૪૮.૭૨	૪૮.૨૯	૫૨.૭૧	૫૪.૬૮	૨૮.૫૯
કચ્છ	૫૧.૯૨	૪૮.૦૮	૫૧.૮૭	૪૮.૧૩	૫૪.૨૦	૯.૪૬
બનાસકાંઠા	૫૧.૭૬	૪૮.૨૪	૫૨.૫૩	૪૭.૪૭	૫૧.૦૮	૧૯.૪૨
સાબરકાંઠા	૫૩.૩૮	૪૬.૬૨	૬૪.૦૬	૩૫.૯૪	૪૭.૭૪	૩૯.૦૬
મહેસાણા	૫૧.૫૨	૪૮.૪૮	૫૨.૩૯	૪૭.૬૧	૫૯.૦૪	૨૫.૬૫
ગાંધીનગર	૫૩.૮૪	૪૬.૧૬	૫૯.૯૨	૪૦.૮	૬૬.૮૬	૪૪.૦૦
અમદાવાદ	૫૩.૩૬	૪૬.૬૪	૫૪.૬૨	૪૫.૩૮	૬૨.૭૩	૪૦.૧૪
ખેડા	૫૨.૧૭	૪૭.૮૩	૫૪.૩૨	૪૫.૬૮	૬૨.૨૨	૧૮.૨૧
પંચમહાલ	૫૧.૫૪	૪૮.૪૬	૫૨.૧૫	૪૭.૮૫	૫૯.૯૯	૨૬.૨૬
વડોદરા	૫૨.૮૧	૪૭.૧૯	૬૬.૮૩	૩૩.૧૭	૬૬.૭૫	૨૯.૪૨
ભરૂચ	૫૨.૧૨	૪૭.૮૮	૫૨.૨૬	૪૭.૭૪	૬૦.૯૧	૨૪.૩૪
સુરત	૫૪.૦૧	૪૫.૯૯	૫૨.૩૧	૪૭.૬૯	૫૯.૪૧	૩૧.૦૬
વલસાડ	૫૨.૭૩	૪૭.૨૭	૫૨.૧૮	૪૭.૮૨	૬૩.૨૧	૩૭.૮૬
ડાંગ	-	-	-	-	-	-

કોઠા-૩ ચાલુ

ગુજરાત
જામનગર
રાજકોટ
સુરેન્દ્રનગર
ભાવનગર
અમરેલી
જૂનાગઢ
કચ્છ
બનાસકાંઠા
સાબરકાંઠા
મહેસાણા
ગાંધીનગર
અમદાવાદ
ખેડા
પંચમહાલ
વડોદરા
ભરૂચ
સુરત
વલસાડ
ડાંગ

તું પ્રમાણ
સાક્ષરજ્ઞાન
સ્ત્રી
૩૧.૨૬
૨૮.૮૬
૪૯.૮૮
૨૫.૯૩
૩૬.૩૩
૪૯.૭૯
૨૮.૫૯
૯.૪૬
૧૯.૪૨
૩૯.૦૬
૨૫.૬૫
૪૪.૦૦
૪૦.૧૪
૧૮.૨૧
૨૬.૨૬
૨૯.૪૨
૨૪.૩૪
૩૧.૦૬
૩૭.૮૬
-

કોઠો-૩ ચાલુ વૃદ્ધિદર

	૧૯૬૧-૭૧નો વૃદ્ધિ દર			૧૯૭૧-૮૧નો વૃદ્ધિ દર		
	કુલ	ગ્રામ્ય	શહેરી	કુલ	ગ્રામ્ય	શહેરી
ગુજરાત	૩૫.૫૮	૩૪.૦૪	૬૪.૭૫	૨૯.૮૩	૨૮.૧૩	૫૬.૧૯
જામનગર	-૨૦.૫૦	-૩૦.૨૪	૫૦.૬૧	૫૭.૮૭	૪૮.૨૮	૯૦.૩૧
રાજકોટ	૭૪.૪૮	-૨૨.૯૫	૯૨.૬૬	૪૬૭.૦૬	૧૮૭૮.૭૨	૩૬૧.૭૪
સુરેન્દ્રનગર	૫૨.૬૨	૬૩.૨૩	-૮૧.૦૩	૨૩.૯૦	૧૪.૯૩	૯૯૫.૪૫
ભાવનગર	૧૪૨.૬૭	૭૨૫.૦૦	૧૦૯.૮૬	૧૨૩૫.૭૧	૨૪૭૮.૭૮	૯૬૦.૪૦
અમરેલી	૭૧.૬૬	૫૬.૭૪	૩૬૬.૬૭	૧૩૯.૨૫	૯૦.૩૨	૪૬૪.૨૮
જૂનાગઢ	૨૨.૦૮	૧૯.૪૧	૫૪.૧૧	૨૯.૨૯	૨૦.૮૦	૧૦૮.૩૧
કચ્છ	૧૪.૩૬	૧૯.૩૧	૬૦.૬૧	૫૬.૭૬	૫૫.૫૩	૬૩.૩૦
બનાસકાંઠા	૪૭.૫૯	૪૬.૯૯	૬૫.૨૫	૪૩.૯૫	૪૩.૭૬	૪૮.૯૫
સાબરકાંઠા	૩૯.૫૭	૩૮.૭૮	૨૬..૯૮	૪૦.૪૫	૩૯.૫૬	૧૩૩.૧૯
મહેસાણા	૧૨૧.૪૮	૪૬૦.૭૧	૨૮.૦૧	-૭.૮૫	-૫૬.૮૬	૫૧.૫૨
ગાંધીનગર	-	-	-	૩૧૧.૮૨	૫૪.૦૧	૮૪૬.૯૭
અમદાવાદ	૭૧.૯૦	-૧૬.૭૬	૧૩૭.૪૩	૫૪.૭૮	૧૩૨.૦૩	૩૪.૭૭
ખેડા	૪૪.૫૯	૪૫.૨૮	૪૧.૩૯	૭૬.૪૬	૬૩.૮૭	૧૩૮.૩૭
પંચમહાલ	૪૧.૬૩	૩૯.૫૦	૫૫૨.૭૨	૩૬.૦૩	૩૬.૨૭	૨૯.૧૦
વડોદરા	૪૪.૬૪	૪૩.૫૩	૬૩.૪૦	૩૭.૦૪	૩૪.૧૬	૧૦૫.૨૦
ભરૂચ	૩૧.૨૫	૩૦.૬૯	૪૩.૦૮	૧૮.૫૮	૧૭.૭૨	૩૫.૩૦
સુરત	૩૧.૭૬	૨૯.૪૩	૭૧.૮૯	૨૫.૪૩	૨૩.૧૬	૫૪.૮૩
વલસાડ	૩૦.૦૬	૨૯.૨૩	૪૦.૩૯	૨૪.૭૭	૨૨.૫૯	૪૯.૭૬
ડાંગ	૩૨.૯૦	૩૨.૯૦	-	૧૯.૧૯	૧૯.૧૯	-

કોઠા-૩

ગુજરાતની જિલ્લાવાર અનુસૂચિત જનજાતિની વસ્તી અને વૃદ્ધિ દર

ક્રમ	જિલ્લો	૧૯૬૧			૧૯૭૧			૧૯૮૧		
		કુલ	ગ્રામ્ય	શહેરી	કુલ	ગ્રામ્ય	શહેરી	કુલ	ગ્રામ્ય	શહેરી
૧	ગુજરાત	૨૭૫૪૪૪૬	૨૬૧૬૪૯૬	૧૩૭૯૫૦	૩૭૩૪૪૨૨	૩૫૦૭૧૫૨	૨૨૭૨૭૦	૪૮૪૮૫૮૬	૪૪૯૩૬૧૨	[illegible]
	જામનગર	૩૪૧૦	૨૯૯૯	૪૧૧	૨૭૧૧	૨૦૯૨	૬૧૯	૪૨૮૦	૩૧૦૨	[illegible]
	રાજકોટ	૩૮૮	૬૧	૩૨૭	૬૭૭	૪૭	૬૩૦	૩૮૩૯	૯૩૦	[illegible]
	સુરેન્દ્રનગર	૩૧૫૩	૨૯૨૧	૨૩૨	૪૮૧૨	૪૭૬૮	૪૪	૫૯૬૨	૫૪૮૦	[illegible]
	ભાવનગર	૭૫	૪	૭૧	૧૮૨	૩૩	૧૪૯	૨૪૩૧	૮૫૧	[illegible]
	અમરેલી	૧૮૭	૧૭૮	૯	૩૨૧	૨૭૯	૪૨	૭૬૮	૫૩૧	[illegible]
	જૂનાગઢ	૬૮૦૩	૬૨૮૦	૫૨૩	૮૩૦૫	૭૪૯૯	૮૦૬	૧૦૭૩૮	૯૦૫૯	[illegible]
	કચ્છ	૩૨૪૭૧	૨૮૫૦૩	૩૯૬૮	૪૦૩૮૧	૩૪૦૦૮	૬૩૭૩	૬૩૩૦૧	૫૨૮૯૪	[illegible]
	બનાસકાંઠા	૫૨૬૮૫	૫૦૯૪૭	૧૭૩૮	૭૭૭૫૮	૭૪૮૮૬	૨૮૭૨	૧૧૧૯૩૬	૧૦૭૬૫૮	[illegible]
	સાબરકાંઠા	૧૨૮૦૮૫	૧૨૭૬૧૬	૪૬૯	૧૭૮૮૦૪	૧૭૭૧૧૧	૧૬૯૩	૨૫૧૧૨૭	૨૪૭૧૭૯	[illegible]
	મહેસાણા	૪૧૨૫	૮૯૧	૩૨૩૪	૯૧૩૬	૪૯૯૬	૪૧૪૦	૮૪૧૯	૨૧૫૫	[illegible]
	ગાંધીનગર	-	-	-	૪૦૬	૨૭૪	૧૩૨	૧૬૭૨	૪૨૨	[illegible]
	અમદાવાદ	૧૨૨૧૫	૫૧૯૧	૭૦૨૪	૨૦૯૯૮	૪૩૨૧	૧૬૬૭૭	૩૨૫૦૧	૧૦૦૨૬	[illegible]
	ખેડા	૧૭૪૮૦	૧૪૩૮૫	૩૦૯૫	૨૫૨૭૫	૨૦૮૯૯	૪૩૭૬	૪૪૬૭૮	૩૪૨૪૭	[illegible]
	પંચમહાલ	૫૦૩૨૧૪	૪૯૩૭૩૩	૯૪૮૧	૭૧૨૭૧૩	૬૮૮૭૫૨	૨૩૯૬૧	૯૬૯૫૨૩	૯૩૮૫૯૦	[illegible]
	વડોદરા	૩૨૭૦૯૨	૩૧૬૨૬૪	૧૧૭૨૮	૪૭૩૧૧૭	૪૫૩૯૫૩	૧૯૧૬૪	૬૪૮૩૭૨	૬૦૯૦૪૭	[illegible]
	ભરૂચ	૩૭૦૯૭૧	૩૫૪૨૨૪	૧૬૭૪૭	૪૮૬૯૦૧	૪૬૨૯૩૯	૨૪૯૬૨	૫૭૭૩૯૩	૫૪૪૯૭૧	[illegible]
	સુરત	૬૨૮૧૪૪	૫૯૩૬૩૨	૩૪૫૧૨	૮૨૭૬૮૨	૭૬૮૩૫૯	૫૯૩૨૩	૧૦૩૮૨૦૦	૯૪૬૩૪૭	[illegible]
	વલસાડ	૫૯૬૮૧૫	૫૫૨૪૩૪	૪૪૩૮૧	૭૭૬૨૧૫	૭૧૩૯૦૮	૬૨૩૦૭	૯૬૮૫૧૮	૮૭૫૨૦૫	[illegible]
	ડાંગ	૬૬૨૩૩	૬૬૨૩૩	-	૮૮૦૨૮	૮૮૦૨૮	-	૧૦૪૯૧૮	૧૦૪૯૧૮	-

કોઠો-૨

રાતની જિલ્લાવાર અનુસૂચિત જનજાતિની વસ્તી (ટકામાં)

જિલ્લાનું નામ	૧૯૭૧		૧૯૮૧	
	ગ્રામ્ય	શહેરી	ગ્રામ્ય	શહેરી
ગુજરાત	૯૩.૯૧	૬.૦૯	૯૨.૬૮	૭.૩૨
જામનગર	૭૭.૧૭	૨૨.૮૩	૭૨.૪૮	૨૭.૫૨
રાજકોટ	૬.૯૪	૯૩.૦૬	૨૪.૨૩	૭૫.૭૭
સુરેન્દ્રનગર	૯૯.૦૮	૦.૯૨	૯૧.૯૧	૮.૦૯
ભાવનગર	૧૮.૧૩	૮૧.૮૭	૩૫.૦૧	૬૪.૯૯
અમરેલી	૮૬.૯૧	૧૩.૦૯	૬૯.૧૪	૩૦.૮૫
જૂનાગઢ	૯૦.૩૦	૯.૭૦	૮૪.૩૬	૧૫.૬૪
કચ્છ	૮૪.૨૨	૧૫.૭૮	૮૩.૫૬	૧૬.૪૪
સાબરકાંઠા	૯૯.૦૫	૦.૯૫	૯૮.૪૩	૧.૫૭
બનાસકાંઠા	૯૬.૩૧	૩.૬૯	૯૬.૧૮	૩.૮૨
મહેસાણા	૫૪.૬૮	૪૫.૩૨	૨૫.૬૦	૭૪.૪૦
ગાંધીનગર	૬૭.૪૯	૩૨.૫૧	૨૫.૨૪	૭૪.૭૬
અમદાવાદ	૨૦.૫૮	૭૯.૪૨	૩૦.૮૫	૬૯.૧૫
ખેડા	૮૨.૬૯	૧૭.૩૧	૭૬.૬૫	૨૩.૩૫
પંચમહાલ	૯૬.૬૪	૩.૩૬	૯૬.૮૧	૩.૧૯
વડોદરા	૯૫.૯૫	૪.૦૫	૯૩.૯૩	૬.૦૭
ભરૂચ	૯૫.૦૮	૪.૯૨	૯૪.૩૮	૫.૬૨
સુરત	૯૨.૮૩	૭.૧૭	૯૧.૧૫	૮.૮૫
વલસાડ	૯૧.૯૭	૮.૦૩	૯૦.૩૭	૯.૬૩
ડાંગ	૧૦૦.૦૦	-	૧૦૦.૦૦	-

ગુજરાતની કુલ વસ્તી અને અનુસૂચિત જનજાતિની વસ્તી

વર્ષ	ગુજરાતની કુલ વસ્તી						ગુજરાતની અનુસૂચિત જનજાતિની વસ્તી					
	કુલ	વૃદ્ધિદર	ગ્રામ્ય	વૃદ્ધિદર	શહેરી	વૃદ્ધિદર	કુલ	વૃદ્ધિદર	ગ્રામ્ય	વૃદ્ધિદર	શહેરી	વૃદ્ધિદર
૧૯૬૧	૨૦૬૩૩૩૫૦	-	૧૫૩૧૬૭૨૬	-	૫૩૧૬૬૨૪	-	૨૭૫૪૪૪૬	-	૨૬૧૬૪૬૩	-	૧૩૭૯૮૩	-
	(૧૦૦.૦૦)		(૭૪.૨૩)		(૨૫.૭૭)		(૧૦૦.૦૦)		(૯૪.૯૯)		(૫.૦૧)	
૧૯૭૧	૨૬૬૯૭૪૭૫	૨૯.૩૯	૧૯૨૦૦૯૭૫	૨૫.૩૬	૭૪૯૬૫૦૦	૪૧.૦૦	૩૭૩૪૪૨૨	૩૫.૫૮	૩૫૦૭૧૫૨	૩૪.૦૪	૨૨૭૨૭૦	૬૪.૭૫
	(૧૦૦.૦૦)		(૭૧.૯૨)		(૨૮.૦૮)		(૧૦૦.૦૦)		(૯૩.૯૧)		(૬.૦૯)	
૧૯૮૧	૩૪૦૮૫૭૯૯	૨૭.૬૭	૨૩૪૮૪૧૪૬	૨૨.૩૧	૧૦૬૦૧૬૫૩	૪૧.૪૨	૪૮૪૮૫૮૬	૨૯.૮૩	૪૪૯૩૬૧૨	૨૮.૧૩	૩૫૪૯૭૪	૫૬.૧૯
	(૧૦૦.૦૦)		(૬૮.૯૦)		(૩૧.૧૦)		(૧૦૦.૦૦)		(૯૨.૬૮)		(૭.૩૨)	

નોંધ : કૌંસમાં દર્શાવેલ આંકડાઓ શહેરી અને ગ્રામ્ય વસ્તીનું પ્રમાણ દર્શાવે છે.

સ્થળાંતર થયેલા આદિવાસી કુટુંબો પોતાનાં બાળકોને શિક્ષણ આપી ન શક્યા હોય.

૮. સામાન્ય વસ્તી કરતાં આદિવાસી વસ્તીમાં પુરુષ અને સ્ત્રીઓ બંનેમાં કામ કરનારાઓની સંખ્યા વિશેષ જોવા મળી.

૯. સ્ત્રીઓની સંખ્યા તો સામાન્ય સ્ત્રીઓની સંખ્યા કરતાં ત્રણગણી કામ કરનારમાં જોવા મળી. આમ આદિવાસી સમાજમાં સ્ત્રીઓને પણ કામ કરવું જ પડતું હોય છે. તેવું કહી શકાય.

કામ કરનાર વસ્તી :

સામાન્ય શહેરી વસ્તીમાં પુરુષોમાં કામ કરનારા ૪૮.૫૭% છે જયારે સ્ત્રીઓમાં ૫.૮૦% છે. આદિવાસીઓની સ્થિતિ તપાસીએ તો જણાય છે કે શહેરી વસ્તીમાં આદિવાસી પુરુષ કામ કરનારાઓ ૫૪.૬૭% અને સ્ત્રીઓ ૧૭.૮૧% છે. આમ સામાન્ય વસ્તી કરતાં આદિવાસી વસ્તીમાં પુરુષ અને સ્ત્રીઓ બંનેમાં કામ કરનારાઓની સંખ્યા વિશેષ જોવા મળે છે. સ્ત્રીઓની સંખ્યા તો સામાન્ય સ્ત્રીઓની વસ્તી કરતાં ત્રણગણી છે. આ આંકડાઓ બતાવે છે કે જીવનનિર્વાહ માટે આદિવાસી પુરુષ અને સ્ત્રીએ બંને ભાગીદાર બનવું પડે છે.

તારણો :

૧. છેલ્લા બંને દાયકા દરમ્યાન આદિવાસીઓની વસ્તી સામાન્ય વસ્તી કરતાં વધી છે. પરંતુ ૧૯૬૧-૭૧ના દાયકા દરમ્યાન આદિવાસી વસ્તીમાં (૩૫.૫૮%) જે વધારો થયો હતો તેની સરખામણીમાં ૧૯૭૧-૮૧માં આદિવાસી વસ્તીનો (૨૯.૮૩%) વધવાનો દર થોડો નીચો રહયો છે.

૨. જિલ્લાવાર અનુસૂચિત જનજાતિ ગ્રામ્ય કરતાં શહેરી વસ્તીમાં પ્રમાણ સૌથી વધુ રાજકોટ (૭૫.૭૭%), ગાંધીનગર (૭૪.૭૬%), મહેસાણા (૭૪.૪૦%) અને અમદાવાદમાં (૬૯.૧૫%) જોવા મળે છે. જયારે આ પ્રમાણ સૌથી ઓછું ગ્રામ્ય કરતાં શહેરી વસ્તીમાં સાબરકાંઠા (૧.૫૭%), પંચમહાલ (૩.૧૯%) અને બનાસકાંઠામાં (૩.૮૨%) છે.

૩. આદિવાસી ગણાતા આઠ જિલ્લાઓમાં શહેરી આદિવાસી વસ્તી કુલ વસ્તીના ૧૦% કરતાં ઓછી છે.

૪. શહેરી વસ્તીનો વધારો ૧૯૬૧-૭૧માં સૌથી વધુ પંચમહાલ (૫૫૨.૭૨%) અને અમરેલી જિલ્લામાં (૩૬૬.૬૭%) હતો.

૫. તેવી જ રીતે શહેરી વસ્તીનો વધારો ૧૯૭૧-૮૧માં સૌથી વધુ સુરેન્દ્રનગર (૯૯૫.૪૫%) અને ભાવનગર (૯૬૦.૪૦%) જિલ્લાઓમાં જોવા મળ્યો. આ વસ્તી વધારાનાં અનેક કારણો હોઇ શકે. કદાચ જન્મ પ્રમાણ વધ્યું હોય, મૃત્યુ પ્રમાણ ઘટયું હોય અથવા નવી જાતિઓને આદિવાસી તરીકે ગણવામાં આવી હોય.

૬. વડોદરા અને સાબરકાંઠા જિલ્લાઓમાં વસતા આદિવાસીઓમાં સ્ત્રીઓનું શહેરો તરફનું સ્થળાંતર ઓછું હશે એવું જોવા મળ્યું અથવા પુરુષોનું સ્થળાંતર વધુ હશે એવું જોવા મળ્યું.

૭. ખેડા અને કચ્છ જિલ્લાઓમાં સામાન્ય વસ્તી કરતાં આદિવાસી વસ્તીમાં સાક્ષરતા ઘણી જ ઓછી જોવા મળી. કદાચ શિક્ષણની સુવિધા ન મળી હોય અથવા ખેડા જિલ્લામાં બહારથી

ગાંધીનગર જિલ્લામાં શહેરી સામાન્ય પુરુષ અને સ્ત્રીઓની સંખ્યા અનુક્રમે ૫૯.૯૨% છે અને ૪૦.૦૮% જોવા મળે છે. અમદાવાદ જિલ્લામાં શહેરી સામાન્ય પુરુષ અને સ્ત્રીઓની સંખ્યા અનુક્રમે ૫૩.૩૬% અને ૪૬.૬૪% છે. જ્યારે આદિવાસી પુરુષ અને સ્ત્રીઓ અનુક્રમે ૫૪.૬૨% અને ૪૫.૩૮% છે. તેવી જ રીતે સાબરકાંઠા જિલ્લામાં સામાન્ય પુરુષ અને સ્ત્રીઓની સંખ્યા અનુક્રમે ૫૩.૩૮% અને ૪૬.૬૨% છે. જ્યારે આદિવાસી પુરુષ અને સ્ત્રીઓની સંખ્યામાં મોટો તફાવત જોવા મળે છે. જે અનુક્રમે (પુરુષો) ૬૪.૦૬% અને (સ્ત્રીઓ)૩૫.૯૪% છે. આની જેમ વડોદરા જિલ્લામાં પણ સામાન્ય પુરુષ-સ્ત્રી અને આદિવાસી પુરુષ સ્ત્રીમાં મોટો તફાવત જોવા મળે છે. વડોદરા જિલ્લામાં સામાન્ય પુરુષ અને સ્ત્રીઓની સંખ્યા અનુક્રમે ૫૨.૮૧% અને ૪૭.૧૯% છે. જ્યારે આદિવાસી પુરુષ અને સ્ત્રીઓની સંખ્યા અનુક્રમે ૬૬.૮૩% અને ૩૩.૧૭% જોવા મળે છે. આમ આ ઉપરથી કહી શકાય કે વડોદરા અને સાબરકાંઠા જિલ્લાઓમાં વસતા આદિવાસીઓમાં સ્ત્રીઓનું શહેરો તરફનું સ્થળાંતર ઓછું હશે. અથવા પુરુષોનું સ્થળાંતર વધુ હશે.

શિક્ષણ :

શહેરોમાં વરાતા સામાન્ય લોકોનું તેમજ આદિવાસી વસ્તીનું શિક્ષણનું વર્ગીકરણ કરતાં જણાય છે કે સામાન્ય શહેરી વસ્તીમાં સાક્ષરતા ૬૦.૩૧% છે. જ્યારે શહેરી આદિવાસીઓમાં સાક્ષરતા (૩૧.૨૬%) અડધા જેટલી છે. જિલ્લાવાર શહેરી વસ્તીમાં સાક્ષરતા જોઇએ તો ગાંધીનગર જિલ્લામાં સામાન્ય વસ્તીમાં ૬૬.૮૬% છે, જ્યારે આદિવારી વસ્તીમાં ૪૪.૦૦% છે. ત્યાર પછી વડોદરા જિલ્લામાં સામાન્ય વસ્તીમાં ૬૬.૭૫% અને આદિવારી વસ્તીમાં ૨૯.૪૨% સાક્ષરતા છે. તેવી જ રીતે અમદાવાદ જિલ્લામાં સામાન્ય વસ્તીમાં ૬૨.૭૩% અને આદિવાસી વસ્તીમાં ૪૦.૧૪% સાક્ષરતા છે. સૌથી વધુ સાક્ષરતાનો તફાવત ખેડા અને કચ્છ જિલ્લાઓમાં સામાન્ય વસ્તી અને આદિવાસી વસ્તીમાં જોવા મળે છે. જે આ પ્રમાણે છે : ખેડા જિલ્લામાં સામાન્ય વસ્તીમાં સાક્ષરતા ૬૨.૨૨% છે અને આદિવાસી વસ્તીમાં ૧૮.૨૧% સાક્ષરતા છે. તેવી જ રીતે કચ્છ જિલ્લામાં સામાન્ય વસ્તીમાં સાક્ષરતા ૫૪.૨૦% અને આદિવાસી વસ્તીમાં ફક્ત ૯.૪૬% સાક્ષરતા જોવા મળે છે. આનાં કેટલાંક કારણો હોઇ શકે. જેવાં કે આદિવાસી બાળકોને શિક્ષણની સુવિધા ન મળી હોય અથવા ખેડા જિલ્લામાં સ્થળાંતર કરી આવેલાં આદિવાસી કુટુંબોને વારંવાર સ્થળાંતર થવાથી પોતાનાં બાળકોનું શિક્ષણ ન અપાતું હોય.

વસતા આદિવાસીઓનું પ્રમાણ ૬.૦૯% હતું. જે વધીને ૧૯૮૧માં ૭.૩૨% થયું હતું. ૧૯૬૧-૭૧ના દાયકા દરમ્યાન શહેરોમાં વસતા આદિવાસીઓનો વૃદ્ધિદર ૬૪.૭૫% હતો, જ્યારે ૧૯૭૧-૮૧ના દાયકા દરમ્યાન ૫૭.૧૯%નો હતો. આમ ૧૯૭૧-૮૧ના દાયકા દરમ્યાન શહેરોમાં આદિવાસીઓની વસ્તી ઓછી થઇ હતી.

જિલ્લાવાર અનુસૂચિત જનજાતિનું શહેરી વસ્તીનું વર્ગીકરણ તપાસતાં જણાય છે કે સૌથી વધુ વસ્તી અનુક્રમે રાજકોટ (૭૫.૭૭%), ગાંધીનગર (૭૪.૭૬%), મહેસાણા(૭૪.૪૦%), અને અમદાવાદ (૬૯.૧૫%) હતું. સૌથી ઓછી વસ્તી અનુક્રમે સાબરકાંઠા (૧.૫૭%), પંચમહાલ (૩.૧૯%) અને બનાસકાંઠા (૩.૮૨%) હતું. આદિવાસી આઠ જિલ્લાઓની પરિસ્થિતિ જોઇએ તો આ જિલ્લાઓમાં શહેરી આદિવાસી વસ્તીનું પ્રમાણ ૧૦% કરતાં ઓછું છે.

ગુજરાતમાં જિલ્લાવાર આદિવાસીઓની વસ્તી અને વૃદ્ધિદર અનુક્રમે કોઠા-૨ અને કોઠા-૩માં આપવામાં આવ્યો છે. કોઠા-૩માં આપવામાં આવેલી આંકડાકીય માહિતી પરથી જણાય છે કે શહેરી વસ્તીનો વધારો ૧૯૬૧-૭૧માં સૌથી વધુ પંચમહાલ (૫૫૨.૭૨%)માં હતો. બીજા નંબરે અમરેલી જિલ્લામાં (૩૬૬.૬૯%) હતો. જ્યારે સૌથી ઓછો વૃદ્ધિદર સુરેન્દ્રનગર જિલ્લામાં (-૮૧.૦૩%) હતો. ૧૯૭૧-૮૧માં સૌથી વધુ શહેરી વસ્તીનો વૃદ્ધિદર સુરેન્દ્રનગર જિલ્લામાં (૯૯૫.૪૫%) અને ભાવનગર જિલ્લામાં (૯૬૦.૪૦%) હતો. સુરેન્દ્રનગર જિલ્લામાં આદિવાસીઓની વસ્તી મોટે ભાગે વઢવાણ શહેરમાં હતી. તેવી જ રીતે ભાવનગર જિલ્લામાં મોટે ભાગે ભાવનગર, મહુવા, પાલીતાણા અને શિહોર શહેરોમાં હતી.

આઠ આદિવાસી જિલ્લાઓની શહેરી વસ્તીનું વર્ગીકરણ કરતાં જણાય છે કે ૧૯૬૧-૭૧માં પંચમહાલમાં વસ્તી વૃદ્ધિનો દર ૧૫૨.૭૨% જે ઘટીને ૧૯૭૧-૮૧માં ૨૯.૬૦% થયો. તેવી જ રીતે સુરત, સાબરકાંઠા, બનાસકાંઠા અને ભરૂચ જિલ્લાઓમાં શહેરી વસ્તીનો વૃદ્ધિદર ૧૯૬૧-૭૧ની સરખામણીમાં ૧૯૭૧-૮૧માં ઓછો રહ્યો છે. જ્યારે વલસાડ અને વડોદરા જિલ્લાઓમાં શહેરી આદિવાસી વસ્તીનો વૃદ્ધિદર વધ્યો છે. ડાંગમાં શહેરી વસ્તી જ નથી.

જિલ્લાવાર અને જાતિવાર શહેરી વસ્તીનું વર્ગીકરણ કરતાં જણાય છે કે સુરત જિલ્લામાં શહેરોમાં વસતા સામાન્ય પુરુષોની સંખ્યા ૫૪.૦૧% છે, તેવી જ રીતે સ્ત્રીઓની સંખ્યા ૪૫.૯૯% છે. જ્યારે આદિવાસી પુરુષોની સંખ્યા ૫૨.૩૧% અને આદિવાસી સ્ત્રીઓની સંખ્યા ૪૭.૬૯% છે.

આદિવાસી સંશોધન અને તાલીમ કેન્દ્ર
ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૧૪

ગુજરાતનાં શહેરોમાં વસતા આદિવાસીઓના પ્રશ્નો અને તેના ઉકેલ વિષયક કાર્યગોષ્ઠી ૨૧ જાન્યુઆરી

ગુજરાતમાં શહેરી આદિવાસી વસ્તી અને છેલ્લા ત્રણ દાયકાનો ઈતિહાસ

- મુસ્તાઅલી મસવી
  સંશોધન અધિકારી
- અરુણ પટેલ
  સંશોધન મદદનીશ

૧૯૮૧ની વસ્તી ગણતરી પ્રમાણે ભારતની કુલ વસ્તી ૬૫૮૧૪૧૦૦૦ હતી. જેમાં પુરુષો ૩૩૯૮૯૬૦૦૦ અને સ્ત્રીઓ ૩૧૮૨૪૫૦૦૦ હતી. કુલ વસ્તીમાં શહેરી વસ્તીનું પ્રમાણ ૨૩.૭૩% હતું. જ્યારે ૧૯૮૧ની વસ્તી ગણતરી પ્રમાણે ગુજરાતની કુલ વસ્તી ૩૪૦૮૫૭૯૯ની હતી. જેમાં પુરુષો ૧૭૫૫૨૬૪૦ અને સ્ત્રીઓ ૧૬૫૩૩૧૫૯ હતી. આમ ૧૦૦૦ એ સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ ૯૪૨નું હતું. ૧૯૮૧ની વસ્તી ગણતરી પ્રમાણે ગુજરાતની અનુસૂચિત જનજાતિની વસ્તી ૪૮૪૮૫૮૬ની હતી. જેમાં પુરુષોનું પ્રમાણ ૨૪૫૩૫૬૬ અને સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ ૨૩૯૫૦૨૦નું હતું. આમ ગુજરાતની કુલ વસ્તીમાં આદિવાસી વસ્તીનું પ્રમાણ ૧૪.૨૨% હતું. આદિવાસી વસ્તીમાં ગુજરાતનો નંબર ચોથો આવે છે. સૌથી વધુ આદિવાસી વસ્તી મધ્યપ્રદેશ, બિહાર અને ઓરિસ્સામાં આવેલી છે.

ગુજરાત રાજ્યની કુલ વસ્તીનો વૃદ્ધિદર ૧૯૬૧-૭૧ પ્રમાણે ૨૯.૩૯% હતો જે ઘટીને ૧૯૭૧-૮૧માં ૨૭.૬૭% થયો. અનુસૂચિત જનજાતિની કુલ વસ્તીનો વૃદ્ધિદર ૧૯૬૧-૭૧ દરમ્યાન ૩૫.૫૮% હતો. અને ૧૯૭૧-૮૧માં આ પ્રમાણ ઘટીને ૨૯.૮૩% થયું છે. ગુજરાતની કુલ વસ્તીની સરખામણીમાં આદિવાસી વસ્તીનો વૃદ્ધિદર તપાસીએ તો બંને દાયકા દરમ્યાન આદિવાસીઓની વસ્તી સામાન્ય વસ્તી કરતાં વધી છે. પરંતુ ૧૯૬૧-૭૧ના દાયકા દરમ્યાન આદિવાસી વસ્તીમાં જે વધારો થયો હતો તેની સરખામણીમાં ૧૯૭૧-૮૧માં આદિવાસી વસ્તીનો વધવાનો દર થોડો નીચો રહ્યો છે. વસ્તી વધારાના અનેક કારણો હોઈ શકે. કદાચ જન્મપ્રમાણ વધ્યું હોય, મૃત્યુપ્રમાણ ઘટ્યું હોય અથવા નવી જાતિઓને આદિવાસી તરીકે ગણવામાં આવી હોય.

ગુજરાતની વસ્તી અને આદિવાસી વસ્તીની માહિતી કોઠા-૧માં આપવામાં આવી છે. જે પરથી જોઈ શકાય છે કે ૧૯૭૧માં ગુજરાતની કુલ વસ્તીમાં શહેરી વસ્તીનું પ્રમાણ ૨૮.૦૮% હતું. જે વધીને ૧૯૮૧માં ૩૧.૧૦% થયું હતું. તેવી જ રીતે ૧૯૭૧માં શહેરોમાં

૫. સંદર્ભ ૧ મુજબ, વોલ્યુમ ૧૫, જેસવારા, પૃષ્ઠ ૨૭૫ વો. ૧૨, શેરિનપુરા પૃ. ૨૬

૬. અ. પાલણપુર એજન્સિ ડીરેકટરી, ફરામરોજ સોરાબજી માસ્તર, વો. ૧૬, સને ૧૯૦૮, ભાગ ૧લો, પૃ. ૧૧૮, ૧૨૦

બ. સંદર્ભ ૧ મુજબ, વો. ૨૩, શિરોહી સ્ટેટ

ક. સંદર્ભ ૨ મુજબ વો. ૮, ભીલ ટ્રાઈબ્સ

ડ. સંદર્ભ ૬ બ મુજબ ઈ. સંદર્ભ ૬ બ મુજબ

ફ સંદર્ભ ૬ બ મુજબ વો. ૧૮ પૃ. ૧૬, ૧૭

ગ. ૬ બ મુજબ, ૨. સંદર્ભ ૬ બ મુજબ

જ. ધી પીપલ ઓફ ઈન્ડિયા, સર હર્બર્ટ રીઝલી, ડબલ્યુ. થેકર એન્ડ કંપની, ૨, ક્રીડ લેન, ઈ.સ. ૧૯૧૫ લંડન આ. ૫, પૃ. ૨૩૩

૭. અ. સંદર્ભ ૨ મુજબ

બ. રાસમાળા અથવા ગુજરાત પ્રાંતનો ઈતિહાસ, એલેકઝાન્ડર કિનલોક, ફાર્બસ રચિત, ભાષાંતરકાર, રણછોડભાઈ ઉદયરામ, ભા. ૧લો, ફારબસ ગુજરાતી સભા, ૧૯૨૨

ક. સંદર્ભ ૧ મુજબ, ડ સંદર્ભ ૧ મુજબ વો. ૧૫ જેસવારા વો. ૧૨, શેરિનપુરા.

૮. અ રાજકોટ સીવીલ સ્ટેશન, જમીન સંબંધી કાગળની ફાઈલ, સને ૧૮૬૯-૭૦થી સને ૧૮૭૪-૭૫ સુધી ડામ નંબર $\frac{૫૭}{૧}$ સેન્ટ્રલ રેકોર્ડ ઓફીસ, રાજકોટ

બ. રાજકોટ સીવીલ સ્ટેશન લેન્ડ ઈન્કવાયરી કેસ, ઈ.સ. ૧૮૯૯-૧૯૦૦ ફાઈલ નં. ૧૦૨ ડીસ્ટ્રીકટ રેકોર્ડ ઓફીસ, રાજકોટ

૯. અ. રાજકોટ કેમ્પના હિસાબની બુક સને ૧૮૫૪થી ૧૮૫૯ સુધીની $\frac{૫}{૬}$-$\frac{ફા}{ના}$. ૧, સેન્ટ્રલ રેકોર્ડ ઓફીસ, રાજકોટ,

બ. સૌરાષ્ટ્રની પછાત કોમો, ભાગ ૩જો, સૌરાષ્ટ્ર પછાતવર્ગ બોર્ડ, મુંબઈ રાજ્ય, રાજકોટ, ઈ.સ. ૧૯૫૯, પ્ર. ૧

૧૦. અ. અર્બન સોશ્યોલોજી, ઈ.ઈ. બર્ગેલ, મેક-ગ્રો-હીલ બુક કંપની, ઈન્ક, ૧૯૫૫, પાર્ટ, ૪ પ્ર. ૧૩, પૃ. ૨૮૧, ૨૮૨

બ. સાયન્ટીફીક સોશિયલ સર્વેઝ એન્ડ રીસર્ચ, પી.વી. યંગ, એશિયા પબ્લીશીંગ હાઉસ, ૧૯૬૦, પ્ર. ૧૪, પૃ. ૪૦૭.

::::::

દિવાળી જેવા તહેવારો તથા ધાર્મિક ક્રિયાઓ કોમ એકતા જાળવવામાં સહાયભૂત થતા હતા. ભીલો હિંદુ જાતિ વ્યવસ્થા તરીકે સ્થિર થવાના પ્રયત્નો કરતાં હતા. ધર્મની દ્રષ્ટિએ ભીલોએ હિંદુ ધર્મના મહત્વના સંપ્રદાય રામદેવપીરના સંપ્રદાયમાં પ્રવેશ કર્યો. ધીમે ધીમે મહાદેવ, હનુમાન જેવા મુખ્ય હિંદુ દેવોની પૂજા તરફ વળ્યા હતા. પરંતુ માતાજીની પૂજા, બાધાઓ, ટેટાં, બકરાંનો ભોગ થોડા પ્રમાણમાં રહયાં હતાં. પરિવર્તનની દિશા હિંદુ ધર્મની કોમ તરીકે આત્મસાત થવા તરફ હતી. સાથે જ ભીલો શહેરી વાતાવરણને અનુકૂળ થવાના પ્રયત્નો પણ કરતા હતા.

આમ અહીં એક આદિમજાતિનાં માત્ર ૧૯મી સદીના સ્થળાંતર અને શહેરમાં અનુકુલનના એક પ્રાથમિક તબક્કાનું વર્ણન કર્યું છે. ઓગણીસમી સદીની આ વાસ્તવિક ઘટના પરથી નીચેનાં તારણો વિચારી શકાય.

(૧) આદિમજાતિઓ ભારતીય સમાજનાં અવિભાજ્ય, સતત સહજીવન જીવતાં અંગો છે. (૨) ભારતીય સમાજની પરિસ્થિતિની અસરો તેઓ પર થતી હોય છે. (૩) આર્થિક સલામતી તથા ભારતની સામાન્ય સંસ્કૃતિ ધર્મ અને જાતિ વ્યવસ્થામાં સ્થાન પ્રાપ્ત કરવાની સ્વાભાવિક પ્રક્રિયાના ભાગ રૂપે આદિમજાતિઓ જોવા મળે છે. (૪) ૧૯મી સદીની રાજકોટની ભીલકોમને જાતિ વ્યવસ્થામાં સ્થાન મળ્યું ન હતું પરંતુ નિમ્ન જાતિઓની સાથે એક હિંદુ કોમ તરીકે તેઓનું સ્થાન નિશ્ચિત થઇ ચૂકયું હતું. (૫) સૈદ્ધાંતિક દ્રષ્ટિએ અને વિવિધ સંશોધનોની દ્રષ્ટિએ, આ સાંસ્કૃતિક સંપર્ક અને સામાજિક પરિવર્તનનું અવલોકન એ બાબત સ્પષ્ટ કરે છે કે આર્થિક રીતે ગરીબ તથા બિન સલામત જીવન જીવતી કોમો વર્ચસ્વશાળી કોમો તથા શહેરોના સંપર્કમાં આવતાં અર્થવ્યવસ્થા, વ્યવસાયોનાં પરિવર્તનો તાત્કાલિક સ્વીકારી લે છે પણ સંસ્કૃતિ, ધર્મ અને રિવાજોમાં પરિવર્તન ધીમી ગતિએ તથા અનુકૂળ દિશામાં થયા કરે છે.[10]

-------------X-----------

સંદર્ભો

૧. ધી ઇમ્પિરિયલ ગેઝેટિયર ઓફ ઇન્ડિયા, વો. ૨૧, પી ડાંગ.

૨. મહીકાંઠા ડીરેકટરી, દામોદર રેવાદાસ શાહ, જૈન પ્રિટીંગ પ્રેસ, અમદાવાદ, ૧૯૦૫, ભાગ બીજો, વો.૮, ભીલ ટ્રાઇબ્સ, પૃષ્ઠ-૧૦૧-૧૦૪

૩. લાઇફ ઓફ ધી ઓનરેબલ માઉન્ટ સ્ટુઅર્ટ એલ્ફિન્સ્ટન (નેઇમ્સ ઓફ ધી ઓથર એન્ડ પબ્લીશર આર ટોર્ન આઉટ). ધર્મેન્દ્રસિંહજી કોલેજ લાયબ્રેરી નં. ૯૫૪ / ૪૧૯૨, ઇએલપી પૃષ્ઠ ૩૨૩, ૩૨૪.

૪. સંદર્ભ, ૨ મુજબ

આવ્યા, તથા ભીલોની કંપનીઓ ઊભી કરી.[7] પરિણામે ભીલો બ્રિટિશરો તેમજ અન્ય શહેરી હિંદુ કોમોના- જ્ઞાતિઓના સંપર્કમાં આવ્યા. સૌરાષ્ટ્રમાં રાજકોટ ખાતે બ્રિટિશરોએ કેમ્પ સ્થાપ્યો હતો. ઉપરાંત તે કાઠિયાવાડનું વડું રાજકીય મથક હતું. રાજકોટમાં સ્થિરતા સ્થપાતાં શહેરમાં રસ્તાનાં બાંધકામો શરૂ થયાં હતાં. શહેરનો પણ વિકાસ થતો હતો. રસ્તા અને મકાનનાં બાંધકામો -માં ખૂબ વેગ આવ્યો હતો. પરિણામે ભીલોને મજૂરી મળી રહેતી. દસ્તાવેજો તથા વૃદ્ધોની મુલાકાતના આધારે સ્પષ્ટ થાય છે કે બ્રિટિશરોના સંપર્કને પરિણામે ઈ.સ. ૧૮૩૯-૫૭ સુધીના ગાળામાં કેટલાંક ભીલ કુટુંબો ગુજરાત- રજપૂતાનાની સરહદોમાંથી સ્થળાંતર કરીને રાજકોટ ખાતેના બ્રિટિશ કેમ્પમાં વસ્યાં હતાં. દસ્તાવેજોના આધાર આપણે સ્પષ્ટપણે જોઈ શકીએ છીએ કે ઈ.સ. ૧૮૭૪ પહેલાં જ લગભગ ૬૦થી ૬૫ ભીલ કુટુંબો રાજકોટના કેમ્પ વિસ્તારમાં (તે વખતનો) રહેતાં હતાં.[8] આમ બ્રિટિશ સંપર્કને પરિણામે જીવનનિર્વાહનાં મુખ્યત્વે સામાન્ય નોકરી અને મજૂરી જેવાં સાધનો મળતાં રાજકોટમાં સ્થિર થયા.[9] તેઓનાં આર્થિક સાધનો બદલાઈ ગયાં હતાં પણ સંસ્કૃતિ અને સમાજજીવન-કોમજીવનનાં ધર્મ, લગ્ન, કુટુંબ જેવાં પાસાંઓને નવાં શહેરી વાતાવરણ તથા હિંદુ જ્ઞાતિઓ સાથે અનુકૂળ કરવાનાં હતાં. આ સંપર્કને પરિણામે ૧૯મી સદીમાં તેઓનું કોમજીવન પરિવર્તન પામીને કેવું હતું તે જોઈએ.

<u>સામાજિક પરિવર્તન :</u>

સને ૧૮૬૪થી ૧૯૦૦ દરમ્યાન ભીલો એક વિશિષ્ટ કોમ (આજના સરકારી સંદર્ભમાં આદિમ જાતિ) તરીકે પોતાનું અલગ સમાજજીવન જીવતા હતા. ઉપર તેઓની આશરે ૧૮૩૫ સુધીમાં જે મૂળ સંસ્કૃતિ હતી તેનું તથા તેઓના બ્રિટિશરો તથા શહેરી હિંદુ જ્ઞાતિઓ, અન્ય કોમો સાથેના- સંપર્કોનું વર્ણન કર્યું છે. આ સંપર્કને પરિણામે ભીલો નવા શહેરી વાતાવરણમાં સ્થિર થયા. હવે તેઓની સંસ્કૃતિ તથા સમાજજીવનનાં મુખ્ય અંગોમાં આવેલું પરિવર્તન તથા તેઓએ કેવી રીતે અનુકૂલન પ્રાપ્ત કર્યું તે જોઈએ. સૌથી પ્રથમ તો ભીલોનાં આર્થિક સાધનો અને સ્થિતિમાં મહત્વનું પરિવર્તન જોવા મળે છે. જાનમાલની બિનસલામતી, લૂંટફાટ અને ગરીબીને સ્થાને, સુરક્ષા, નાની નોકરી અને મજૂરીયુક્ત જીવન તેઓ જીવવા લાગ્યા. જો કે તેઓ ગરીબ હતા છતાં નવી આર્થિક વ્યવસ્થામાં સ્થિરતા અને સલામતી વધારે હતાં. લગ્ન અને કુટુંબ તથા સામુદાયિક જીવનમાં પણ સ્પષ્ટ પરિવર્તન તથા દિશાઓ જોવા મળતી હતી. લગ્ન બાબતમાં સ્વપસંદગી, નાસી જવું, ઝઘડાને સ્થાને નિમ્ન હિંદુ જ્ઞાતિઓના રિવાજોનું અનુકરણ શરૂ થયું. મૂળ પ્રદેશમાં મુખ્યત્વે તેઓની કુટુંબ સંસ્થાનું સ્વરૂપ વિભક્ત હતું તેને સ્થાને સંયુક્ત કુટુંબ તરફનું વલણ વધ્યું. સામુદાયિક જીવનમાં ભીલપંચનું વર્ચસ્વ વધ્યું પરંતુ જ્ઞાતિ પંચાયતોની અસરો વધી. હોળી,

રાજકોટના ભીલોની મૂળ સંસ્કૃતિ અને સંપર્ક :

પ્રાચીન સમય, વર્તમાન કે ભવિષ્યની કોઇ પણ માનવ કોમ (આદિમજાતિ કે અન્ય)ના મુખ્ય પાસાંઓ, જેવાં કે, વ્યવસાય, વ્યવસ્થા, રહેઠાણ, ભાષા, પોષાક, લગ્ન, ધર્મ અને સામુદાયિક જીવન વગેરે સમાન હોવાનાં તેમાં વિભિન્નતા, ભિન્નતા હોઇ શકે પણ તે કોઇને કોઇ સમૂહમાં સામાજિક જીવનનાં અનિવાર્ય અંગ બન્યાં છે. વળી સંપર્કો અને અનિવાર્ય સંજોગો પ્રમાણે તેમાં પરિવર્તનો પણ આવે છે. જંગલો, ડુંગરાળ પ્રદેશોમાં, ૧૯મી સદીની શરૂઆતમાં જીવતી ભીલકોમનાં આવા લક્ષણો જોઇએ. વર્તમાન સંદર્ભમાં રાજકોટના ભીલોની મૂળ સંસ્કૃતિ કહીશું.

રાજકોટના ભીલોની ઇ. સ. ૧૮૩૫ આસપાસની સંસ્કૃતિના-સમાજજીવનનાં લક્ષણો અને સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે હતાં. આર્થિક દ્રષ્ટિએ ભીલો ખૂબ કંગાળ અને બિનસલામત જીવન જીવતા હતા. તેઓ લૂંટફાટની પ્રવૃત્તિઓ કરતા. સામાન્ય જનસમાજમાં અવ્યવસ્થા ફેલાવવા ઉપરાંત તેઓના જીવનમાં પણ ઝઘડા ખૂબ થતા. ધાર્મિક દ્રષ્ટિએ ભીલો હિંદુ ધર્મની જંગલોમાં રહેતી એક કોમ-આદિમજાતિ હતી. રાજકીય દ્રષ્ટિએ બ્રિટિશરોની સર્વોપરીતા સિદ્ધ થતી જતી હતી. તથા ભીલોને અંકુશમાં રાખવાના પ્રયત્નો કેપ્ટન આઉટરામ જેવા સફળ અમલદારો કરતા હતા. તેઓને માન્ય વ્યવસાયોમાં જોડવાના પ્રયાસો આજે પણ આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. રહેઠાણ, પોષાક અને ખોરાક તેઓનાં ખૂબજ સાદા. ગરીબી, હાડમારી તથા તંગીનાં પ્રતીકરૂપ હતાં. હથિયારોમાં ભીલો તીર અને બાણોનો ઉપયોગ કરતા. માંસાહારી પણ હતા. લગ્ન અને પુનર્લગ્ન બાબતમાં સામાન્ય જ્ઞાતિ-હિંદુઓ કરતાં વધારે છૂટછાટો હતી. બાકી કોમજીવનમાં પુરુષોનું વર્ચસ્વ હતું. રાજકીય સ્થિરતાને લીધે તેઓ હિંદુઓના સંપર્કમાં આવવા લાગ્યા. પરિણામે સ્ત્રીઓમાં લાજ કાઢવા જેવી પ્રથાઓ પ્રચલિત બનવા લાગી. જો કે તેઓનું કુટુંબનું સ્વરૂપ મુખ્યત્વે વિભક્ત પ્રકારનું હતું. કોમ એકતા સુદૃઢ હતી. ધર્મની દ્રષ્ટિએ દેવ દેવીઓ ભૂતપ્રેતાદિમાં માનતા. ઘણા હિંદુ તહેવારો જેવા કે હુતાશણી વગેરે તેઓ ઉત્સાહપૂર્વક મનાવતા.[૬]

ગુજરાત-રાજસ્થાન સરહદોના પ્રદેશો-પાલણપુર, ઇડર, ઉદેપુર, મેવાડ, આબુ, આરાસુર ઉપર વર્ણવેલી સંસ્કૃતિ ધરાવતી ભીલ આદિમજાતિ રહેતી હતી. આ પ્રદેશમાં વ્યવસ્થા જાળવવા માટે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ ૧૮૩૦ સુધીમાં એજન્સીઓ સ્થાપી હતી. શરૂઆતમાં બંડો થયાં પણ કેપ્ટન ઓટ્રામ (   ) યોગ્ય વ્યવસ્થા સ્થાપી. ભય અને પ્રેમથી ભીલોને જીત્યા. તેઓનાં બહારવટાં શાંત થયાં. સાથે જ અંદરોઅંદરનાં ઝઘડાઓ પણ દૂર થયાં. લોકર પંચાયતોની સ્થાપના કરી, ધીમે ધીમે ભીલોની શક્તિઓનો લાભ લેવાની અને તેઓને માન્ય ધંધાઓ આપવાની યોજનાઓ ઘડી. આમ આઉટરામે ભીલો સાથે પ્રથમ કાયમી સંપર્ક સ્થિર કર્યો. લશ્કરમાં કામો

સિંહાવલોકનનો ક્રમ નીચે પ્રમાણે રાખ્યો છે :

સાંસ્કૃતિક સંપર્કોની સામાજિક પરિવર્તન પરની અસરો તપાસવા માટે પ્રથમ હાલની શહેરી ભીલ આદિમજાતિના પૂર્વજોનો મૂળ પ્રદેશ તથા મૂળ સંસ્કૃતિ પ્રથમ જોઈશું. ત્યાર પછી અન્ય સંસ્કૃતિઓના સંપર્કો તપાસીને ભીલ આદિમજાતિનાં કોમજીવનનાં મુખ્ય પાસાઓમાં આવેલ પરિવર્તનનું સિંહાવલોકન કરીને પરિવર્તનની ભાવિ દિશાઓ અને તેનાં અભ્યાસક્ષમ ક્ષેત્રોનો નિર્દેશ કરીને લેખ પૂરો કરીશું.

<u>મૂળ પ્રદેશ :</u>

રાજકોટની ભીલ કોમના પૂર્વજોનું મૂળ વતન મારવાડ હતું એવો સામાન્ય મત પ્રચલિત છે. ભીલકોમના-ભીલ આદિમજાતિના પૂર્વજો મારવાડના હતા તે પૂર્વધારણા લઈને તેઓનું મૂળ વતન અને સંસ્કૃતિ તપાસવાનો અત્રે પ્રયત્ન કર્યો છે. વૃદ્ધ અને પુખ્ત તથા યુવાન ભીલ પુરુષો લિખિત અને પ્રકાશિત દસ્તાવેજો તથા જાણકાર વ્યક્તિઓ જેવાં સાધનો દ્વારા ભીલોના મૂળ વતન વિશે નીચેની માહિતી મળી છે.

૧૯મી સદીની શરૂઆતમાં ભીલ તરીકે ઓળખાતા આદિમજાતિ સમૂહો ઉત્તરમાં રાજસ્થાનથી દક્ષિણમાં ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્રના નર્મદા નદીના આસપાસના પ્રદેશોમાં ફેલાયેલા હતા. અન્ય આદિમજાતિ સમૂહોની જેમ તેઓ ગામડાં લૂંટતા, ઢોર ઉપાડી જતા અને ખૂન કરતા.[1] આવા તોફાની લોકોના સમૂહમાં ભીલો પણ એક વિશાળ તોફાની સમૂહ હતો. અરાજકતાના સમયમાં તેઓ લૂંટ કરતા તેથી મરાઠાઓએ ભીલો પ્રત્યે ક્રૂરતા દાખવી હતી.[2] પરંતુ ભીલો માત્ર બળને કદી વશ થયા ન હતા. તેઓના નાયકોને મનાવીને અને તેઓને વળતર વગેરે આપ્યા પછી ભીલોના પ્રદેશમાં વ્યવસ્થા જાળવી શકાતી.[3] ઉપર જણાવેલા વિશાળ વિસ્તારના બહોળા ભૌગોલિક પ્રદેશમાંથી રાજકોટની ભીલ કોમના મોટા ભાગના પૂર્વજો ગુજરાત-રજપૂતાનાની (હાલ રાજસ્થાન રાજ્ય) સરહદોના ડુંગરાળ પ્રદેશોમાંથી[4] એ તબક્કે સ્થળાંતર કરીને રાજકોટમાં નિમ્ન આર્થિક દરજ્જાની કોમ તરીકે પ્રથમવાર સને ૧૮૬૫ આસપાસ જીવન જીવતા જોવા મળે છે.[5] આમ રાજકોટની ભીલ આદિમજાતિનો- તેમના પૂર્વજોનો મૂળ પ્રદેશ નક્કી કર્યા પછી ઇ.સ. ૧૮૪૦થી ૧૮૦૦ દરમ્યાન તેઓ રાજકોટમાં આવવા લાગ્યા તે વખતની તેઓની અને વિશિષ્ટ રીતે, આ સ્થળાંતર અને અનુકૂલનની વ્યાપક પ્રક્રિયામાં સાંસ્કૃતિક સંપર્કોએ જે ભાગ ભજવેલો છે તેનું વર્ણન કરેલ છે.

આદિવાસી સંશોધન અને તાલીમ કેન્દ્ર

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૧૪

ગુજરાતનાં શહેરોમાં વસતા આદિવાસીઓના પ્રશ્નો અને તેના ઉકેલ વિષયક કાર્યગોષ્ઠી

કાર્યગોષ્ઠી

૨૧, જાન્યુઆરી ૧૯૮૪

સાંસ્કૃતિક સંપર્ક અને સામાજિક પરિવર્તન

(રાજકોટની ભીલ કોમ પર એક દૃષ્ટિપાત)

- ડૉ. પી. સી. જેઠવા
અધ્યાપક અને અધ્યક્ષ
સમાજશાસ્ત્ર ભવન
સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ

પ્રાસ્તાવિક :

આદિમજાતિઓ અને તેમાંય ખાસ કરીને ભીલ જાતિ પર અધિકૃત કામ કરનાર આદરણીય નાયક સાહેબ જેવા સજ્જન વિદ્વાનની હાજરીમાં ભીલ આદિમજાતિના કોઇ પાસાં પર રજૂઆત કરવી તે નાના મોઢે મોટી વાત જેવું છે. તેમ છતાં તેમની સંમતિ તથા સૌજન્યને લીધે, ગુજરાતના એક શહેરમાં રહેતી ભીલ આદિમજાતિનાં માત્ર એક ઐતિહાસિક, ઉત્ક્રાંતિકમૂલક પાસાં પર આ નાનો લેખ લખ્યો છે. આ લેખમાં મુખ્યત્વે ૧૯મી સદીમાં ભીલ આદિમજાતિના સાંસ્કૃતિક સંપર્કની ચર્ચા કરી છે. સ્વાભાવિક છે કે લેખનાં મુદ્દાઓ કે સામાન્ય તારણો દસ્તાવેજી માહિતી પર આધારિત છે. દસ્તાવેજોની ખરાઇ અને ચોકસાઇ પર પૂરતું ધ્યાન આપેલ છે.

રાજકોટ શહેરના ભીલોના પૂર્વજોનું મૂળ વતન :

આધુનિક રાજકોટની ભીલ આદિમજાતિના પૂર્વજો ઇ. સ. ૧૮૩૦-૪૦ના આસપાસ ગુજરાત-રજપૂતાનાની સરહદોના ડુંગરાળ પ્રદેશોમાં રહેતા હતા. તે વખતે તેઓ ભારતના ગ્રામ વિસ્તારો અને શહેરી વિસ્તારોથી લગભગ અલગ રહીને એક આદિમજાતિ તરીકે જીવતા હતા. ડુંગરાળ વાતાવરણમાં રહેતી તે આદિમજાતિનાં કેટલાંક કુટુંબો બ્રિટિશ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના સંપર્કમાં આવ્યા. ઇ. સ. ૧૮૪૦ પછીથી આ સંપર્કને પરિણામે તેઓનાં રાજકોટ તરફનાં સ્થળાંતરની પ્રક્રિયા શરૂ થઇ અને ઇ. સ. ૧૮૬૪માં ગણનાપાત્ર ભીલ કુટુંબો રાજકોટના શહેરી વાતાવરણમાં કોમજીવન જીવતાં હતાં. આજે લગભગ સવા-સો વર્ષ પછી ભીલ કોમ રાજકોટના શહેરી વાતાવરણને અનુકૂળ થઇ ગયેલી માલુમ પડે છે. રાજકોટની આ ભીલ આદિમજાતિનાં સ્થળાંતર અને અનુકૂલનની સમજ [illegible] ૧૯મી સદીના એક તબક્કાનું વિહંગાવલોકન કરવાનો અત્રે પ્રયાસ છે.

૫. જે ધંધો પરંપરાગત રીતે કોઇ જાતિને ફાળવવામાં ન આવ્યો હોય તેવો ધંધો કરવામાં રીઓ નિપૂણ છે. એટલે એમને ગમે તે ધંધામાં જોડાઇ શકાય છે. એમનામાં સાહસિકતા પણ ઘણી છે.

૬. આ આદિવાસીઓના વિકાસ માટે ઘણા ઓછા પૈસા ફાળવવામાં આવ્યા છે. અને જે ળવ્યા છે તેમાથી ખર્ચાયા પણ ઘણા ઓછા છે.

...

<u>દાતણિયા વાઘરી :</u> ૧૦ ઘર છે. એઓ ડબ્બા બનાવે. વાડી રાખે, દાતણ વેચે. પાંચ સોટીનો એક ડબ્બું લોટ. બે ડબ્બાએ એક રોટલો થાય. બાઇઓ મજૂરી કરે.

૧૩-૪-૮૧

સવારે નીકળી ગાંધીધામ. ત્યાં વાઘરીઓ શાકભાજી વેચે છે. સુંદરપરાના, અંજાર, ભૂજથી લાવે, થોડું લોકલ પણ હોય. ગાંધીધામથી કંડલા. અહીં સ્ટીમરોમાંથી સામાન ચઢાવવા ઉતારવા આદિવાસીઓ કોળીઓ હોય છે. કંડલા, ગાંધીધામ, ભચાઉ, લાકડિયા: ત્યાં ભીલ જોયા. પાબુજી ભેંતરપાળની જગ્યા હતી. લીમડાનું ઝાડ, મોટું ચોગાન એમાં ત્રણ ઝૂંપડાં અલગ. બાપનું, દીકરો, અપરિણીત (બીજાં છોકરાં સાથે રહે) એક દીકરાનું જ પરણેલો, એના કાકાનું.

ક્ષેત્રકાર્યમાંથી કચ્છના શહેરી આદિવાસીઓની આર્થિક-સામાજિક સ્થિતિ વિષે જે કેટલાંક તારણો સ્ફુર્યાં તે નીચે પ્રમાણે છે :

કચ્છનું ક્ષેત્રફળ ૪૫,૬૧૨ ચો. કિ. મી. (રાજ્યના કુલ વિસ્તારના ૨૩.૨૫%) એ ગુજરાતનો સૌથી મોટો જિલ્લો છે. વસ્તી ૧૦ લાખ ૫૦ હજાર. વસ્તીની ઘનતા ઓછી. કચ્છમાં અનુસૂચિત જનજાતિની વસ્તી ૬૦૩૦૧ જ છે. એમાંથી શહેરી વસ્તી ૧૦૪૦૭ છે.

૧. આ બધી આદિવાસી જાતિઓ બે રીતે સીમાવર્તી છે. ભૌગોલિક રીતે એમાંની છે. બધી જ ગામને તથા શહેરને છેવાડે રહે છે. એ સામાજિક સીમાવર્તી પણ છે કારણ કે બીજી બધી જાતિઓની હદને અડીને રહે છે.

૨. આને લીધે જમીનના પ્રશ્નો પેદા થાય છે. માંડવીમાં પારાધીને માટે મંદિર બાંધવાની જમીન નથી. ભૂજમાં કાનફટાઓનું મંદિર છે. તેમની પાસે વાઘરીઓની જમીન છે મંદિરવાળા એ જમીન પોતાની છે એમ કહીને એ માગે છે.

૩. બીજી જ્ઞાતિઓ ઉપર એમને ઘણો આધાર રાખવો પડે છે. ઓસવાળ અને કોળી, ઓસવાળ અને પારાધી એ એનાં ઉદાહરણ છે. પોતાની મજૂરી માટે, વાડીઓ રાખવા માટે આજ આવી જમીન ધરાવનાર જ્ઞાતિઓ ઉપર આદિવાસીઓ એવા આધારિત છે કે જ્યારે કેટલાક એમનું શોષણ પણ થાય છે. વધુ ને વધુ આદિવાસીઓ જમીન વિહોણા મજૂરો થતા જાય છે.

૪. આ જાતિઓમાં - ખાસ કરીને કોળીમાં - ખૂબ લચીલાપણું છે. એ સર્વગ્રાહી છે એટલે કે બીજી જાતિની વિપથગામી વ્યક્તિઓને પોતાનામાં સમાવી લે છે.

...ખી, મરચાં, ચીભડાં કરે. આઠ મહિના થાય. ત્યાં સૂઈ રહે. આઠ મહિના પછી ચોમાસે ઘરે આવે. ...૩ રૂપિયા પ્લોટના લાગે પણ આપતા નથી. એક નદીમાં કૂવો ખોદી મોટો પંપ લગાવ્યો છે. પોણો લાખ ...એક લાખની તગાવી બાકી છે.

૧૨-૪-૮૬

...નાઇ ધોઇ માંડવી જોયું. પછી નીકળ્યા અંજાર માટે ૧૦ વાગે. ૨ વાગ્યે પહોંચ્યા. જમીને આરામ કરી ૪ વાગે મેઘપર(?) ગામે ગયા. ગામ ખૂબ મોટું. ૮૦૦થી ૧૦૦૦ ઘર. ૫૫૦૦ ની વસ્તી. જાડેજા રજપૂત, ...આહીર(?), કણબી, હરિજન, મુસલમાન, પારાધી, દાતણિયા વાઘરી. ઘરો પણ મજબૂત. શેરીઓ સાંકડી. મજબૂત ઘરો બનાવેલાં. બાગાયત ખેતી મુખ્ય ધંધો. પંચાયતના સેક્રેટરી સાથે વાતચીત. એનો પટાવાળો સાથે આવ્યો. પારાધીનાં ઘરો જોયાં.

(૧) ભીલો અને અમે એક જ એમ કહે. દેશ ફેર થયો એટલે નામ બીજું.

(૨) જાગલિયાનું કામ કરે. ખાટ પર ન બેસે પણ ઊંચે બેસાડે. ભરવાડોના જાગલિયા છે. દરેકને ...રાસ હોય છે એમ જાણવા મળ્યું. ડાક વગાડે, ઠાકર ભગવાનનું છે એટલે સરસ વગાડે, ધૂણે.

(૩) કુળદેવી હોય છે અટક પ્રમાણે. કેટલાકને કુળ દેવતા હોય છે 'ડાડો' અહીં એકનો રામદેવપીર કુળદેવી-કુળદેવતા હોય. માત્ર કુળદેવતા પણ હોય.

(૪) મુખ્ય ધંધો ખારેકની વાડી ઇજારે(?) રાખવાનો. આ ગામમાં ૩૦૦-૪૦૦ વાડી છે. દરેકમાં ૩૦૦-૪૦૦ ઝાડથી વધુ. ૪-૫ લાખની ખારેક થાય. વાડીના માલીકો જાડેજા અથવા પટેલો. તેમની પાસે ભાવ ઠરાવી પાદડે જ રાખે. ઝાડને ફલ્લુઆરીમાં ફૂલ બેસે તેને ફળ આવે. 'છાંટવું' કહે. કાંટા ફૂટે તેને ...ગોરવા પડે. તો આ થાય. નીચનાં ઝાંખરાં કાપવાં પડે. ઊંચે હોય તો ચઢવું પડે. ઝાડ ફળ જરાક થાય કે ફળનો પાલો બાંધે જેથી પક્ષી નુકસાન ન કરે. ફળ જૂન, જુલાઈમાં થાય. મીઠાં લાગે. અંજારમાં વેચે. ફળ થાય ત્યાં સુધી પાંચથી છ વાર ઉપર ચઢવું પડે.

તાડી પણ ઇજારે રાખી ઉતાર કાઢે, માલીક પીએ અને પીવે. ગામમાં ૫-૬ જણા આ કામ કરે છે. એમનાં ૧૫-૨૦ ઘર છે. આ લોકો ગામ બહાર બીજા ગામે પણ વાડી રાખે. હવે તો બીજા ગામવાળા પણ રાખવા લાગ્યા છે.

(૫) ઊંટગાડી રાખે. ખારેક માટે, બીજો ચારો લાવવા.

(૬) મજૂરી કરે. બાઇઓ પણ મજૂરી ખેતરમાં કરે. (પથી ૯ સુધી રેટ છે.)

(૭) મીઠાના અગરમાં મજૂરીનો દર રોજના ૪ મળે, જોડી હોય તો ૮ મળે.

મનજીભાઈએ ૧૬ હજારનો માલ ખરીધો છે. બીજો આવ્યો છે, આઠ હજારનો. માલ લાવવામાં એક સાથે પૈસા નથી, એટલે કટકે કટકે લાવે. એમાં વ્યાજ પણ લાગે. લોન નથી મળતી. ભાવ પણ વધારે આપવા પડે. અમુક બોટમાંથી કેટલો માલ નીકળશે તેનો પણ અંદાજ આવે. આનાં દોરડાં બનાવે (જૂનાં દોરડાં કાથીનાં, કંતાનનાં, નાઇલોનનાં) આવાં દોરડાં બનાવવા મહોલ્લામાં જુવાન છોકરા છોકરીઓને રાખે. (૮થી ૧૦ રૂપિયા આપવા પડે, ચોમાસામાં પણ કામ ચાલે. ખૂબ લાંબા ચોગાનમાં જુવાનિયા વળ આપતા હતા. પછી આ જ મશીન પર વણે. (મશીન એટલે નાનું સાદું માળખું.) હાથે પણ દોરડાં વણે, ગાય ભેંસનાં દોરડાં, વાછરડાનું દોરડું, પાણીની બદક રાખવાનું દોરડાં-એ બધું બનાવે. બૈરાં પુરુષ બધાંને આવડે. કંઈ વેસ્ટ ન જવા દે. કચરો પણ ભરે. એક બાઇએ કચરો (કૂટો તદન નકામો) દોરડું બનાવી આપ્યું -બતાવ્યું. એક કાપલો મૂકીને ઢાંકી દીધો. આમ બીઝનેશની બધી જ વાતો જાણે.

વેચવા માટે રખડવું પડે, જો કે વેચાય જાય. આમાં દિવસો ખોટી થાય છે તે જાણે. (સોસાયટી બનાવવામાં પોતાના જ ભાઇઓ હોય તો સારું એમ માને.) લોન જલદી નથી મળતી. જમીન માગે તથા બહાર ઊભા રહેવું પડે.

(૪) વાછરડાનો વેપાર કરે. એની ખોડખાંપણ જાણે. કેવો નીકળવાનો છે તે પણ જાણે. ઢોર મોકલી આપે. એક જણ ૭૦૦૦, સાત હજાર, નો માલ વેચ્યો, સગાંને મોકલ્યો. અમદાવાદમાં અનામત હુલ્લડને લીધે ૫૫૦૦, સાડા પાંચ હજારમાં વેચાયો. આમ ૧૫૦૦ રૂ. ઊંચો આવી ગયો એમ કહેતો હતો. રોકડા ચડવે પણ ન મળે ત્યારે વાયદો. આ પણ એક મોટી ખોટ.

(૫) વાઘરી જોગી આ બંનેને મંદિર માટે જગ્યા આપવા કહેલી પણ આપી નથી. જોગણ માતા ઢાંકેલી તેના ઘરે ઓટલે પડી છે. વાઘરીની કાગળના મઢમાં બેઠી છે.

(૬) વાઘરી ભેંસ, બકરાં, ઘેટાં રાખે. (એક તો ઘેટીના દૂધની ચા બનાવી પીવાડી.)

(૭) આમના સંબંધો અમદાવાદ c/o ગુલબાઇ ટેકરો, રાજકોટમાં પણ છે.

(૮) ભંગારનો વેપાર કરે. એકઠું કરે તે વેચે. ૨૦ કિલોએ ૬ રૂપિયો મળી જાય.

(૯) ગુન્હો નથી કરતા 'પોલીસ અમારે ત્યાં આવે જ નહીં.' એમ એક જણે કહ્યું. આજ સાત પેઢીથી પોલીસ દફતરે નામ નથી કે ઓટલે ચઢ્યા નથી. ગોધરા ગયા. ૧૯ કિ. મી. માંડવીથી પશ્ચિમોત્તરમાં ત્યાં પટણી વાઘરી ખેતી કરે. ૨૦ એકરવાળા છે. ૪-૫ વાળા પણ છે. ઝૂંપડાં કાચાં, તદ્દન તૂટેલી અવસ્થામાં (માતાએ કહેલું કે પાકામાં ન રહેવું.' એમ તલાટી પ્રાણજીવન મજાકમાં કહેતા હતા.) ૫૦-૬૦ ઘર છે. ખેતીનાં સાધનો છે. છોકરાં નિશાળે જાય છે. ૯ આઠમીમાં, બારેક પ્રાથમિકમાં.

નદીમાં વાડી કરે. તે જોઇ. નદી પટમાં ૧૦૦X૧૦૦ ફૂટનો ટુકડો કરે. એમાં ટામેટાં,

ાસ ઠાવતામાં
ળતી. લીવ
માં દોરડા બ
જુવાન છોકરા
ખૂબ લાંબા ચોગાન
સાદ માળખું.)
જનું દોરડા-સ્ટે
બાઈએ ડયરા
દાવો. આમ

તે જાણ. (સોસાયટ
તી જમીન માગે

પણ જાણે. ટકો
અમદાવાદમાં
યો આવી ગયો
ોટ.
જીજી માતા

ડી)

જણ કહ્યું.
૧૯ કિ. મી.
વાળા પણ છે.
પ્રાણજીવન
ય છે જ

માં ટામેટાં,

આદિવાસી સંશોધન અને તાલીમ કેન્દ્ર
ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ ૩૮૦ ०१४

ગુજરાતનાં શહેરોમાં વસતા આદિવાસીઓના પ્રશ્નો અને તેના ઉકેલ વિષયક કાર્યગોષ્ઠી : ૨૧ જાન્યુઆરી ૧૯…

કચ્છના શહેરી આદિવાસીઓ : પ્રવાસ નોંધ અને નિષ્કર્ષો

- ઠા. ભા. નાયક

સવારે ૧૦ વાગે નીકળી ૧૧ વાગે માંડવી. માંડવી ફળદ્રુપ તાલુકો, નાળિયેર, કેળાં, શેરડી, તમાકુ, મગફળી, પપૈયા થાય. બપોરે જોગી (પારધી) મારવાડી વાઘરીના મહોલ્લામાં ગયા. ખૂબ વાતો થઇ. ૪૫-૫૦ એક ઘરો હશે. એમના વિષે જે જોયું, સાંભળ્યું તે આ :

(૧) પારધીમાં ઘણા એકઠાં થઇ ગયાં. એઓ ઘણા વખતથી (ચારસો પાંચસો વરસથી અહીં રહે છે.) હવે પંચાયત એમની પાસેથી આ જગ્યા ખાલી કરાવવા માગે છે અને બીજી જગ્યાએ વસાવવા ચાહે છે. આનો કેસ માંડવી કલેકટરને ત્યાં ચાલે છે. લોકોની ખૂબ જ સઘોષ માગણી હતી કે આનું કંઇક કરવું.

(૨) એક સ્કૂલ હતી તે બંધ કરીને શું કર્યું તે ખબર જ ન પડી. નિશાળ તૂટેલી એમ જોઇ. એમાં કોઇનું ગોડાઉન હતું.

પારધીવાસનાં ઘરો બે હારમાં વહેંચાયેલાં [illegible] ઘરો નાનાં પણ પાકાં. ઉપર પતરાં કે નળિયાં, છાજવાળાં તો કોક જ. વચમાં લીમડાનાં ઝાડ. ઘરો આગળ ઓસરી. કેટલીક તો છાજવાળી, કેટલીક ખુલ્લી. બૈરાં બધાં બેસીને વાતો કરતાં હતાં. ઘરો પાછળ વાસણ માંજવા કે એવા નિસ્સારની જમીન. છોકરાં પણ ઢગલાબંધ.

(૩) કોઇ બાલમંદિર નથી. છોકરાં માટે નિશાળ નથી. એક હરિજનોનું છાત્રાલય છે. તેની એમને ખબર છે.

(૪) હરિજનોને બધું મળે અમને કંઇ ન મળે. રાજ એમનું છે એટલે, એમ કહેતા હતા.

(૫) બધા પુરુષો મજૂરી કરે. લારી રાખીને માલ ફેરવવાનું કંઇ કામ મળે તે કરે.

(૬) બૈરાં ઘરે જ રહે.

(૭) એ લોકો માત્ર જંગલમાંથી લાકડાં લાવે, બાવળની શીંગો લાવે. આમાંથી કંઇક વેચાણ પણ ખરું. ભારાના બે રૂપિયા મળે.

(૮) આ લોકો દોરડાં બનાવે પણ ભરતકામ, મોતીકામ નથી કરતાં. આવડતું પણ નથી, સીખતા પણ નથી.

(૯) કથરી બનાવે ખરાં, (રંગીન કકડા મૂકીને બનાવે છે.)

clear indicatio
tribal politi
by an appeal
urbanization
to acquire m
the expandin
in future to m
industrial and
incorporatio
cance. Insp
non-tribal
employment
training an
satisfactor
strengthened
purposeful
planning.
In or
the industri
possible man
planned fo
training,
organized,
great numbe
from wher
recruited
will have t
Unevenne
urbanizi
an industri
ral revo
there wi
disruption

clear indication of a situation which favours the development of tribal politico-economic movement which will be greatly strengthened by an appeal to ethnocentric sentiments. Industrialization and urbanization is also putting a heavy burden on the tribal youths to acquire marketable skills. Since a large number of villages of the expanding catchment area, from where workers will be recruited in future to meet the growing demands of industries in the industrial and urban centres, are tribal villages, the tribal's incorporation in the industrial activities assumes great significance. Inspite of the problem of their efficiency as highlighted by non-tribal supervisors and employers, most tribals in industrial employment work systematically and well, they show a capacity for training and have acquired, wherever it was found desireable, a satisfactory degree of skill. These attributes should be further strengthened by strong supervision which means better training purposeful and clear cut direction and above all efficient planning.

In order to secure a fuller measure of tribal's cooperation in the industrial activities as well as to use their energies in best possible manner, several social welfare measures will have to be planned for them such as in field of housing, transportation, training, health, education and recreation. But these should be organized, as far as possible in the villages itself from where a great number of tribal industrial workers is recruited. Apart from where a great number of tribal industrial workers is recruited. Apart from these social welfare measures, serious attempt will have to be made to develop the agriculture activities. Unevenness in the economic development in the industrializing and urbanizing tribal regions consists, above all, in the fact that an industrial revolution has not been accompanied by an agricultural revolution. If these measures are adopted in all earnestness, there will be less dislocation, disorganization and traumatic disruption in the social and cultural life of the tribal groups.

****

industrial worker is having an existence of 'below the poverty line'. Low wages given by the different industrial units is one factor for this situation. As the tribals have generally lower skill for industrial work, consequently the income is lower. This is another factor. There is an enormous difference in standard of living between the tribal and non-tribal industrial workers. This is corelated with difference in income. The tribal workers who mostly work manually as unskilled workers have to, in general, work under poor conditions, both from technical angle and material welfare and obviously this is not conducive to good output. As a consequence of this, they are labelled as less productive labourers. The very structure of the industrial undertakings and the character of the supervisors etc create a situation highly unfabourable to the progress and stabilization of tribal workers. The wide cultural and status hiatus between the non-Adivasi supervisors and Adivasi workers are both cause and effect of this problem.

A large majority of the tribal industrial workers are participating in two economic systems, one, the traditional subsistence economy and the other, full blown commercial economy of the industrialized and urbanized society. Due to this they are undergoing a process of transition from a pattern of life which exhibited predominently features of ascription, particularism and functional diffuseness to a pattern in which achievement, universalism and specificity become the basis of the socio-economic life. The structure of their society is gradually become complex which makes it difficult not only for the social scientist to describe but also for the individual tribal participant to comprehend. But significant sectors of their activity are coordinated with the tribal social system rath r than of the multi-cultural society. Nevertheless, both in its magnitude and its causes, the transition is gaining momentum in these tribal regions.

In such a transitional situation any attempt to forecast the economic activities of these tribal groups in the context of the industrialization and urbanization currently sevception their region is full of hazard. But it can be safely assumed that during the next decade, the rate of industrial working force participation for these tribals is expected to rise considerably and consequently they will certainly strengthen substantially their relative position in the industrial economy. There is clearly going to be more competition for skilled work between the tribals and non-tribals. The economic development brought in the wake of industrialization is fostering political self-consciousness among the tribals. There is

alization in these regions has meant, primarily, the development of industries, commerce and transport as run by non-tribal entreprenuers and worked with tribal as well as non-tribal workers. It is also important to note the speed at which industrial growth of these regions has been occuring. For the tribals of these regions, industrialization of their regions has significant consequences. The process of transformation of an increasing proportion of the tribal population from an agricultural group into an industrial working class is giving rise to several complications and will aggravate the complications to a great extent.

Although a great deal of occupational mobility is taking place among the tribals due to the rapid growth of industrial units in these regions, the tribals have managed to combine industrial employment with rural residence where they still go on practising subsistence agriculture. For the tribal population in these regions, the urban and industrial conditions are the product of growth rather than of instantaneous creation. Due to this the influences which the urban industrial region exert upon existing modes of life have not completely wiped out the previously dominant modes of living and associations. What is occuring among the tribal population of this region is a different type industrialization and urbanization process - one in which the influence of industrialism and urbanism is permeating surrounding tribal areas. The tribals have tended to resist many changes usually occuring in an industrial situation and are attempting to carry on their old systems, retaining the behaviour patterns which they have previously learned. This is possible to some extent as they still have an opportunity to practice agriculture and so are not entirely dependent on participation in the new industrial economy. The tribal industrial workers have the opportunity for steady adaptation to new conditions. Thus, the changes are occuring within an existing and continuing social group. The tribals are not participating in the industrial activities as uprooted individuals. As a cousequence of this, there has been not much disintegration of the traditional environment. Unlike the process of industrialization - which has taken place in Rourkela, Bhilai and Ranchi, where the tribals have been pushed into a social vocunm and a condition of cultural shock, the tribal groups in Gujarat are gradually developing into an urban community with resulting modifications in the behaviour pattern. In view of this should be a policy matter to make all possible efforts to keep the rural base of the tribal industrial workers strong and stable.

The economic opportunities provided by the growth of industrialism and urbanism in their own area have certainly been instrumental in raising their level of income but still an average tribal

On examining the process of industrialization in tribal areas it will become at once clear that the first characteristics of the urban-industrial centres, such as Vapi, Ankaleshwar, Kalol, Atul, etc is that they are new and their newness was doubtless an important factor in their rapid rise. The second common characteristic of the industrial-urban centres is that their growth was by and large associated with the demand of labour and tribal people moved to these centres because employment opportunities existed there. A third characteristic of the industrial-urban centre is the role it plays in the process of socio-cultural change. The industrial-urban centre soon became one of the chief centres of social change and played an important role in strengthening the new technical order based on rational allocation of resources, competitive markets and pursuit of self-interest in economic action.

Looking to the process of industrialization in the tribal areas, it is generally observed that this has taken four principal forms, whose relative importance differs from one area to another. These four forms are: (i) the introduction of mining leading to settling of labour in company campus or in villages near the mining areas, (ii) the development of plantation involving the employment of a large number of seasonal workers, (iii) large scale **development** of cash crops grown with hired tribal labour, and **(iv)** the development of manufacturing industries, transport and commerce, leading to the growth of diversified wage-earning class, of which a proportion, differing considerably from one area to another, is settled permanently in and around townships.

In Gujarat too, all the above mentioned four forms of industrialization have been introduced. Mining is specially important in Chhotaudepur taluka of Vadodara district and Ambaji region in Danta taluka of Banaskantha district. Plantation exists on a large scale in Surat and Valsad districts (Banana, Chikoo, Mango and Grass). Cash crops grown on a large scale by non-tribal farmers with hired tribal labour include rice and sugarcane in Valsad and Surat districts, tobacco in Kaira district and cotton in Bharuch district. Manufacturing industries have been developed in Valsad, Surat, Bharuch and Panchmahal districts while commerce has developed in all the principal towns of the tribal areas of the State.

The growth of manufacturing industries in the tribal areas has been phenomenal in recent years. Valsad-Pardi-Vapin in the Valsad district, and Ankaleshwar in the Bharuch district are the most heavily industrialized regions in the State. Rapid industria-

involved in the development of urban industrial centres, they come face to face with a social system which is characterized by conflicts in principles of social organization and the absence of traditional forms of social security.

The development of urbanism and industrialism in the tribal areas involves changes in several dimensions in tribal's way of life. The primary change is noticed in the occupational sphere which directly induces changes in economic and technological spheres but it is accompanied by associated changes in the field of social relations customs, habits, values and beliefs. The traditional social life of the tribal societies constitutes an interrelated whole and changes in one section will have corresponding reperсussion on the others. This situation, coupled with the lack of security which the traditional social milieu offered, brings lot of strains and tengions while changes in the social pattern of life is taking place in the wake of the process of urbanization and industrialization. There are many sources of resentments and dissatisfactions rooted in the changing social structures.

Urbanization and industrialization has had certain broadly similar results wherever it has taken place. It has led to migration from tribal areas to towns and cities; to the growth of urban population characterized in early stages by a preponderance of youth over age and men over women; to the development of over-crowding and slum conditions in towns; to the emergence of a labouring class with certain characteristic attitudes and problems; and to the formation of new types of associations. In Gujarat too, all these effects in varying degrees has been felt and noticed wherever urban and industrial development took place.

The distinctive features of an urban mode of life have often been described sociologically as consisting of the substitution of secondary for primary contacts, the weakening of the bond of kinship, and the declining social significance of the family, the disappearance of the neighbourhood and underminning of the traditional basis of social solidarity. The bonds of kinship, of neighbourliness and the sentiments arising out of living together for generation under a common folk tradition are likely to be absent or at best relatively weak in an aggregate the members of which have such diverse ongons and backgrounds.

Industrialization is associated with urban growth and the relationships of these two processes as effective meants of advance-ment is quite close.

TRIBAL RESEARCH AND TRAINING INSTITUTE
GUJARAT VIDYAPITH : AHMEDABAD - 380014

SEMINAR ON PROBLEMS OF TRIBALS LIVING
IN URBAN AREAS HELD ON 21-1-1984

A NOTE ON THE FRAME OF URBANIZATION AND INDUSTRIALIZATION IN TRIBAL AREAS

- R. B. LAL

Economic development in tribal areas has so far been largely associated with improvement in agriculture and animal husbandry. Due to this reason, tribal areas in Gujarat, as elsewhere in the country, are still predominently such in which agriculture and animal husbandry are pursued to meet the domestic n needs of the household and local community. But in recent times, the urban and industrial revolution taking place in several tribal regions has been responsible for bringing great socio-economic changes. In such areas, where urban and industrial development has taken place, the tribal societies are undergoing transformation rapidly. And in several places, the transition between the traditional tribal economy and the full-scale urban industrialism is sharp enough. And, in its most general form, the second pervasive characteristics of the tribal communities in industrial and urban area is the discontinuities in the two social systems. Members of tribal societies living in and around urban and industrial centres have to live and work in a world which is marked by a complex network of often unfamiliar and conflicting relationships and roles. Their position in the society and their economic and social relationships are determined in such a situation by what they do as industrial and urban workers. This means that their status in the system of production is now the critical differential rather than kinship, age and sex which have been commonly used as status differntials in the traditional social structures of their communities. On account of the transformation in the determinating concerning their statuses, social and economic relationships in urban industrial situation tend to be amorphous, trassitory and impersonal. Traditional values, norms and forms of association give way in response to new alternatives, incentive and pressures to new set of values and norms which are completely divorced from the traditional ones. Due to the incompatibility of the transformed values and norms, traditional social forms are threatened to become extinct in course of time. While this is so, no counterparts to the familiar basis of security have as yet developed for the members of the tribal societies in the urban industrial patterning of socio-economic relationships. Thus, when a group of tribals get

......2..

જણાવે છે તેમ શહેરોમાં આવા આંતરસમૂહો અને વ્હારી સમૂહો વચ્ચે સમાયોજન (assimilation ની અને એકાત્મકતા (integration) ના પ્રશ્નો ઉપરાંત ગામ તથા શહેર વચ્ચે સાતત્ય (rur-urban continuum) ને લગતા સવાલો પેદા થાય છે. બારટોક નામના સાંસ્કૃતિક માનવશાસ્ત્રી વર્ણવે છે તેમ શહેરમાં વસતા સ્થળાંતરિત લોકો બે દૂનિયા–આદિવાસી અને શહેરી– વચ્ચે વહેંચાયેલા કે રહેંસાયેલાની તીવ્ર લાગણી અનુભવતા નજરે પડે છે. માનવશાસ્ત્રી ફેડી બેઇલી તેમના Tribe, Caste & Nation નામના પુસ્તકમાં કહે છે તેમ શહેરી આદિવાસીઓ માટે રાષ્ટ્રિય પ્રવાહમાં સામેલ થવાનો પ્રશ્ન પણ ઘણો મહત્વનો છે.

આમ, શહેરોમાં સ્થળાંતર કરી આવતા આદિવાસીઓ માટે ઉપસ્થિત થતા પ્રશ્નો સંક્ષેપમાં નીચે મુજબ ગણાવી શકાય :

(૧) રહેઠાણને લગતા પ્રાથમિક સુખસગવડ, આરોગ્ય અને સુખાકારી તથા પડોશીપણાના પ્રશ્નો

(૨) આજીવિકા તથા નિયમિત અને કાયમી રોજગારીના પ્રશ્નો

(૩) જીવનધોરણ સુધારવાના પ્રશ્નો

(૪) શહેરીપણું અંતરીકૃત કરવાના કે અપનાવવાના પ્રશ્નો

(૫) સાથે કામ કરતા કે પડોશમાં રહેતા અન્ય જાતિ કે કોમના લોકો સાથે સંભવતી આંતરક્રિયામાંથી ઉદ્ભવતા પ્રશ્નો

(૬) પરસંસ્કૃતિ સંપર્કને પરિણામે સર્જાતી સંસ્કૃતિકરણની પ્રક્રિયા દ્વારા સામાજિક–આર્થિક ગતિશીલતા સાધવાના પ્રશ્નો

(૭) સ્વકીયતા અને પરકીયતા વચ્ચેના માનસિક સંઘર્ષ અને સમાધાનને લગતા પ્રશ્નો

(૮) વતન સાથેના પ્રણાલિકાગત સંબંધની કડી અતૂટ જાળવી રાખવાનો અને શહેરમાં રહી નવા સંબંધો બાંધવા અને દૃઢ બનાવવાના પ્રશ્નો

(૯) શહેરી ગરીબોના વિકાસ માટે સરકાર તરફથી મળતા લાભો પોતાને મળે તેમાં અનુભવવી પડતી મુશ્કેલીઓ અને ગૂંચો ઉકેલવાના પ્રશ્નો.

(૧૦) શહેરમાં રહી રાષ્ટ્રના મુખ્ય આર્થિક–રાજકીય પ્રવાહોમાં ભાગ લેવાના પ્રશ્નો.

...

માલિકી ભોગવતા હોય છે તેમણે શહેરોમાં મજૂર કે કામદાર તરીકે નોકરી કે ચાકરી કરવાની સ્થિતિમાં મૂકાવું પડે છે. ગામમાં પોતાનું ઝૂંપડું કે ઘર કાચું-પાકું પણ હોય તેને સ્થાને શહેરોમાં ઝૂંપડપટ્ટી, બસ્તી કે ચાલીમાં ભાડે રહેવું પડે છે. ગામમાં મોટા અને સંયુક્ત પરિવારના સભ્ય તરીકે જે સામાજિક હૂંફ અને આર્થિક સલામતીની લાગણી અનુભવે છે તેને બદલે શહેરમાં નાનકડા અને વિભક્ત કુટુંબમાં અમુક અંશે બિનસલામતી અને પરાયાપણાની લાગણી તેમને સતત સતાયા કરે છે. શહેરમાં વસ્યા પછી પહેલી પેઢીના આદિવાસીઓ પોતાના વતન સાથેનો સંબંધ ચાલુ રાખે છે પણ શહેરમાં જન્મેલા તથા ઉછરેલા બીજી પેઢીના આદિવાસી મૂળ વતનના વાતાવરણ અને સંબંધોથી અળગા થતા જાય છે. શહેરમાં જેની સાથે કામ કરતા હોય અને રહેતા હોય તેવા બીજી જાતિ કે કોમના લોકો સાથે મિત્રતા કે પડોશીપણાના નાતે નવા પ્રકારના આંતરસંબંધોના તાણાવાણામાં ગૂંથાતા જાય છે. આમ, શહેરમાં વસતા આદિવાસીઓમાં વતનથી અળગા થવાને કારણે તથા બે પેઢીઓ વચ્ચેના અંતર કે ફાસલા (generation gap) માંથી કૌટુંબિક પ્રશ્નો પણ પેદા થાય. વતનના ગામમાં જે સાંસ્કૃતિક એકરૂપતા (homogeneity) અનુભવતા હોય તેને બદલે શહેરમાં સાંસ્કૃતિક વિભિન્નતા કે અનેકરૂપતા (heterogeneity) અનુભવવી પડે છે. આને પરિણામે (૧) એક જ વિસ્તારમાંથી આવેલા આદિવાસીઓ પોતાની જાતિના લોકો સાથે મધપુડાને વળગેલી માખીઓ માફક નજીક-નજીકમાં રહેવાનું (beeline clustering) પસંદ કરે છે અને એમની સંખ્યા ગણનાપાત્ર રીતે વધે ત્યારે પોતાનું જાતિપંચ (group association રચે છે, (૨) બીજા વિસ્તારોમાંથી આવતા જાત જાતના આદિવાસીઓ પણ પોતાની જાતના કે પોતાના વિસ્તારના લોકો વચ્ચે રહેવાનું વિશેષ પસંદ કરે છે અને સમય જતાં પોતાના જાતભાઈઓની સંખ્યા વધવા સાથે જાતિસંગઠન પણ રચે છે. આવાં વિવિધ જાતિઓના આદિવાસીઓ શહેરમાં એક બીજાની નજીક કે થોડેક દૂર રહેતા હોય તો સમાન હિત અને હેતુઓના ધોરણે સર્વજાતિય મંડળ રચે છે. આફ્રિકાના શહેરોમાં આવીને વસેલા આદિવાસીઓના પ્રશ્નોના અભ્યાસ પરથી અગ્રગણ્ય બ્રિટીશ માનવશાસ્ત્રી મેક્સ ગ્લકમને કહ્યું છે કે આવાં શહેરોની અંદર જાતિવાદ (tribalism)ની સમસ્યા પણ જન્મે છે.

તેમણે ભારતીય સમાજના સંદર્ભમાં જણાવ્યું છે કે શહેરોમાં જ્ઞાતિવાદ કે જાતિવાદની લાગણી ઉત્તેજીત થવાની વધારે શક્યતા હોય છે. મરડેક નામના સમાજશાસ્ત્રી કહે છે કે શહેરમાં પાછળથી આવી વસતા સીમાવર્તી સમુદાયો પોતાને 'અમે' (we) અને અગાઉથી રહેતા હાર્દ સમુદાયોને 'તેઓ' (they) તરીકે ગણે છે. સ્કોર્લેટ આઇપસ્ટાઇન અને લ્યુસી માયર જેવા સમાજમાનવશાસ્ત્રીઓ

ભારતમાં શહેરીકરણની પ્રક્રિયા ત્રિમુખી છે : (૧) ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ જોઈએ તો દેશી રાજ-રજવાડાઓના પાટનગરોમાં વહીવટ તથા વેપાર-વાણિજ્યના કેન્દ્રો તરીકે રાજનગરોનો વિકાસ થયેલો છે, (૨) અંગ્રેજોના અમલ દરમ્યાન તાલુકાના અને જિલ્લાના મુખ્ય વહીવટી મથકો તથા ઔદ્યોગિક કેન્દ્રો તરીકે શહેરો અને નગરોનો વિકાસ થયો હોવાનું જોવા મળે છે, (૩) ભારત સ્વતંત્ર થયું તે પછી આર્થિક વિકાસના કેન્દ્ર તરીકે કેટલાંક શહેરો ખીલ્યાં હોવાનું જણાય છે. આ ત્રણે પ્રકારનાં શહેરો અને નગરોમાં આસપાસના ગ્રામીણ વિસ્તારમાંથી રોજગારીની શોધમાં લોકો વર્ષોથી આવતાં રહયાં છે. આમાં ખાસ કરીને આદિવાસી વિસ્તારમાંથી શહેરો તરફ થતાં મોસમી કે કાયમી સ્થળાંતરોનો વેગ આઝાદી પછી અસાધારણપણે વધ્યો હોવાનું જણાય છે. જેમ કે, (૧) બિહારમાં રાંચી, બોકારો, સીંદરી અને ઝરીયા ખાતે, (૨) પશ્ચિમ બંગાળમાં જમશેદપુર, ચિત્તરંજન, દુર્ગાપુર, રાણીગંજ ખાતે, (૩) મધ્યપ્રદેશમાં ભોપાલ, ભીલાઈ અને નેપાનગર ખાતે, (૪) આસામમાં દિબ્રુગઢ, ગૌહાતી, શિલોંગ, જોરહાત ખાતે, (૫) ઓરિસ્સામાં રૂરકેલા અને ભુવનેશ્વર ખાતે, (૬) મહારાષ્ટ્રમાં મુંબઈ, પુના, સાંગલી, થાણા, કોલ્હાપુર, નાશિક, નાગપુર ખાતે, (૭) ગુજરાતમાં અમદાવાદ, રાજકોટ, જામનગર, ભાવનગર, વડોદરા, આણંદ, વાપી, વલસાડ, ઉધના, સુરત, અંકલેશ્વર, ભરૂચ, હાલોલ, કાલોલ ખાતે આદિવાસીઓ આવીને વસ્યા છે અને હજી પણ આવ્યા કરે છે. તામીલનાડુ, આંધ્રપ્રદેશ, કર્ણાટક, કેરાલા જેવાં અન્ય રાજ્યોનાં પાટનગરો અને શહેરોમાં આસપાસના આદિવાસીઓ રોજગારીની શોધમાં આવતા લાગ્યા છે.

વેપાર, વાણિજ્ય અને ઉદ્યોગથી સમૃદ્ધ થતાં શહેરોમાં વર્ષોથી અનેક હિંદુ જ્ઞાતિઓ તથા મુસ્લીમ, પારસી, શીખ કોમોના લોકો હાર્દ સમુદાયો તરીકે રહે છે. તાજેતરમાં સ્થળાંતર કરી આવેલા અને આવી રહેલા ગ્રામવાસીઓ હાર્દ સમુદાયોના વસવાટથી ફરતે કે દૂર શહેરોના છેવાડે સીમાવર્તી સમુદાયો તરીકે રહેતા હોય છે. આ બંને પ્રકારના સમુદાયો વચ્ચે આર્થિક આંતરક્રિયા અને આંતરસંબંધનું પ્રમાણ જેટલું હોય છે તેની સરખામણીમાં સામાજિક આંતરસંબંધ અને આંતરક્રિયાનું પ્રમાણ ઘણું ઓછું હોય છે. આવું બને તે આ બંને સમુદાયો વચ્ચેની સાંસ્કૃતિક ભિન્નતાને કારણે સ્વાભાવિક પણ છે. આને પરિણામે શહેરોમાં સાંસ્કૃતિક પચરંગીપણું કે બહુલતા (cultural pluralism)નું વાતાવરણ પ્રવર્તે છે અને આ પરિસ્થિતિ બહારથી સ્થળાંતર કરી શહેરોમાં આવીને વસતા આદિવાસીઓ માટે અનેક પ્રકારના પ્રશ્નો પેદા કરવામાં કારણભૂત બને છે.

આમાં, મુખ્ય પ્રશ્ન શહેરના વાતાવરણને અનુકૂળ થવાનો છે. એમ કરવામાં પોતાની સ્વકીયતા (ethos) અને અસ્મિતા (identity)જાળવી રાખવાને લગતા પ્રશ્નો પેદા થાય છે. પોતાના ગામ કે વતનમાં ખેતી અથવા જંગલ પર આધારિત અર્થવ્યવસ્થામાં જેઓ

આદિવાસી સંશોધન અને તાલીમ કેન્દ્ર

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૧૪

<u>ગુજરાતનાં શહેરોમાં વસતા આદિવાસીઓના પ્રશ્નો અને તેના ઉકેલ વિષયક કાર્યગોષ્ઠી: ૨૧ જાન્યુઆરી ૧૯૮૪</u>

'શહેરોમાં વસતા આદિવાસીઓના પ્રશ્નોના સૈદ્ધાંતિક પરિમાણો'

- રમેશ શ્રોફ
સમાજકાર્યશાસ્ત્ર વિભાગ
ગુજરાત વિદ્યાપીઠ

જે શહેરોમાં વેપાર, વાણિજ્ય અને ઉદ્યોગની પ્રવૃત્તિઓ કેન્દ્રિત થતી જાય ત્યાં આસપાસના ગ્રામીણ વિસ્તારોમાંથી લોકો સ્થળાંતર કરીને આવી વસતા હોય છે. શહેરીકરણ અને ઔદ્યોગિકરણની જેવડી પ્રક્રિયાને સમાજવિજ્ઞાનીઓ ગ્રામીણ વસ્તીનું શહેરો તરફ થતાં સ્થળાંતર માટે કારણરૂપ ગણે છે. શહેરોમાં રોજીરોટી મેળવવા માટે ગામડાંમાંથી લોકો મોસમી અને કાયમી ધોરણે સ્થળાંતર કરતાં હોવાનું જણાય છે. પરિણામે ઔદ્યોગિક કેન્દ્રો તરીકે જાણીતાં શહેરોમાં નજીકના ગ્રામ વિસ્તારમાંથી (૧) જે લોકો રોજબરોજ આવે છે તેમને શહેરની વહેતી વસ્તી (Floating population) તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે, (૨) શહેરમાં રસ્તા કે મકાન બાંધવાને લગતાં કામોમાં જેટલો સમય કામ ચાલે અને મજૂરી મળે ત્યાં સુધી કે કોઈની બદલીમાં કામ મળતું રહે ત્યાં સુધી શહેરમાં રહી ગામડે પાછાં જતાં રહે છે તેઓ મોસમી સ્થળાંતર (Seasonal migration) કરતાં હોવાનું કહેવાય છે, (૩) જ્યારે કેટલાક લોકો શહેરોમાં કાયમી ધોરણે વસવાટ કરવાનું પસંદ કરે છે ત્યારે તેમને સ્થાયી રહેવાસીઓ (permanent residents) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

આમ, ત્રણ પ્રકારે શહેરોમાં સ્થળાંતર કરતી ગ્રામીણ વસ્તીમાં આદિવાસી વિસ્તારોમાંથી આવતા લોકોનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે. બહારથી સ્થળાંતર કરીને શહેરમાં આવી વસતાં અન્ય લોકોના જે પ્રશ્નો હોય છે તેવા જ અને થોડાક જુદા પ્રકારના પ્રશ્નો સ્થળાંતરિત આદિવાસીઓના હોય છે. આવા સ્થળાંતરિત સમુદાયોના પ્રશ્નો શહેરનાં જીવન અને વાતાવરણ સાથે અનુકૂલન (adaptation) સાધવાને લગતાં હોય છે. સમાજશાસ્ત્રીઓ શહેરની વચ્ચે સૈકાઓથી વસતા લોકોને હાર્દ સમુદાયો (core communities) તરીકે અને તાજેતરમાં આવી શહેરની સીમે વસતા લોકોને સીમાવર્તી સમુદાયો (fringe communities) તરીકે ઓળખાવે છે.

ક્રમ	નામ		સંસ્થાનું નામ
૨૨.	શ્રી ગિરીશ મ. ભટ્ટ	-	આદિવાસી સંશોધન તા. કેન્દ્ર ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ
૨૩.	શ્રી લક્ષ્મણભાઇ મકવાણા	-	,,
૨૪.	શ્રી રમેશભાઇ છો. પટેલ	-	,,
૨૫.	શ્રી રાહુલભાઇ ભટ્ટ	-	,,
૨૬.	શ્રી દિલીપભાઇ પરમાર	-	,,
૨૭.	શ્રીમતિ હેમિક્ષાબેન રાવ	-	મ. દે. સમાજસેવા મહાવિદ્યાલય ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ
૨૮.	શ્રી બાબુભાઇ વી. બામણ્યા	-	,,
૨૯.	શ્રી ચીમનભાઇ સુથાર	-	સિવીલ હોસ્પીટલ, જામનગર

પરિસંવાદમાં હાજર રહેલા પ્રતિનિધિઓ

ક્રમ	નામં		સંસ્થાનું નામ
૧.	શ્રી શંભુ દયાલજી	-	આદિજાતિ વિકાસ વિભાગ ગાંધીનગર
૨.	શ્રી ડાહ્યાભાઇ નાયક	-	ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ
૩.	શ્રી ઘનશ્યામભાઇ શાહ	-	સેન્ટર ફોર સોશ્યલ સ્ટડીઝ સુરત
૪.	શ્રી ઠાકોરભાઇ નાયક	-	આદિવાસી સંશોધન કેન્દ્ર ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ
૫.	શ્રી એન.એ.વ્હોરા	-	આદિજાતિ વિકાસ વિભાગ ગાંધીનગર
૬.	શ્રી અંબાલાલ પટેલ	-	સમાજ સેવા મહાવિદ્યાલય રાંધેજા
૭.	શ્રી સિધ્ધરાજભાઇ સોલંકી	-	આદિવાસી સંશોધન તા. કેન્દ્ર ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ
૮.	શ્રી આર.બી.લાલ	-	,,
૯.	શ્રીમતી ભારતીબહેન દેસાઇ	-	,,
૧૦.	શ્રી મુસ્તાઅલી મસ્વી	-	,,
૧૧.	શ્રી ગૌરીશભાઇ પંડયા	-	,,
૧૨.	શ્રીમતી કોકીલાબેન શાહ	-	,,
૧૩.	શ્રી ચંદ્રકાન્તભાઇ ઉપાધ્યાય	-	,,
૧૪.	શ્રી ભીખાભાઇ પટેલ	-	,,
૧૫.	શ્રી અરૂણભાઇ પટેલ	-	,,
૧૬.	શ્રી રમેશભાઇ શ્રોફ	-	,,
૧૭.	શ્રી જયંતિલાલ જગાણિયા	-	ખંભાત મ્યુનિસીપાલીટી
૧૮.	શ્રી નલિનીબેન સંઘવી	-	વિરબાઇ મહિલા કોલેજ, રાજકોટ
૧૯.	શ્રી સાયમન કા. મેકવાન	-	આદિવાસી સંશોધન તા. કેન્દ્ર ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ
૨૦.	શ્રી ચંદ્રકાન્ત સો. પટેલ	-	,,
૨૧.	શ્રી કાંતિભાઇ મકવાણા	-	,,

યોજનાઓ દ્વારા મળતાં લાભોની જાણ થાય તે માટે શહેરના આદિવાસીઓ માટે એક નાની સરખી પુસ્તિકા બહાર પાડવી જોઇએ જે દ્વારા તેઓને બધી જાણકારી મળે.

૨૦. ગુજરાત રાજ્યમાં પછાતવર્ગોના કલ્યાણના કામમાં સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓનું ઘણું મોટું યોગદાન છે. સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓએ માત્ર ગામડાઓમાંજ કામ કર્યું છે. શહેરમાં વસતાં આદિવાસીઓના પ્રશ્નો માટે પણ સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓએ કામ ઉપાડી લેવું જોઇએ.

----

૧૩. મજૂર કાયદાઓના નવીનીકરણ વખતે આદિવાસીઓની સમસ્યાઓ અને કલ્યાણ સંબંધી કાયદાઓ પણ ઘડાવા જોઇએ.

૧૪. તમામ પ્રકારનાં કામોમા મજૂર કાયદાઓનું ચુસ્ત અમલ થાય એ માટે સરકારે ખાસ ધ્યાન રાખવું જોઇએ.

રહેઠાણ અને આરોગ્ય સગવડો :

૧૫. આદિવાસીઓને રહેઠાણો સહેલાઇથી મળી શકે એ માટે આદિવાસી પેટા યોજના અને ગંદા વસવાટ નાબુદી બોર્ડ વચ્ચે સમન્વય વધારવો જોઇએ અને આ અંગે કાર્યક્રમ ઘડી નાંખવો જોઇએ.

૧૬. જે સ્થળે આદિવાસીઓ જૂથમા રહેતા હોય ત્યાં પીવાના પાણીનુ નળ કનેકશન, જાજરૂ, લાઇટ જેવી પાયાની સગવડ આપવી જોઇએ.

અન્ય લાભો :

૧૭. શહેરમા આવતા આદિવાસી મજૂરોને તત્પુરતા સમય માટે પુરવઠા ખાતાએ રેશન કાર્ડ આપવા જોઇએ તેમજ તેઓ સસ્તા ભાવે અનાજ વગેરે ખરીદી શકે તે માટેની વ્યવસ્થા ગોઠવવી જોઇએ.

૧૮. શહેરોમા ચાલતી શહેરી સામુદાયિક વિકાસ યોજનાઓમાં આદિવાસીઓના વિકાસની યોજનાઓ અંગે પણ ધ્યાન અપાય એ જરૂરી છે.

૧૯. ટ્રાયબલ સબપ્લાન, સ્લમ કલીયરન્સ બોર્ડ તેમજ નગર સમુદાય વિકાસ તંત્રનું સંકલન થવું જોઇએ. અને શહેરની આ બધી સંસ્થાઓ દ્વારા શહેરના આદિવાસીઓનું કામ ગોઠવાવુ જોઇએ અને લાભો આપવા જોઇએ.

૨૦. શહેરમાં આદિવાસી છૂટાછવાયાં રહેતા હોય છે તેમને માટેની કઇ કઇ યોજનાઓ ચાલે છે અને કેવા પ્રકારનો લાભ કયાંથી મળે છે તેની માહિતી હોતી નથી. તેમને સરકારની જુદી જુદી

૪. આદિવાસીઓ ખાસ કરીને યુવાન વર્ગ જે ગામડાના અનૌપચારિક વાતાવરણમાંથી શહેરના ઔપચારિક વાતાવરણમાં આવતો હોવાથી તેઓને ઓછી હાડમારી વેઠવી પડે તે માટે ઔપચારિક વાતાવરણમાં સંલગ્ન થઇ શકે એવી તાલીમ વ્યવસ્થા ગોઠવવી જોઇએ.

૫. શહેરમાં વસતા આદિવાસીઓના જુદા જુદા પ્રશ્નો અંગે ઊંડાણ પૂર્વક અભ્યાસ કરવો જોઇએ અને તેમના પ્રશ્નો કેવી રીતે ઉકેલી શકાય, તેમનો વિકાસ અને કલ્યાણ કેવી રીતે સાધી શકાય ? એ વિષય અંગે પણ ઊંડાણથી સંશોધન અભ્યાસો કરવા જોઇએ.

૬. શહેરમાં વસતા કેટલાંક આદિવાસી જાતિઓ સંખ્યાની દ્રષ્ટિએ ઓછી છે. જેમકે બાવચા, પોમલા પઢાર વગેરે તેમને સહેલાઇથી લાભો આપી શકાય તે માટે વ્યવસ્થિત તંત્ર ગોઠવવું જોઇએ.

શિક્ષણ :

૭. શહેરમાં છુટાછવાયા વસતાં આદિવાસીઓનાં ૧૫-૨૦ જેટલા કુટુંબો વચ્ચે પણ બાલવાડી કે આંગણવાડી આપવી જોઇએ.

૮. આદિવાસી મજૂરોના બાળકોનું શિક્ષણ જળવાઇ રહે તે માટે 'ટેન્ટ'-સ્કુલ' અંગે વિચારવું જોઇએ.

૯. શહેરના આદિવાસીઓને તાંત્રિક શિક્ષણની તાલીમ આપવા માટેની સંસ્થાઓ શરૂ કરવી જોઇએ જેથી તેઓ તાલીમ મેળવીને વધુ કુશળ કામ કરી શકે.

૧૦. વ્યવસાયિક માર્ગદર્શન, લોન અને સબસીડી અંગે માર્ગદર્શન આપવાની સગવડ કરવી જોઇએ.

કાયદાવિષયક :

૧૧. આદિવાસી મજૂરોને કાયદા પ્રમાણે મજૂરીનો દર મળવો જોઇએ.

૧૨. આદિવાસીઓનું ખાસ કરીને આદિવાસી સ્ત્રીઓનો કામમાં દૂરઉપયોગ ન થવો જોઇએ. બળાત્કાર જેવા ગંભીર કિસ્સામાં સરકારે સખત પગલાં ભરવાં જોઇએ.

કુલનાયક આદરણીય ડાહ્યાભાઇ નાયકે આ કાર્યગોષ્ઠીમા પેપરો રજુ કરનાર અને ચર્ચામાં ભાગ લઇ ઉપયોગી ચર્ચા કરનાર તમામને હાર્દિક અભિનંદન આપતા જણાવ્યુ હતુ કે તમે આદિવાસીઓની આ રીતે એક ઉમદા સેવા કરી છે. તેમણે સૂચન કરતાં જણાવ્યુ હતુ કે હજુ આ દિશામાં આગળ વધવાનું હોવાથી શહેરી આદિવાસીઓ અંગે વધુ ને વધુ સંશોધન કામ કરવું જોઇએ જેથી કેવા પ્રકારનું કામ સરકારે અને સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓએ કરવાનું છે તેનું દિશાસુચન મળે. અંતમાં તેમણે ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં કામ કરતી અને શહેરની સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓને શહેરી આદિવાસીઓની વિકાસ અને કલ્યાણ અંગે રસ લેવા જણાવ્યુ હતુ.

કાર્યગોષ્ઠીના અંતમાં સંયોજક શ્રી ચંદ્રકાન્ત ઉપાધ્યાયે સૌનો આભાર માન્યો હતો.

<u>કાર્યગોષ્ઠીની ભલામણો અને સૂચનો</u> : જે કેટલાક ભલામણો અને સૂચનો પર સંમતિ સાધી શકાય તે નીચે પ્રમાણે છે.

૧. શહેરના આદિવાસીઓના પ્રશ્નો શહેરમાં વસતા અન્ય ગરીબ વર્ગોના પ્રશ્નોના જેવા જ છે. અલબત્ત આદિવાસીઓના પ્રશ્નો થોડા જુદા પડે છે. એટલે આ પ્રશ્નો શહેરી ગરીબોના પ્રશ્નો તરીકે સમજવા વધુ કારગર અને ફળદાયી રહેશે.

૨. શહેરમાં વસતા આદિવાસીઓના પ્રશ્નોમા પણ
   (ક) ઘણા લાંબા સમયથી વસતા અને સ્થિર થયેલા શહેરના મૂળ આદિવાસીઓ.
   (ખ) ત્રણ-ચાર પેઢીથી વસતા અને
   (ગ) સ્થળાંતર કરતાં કરતાં દસબાર વર્ષથી હાલ સ્થાયી થયેલ. એમ ચાર પ્રકારના આદિવાસીઓના પ્રશ્નો અલગ અલગ છે.

૩. આદિવાસીઓ અને અન્ય પછાત વર્ગોને આર્થિક કે ભૌતિક લાભો ગમે તેટલા લાંબા સમય સુધી આપવામાં આવે તેનો વાંધો નથી પરંતુ રાજનૈતિક લાભો વધુ લાંબા સમય સુધી આપવા ન જોઇએ. આને કારણે એકતા નબળી બને છે. અને પ્રજાની કુલ કાર્યક્ષમતા ઓછી થાય છે.

૬. શ્રી ગિરીશ ભટ્ટ :

દ.ગુજરાતના વિસ્તારોમાંથી કેટલાક આદિવાસી યુવકો હવે મધ્યપૂર્વના દેશોમાં પણ પ્રગતિ માટે જવા લાગ્યા છે. આ પેપરમાં બે બાબત ઉપર પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે. પ્રથમ આ દેશોમાં જવા તૈયાર થયેલા આદિવાસી યુવકોનું ટ્રાવેલીંગ કંપની ઊંચા વ્યાજના દરે પૈસા કાઢવાથી થતુ શોષણ,મુખ્ય પ્રશ્ન છે જે કુટુંબોમાંથી યુવકો બહાર જતા હોય છે તેમની આવકમાં વધારો થતા એઓ ગરીબ આદિવાસી પાસેથી જમીન ખરીદે છે તેથી કેટલાક આર્થિક અને સામાજિક પ્રશ્નો ઉભા થાય છે.

૭. શ્રી એન. એ.વ્હોરા :

શહેરમા આદિવાસીઓ અને અન્ય જૂથો પણ આવે છે. શહેરોમાં આવતા આદિવાસીઓ કયા પ્રકારના હોય છે ?.જે આદિવાસીઓ નોકરીને કારણે આવતા હોય છે તેમના પ્રશ્નો અંગે વિચાર કે ચર્ચા કરવાની જરૂર હાલમા નથી. જે આદિવાસીઓ મજૂરી કામ કરે છે તેઓ તેમના કામમા નિપુણતા મેળવે છે.

૮. શ્રી હેમીક્ષા રાવ : જામનગરના સીદીઓ :

સીદીઓમા પુરુષોની સંખ્યા કામ કરનારાઓમાં વધુ છે. સ્ત્રીઓ બહાર કામ કરવા જતી નથી પરંતુ ઘરચોળાનું કામ, બાધણી ભરવાનું કામ વગેરે જેવા ગૃહોદ્યોગો સાથે સંકળાયેલા છે.

૯. શ્રી ચંદ્રકાન્ત પટેલ : બાવચા :

આદિવાસીઓમા સૌથી વધુ શિક્ષણ મેળવનારાઓમાં ધાડિયા પછીના બીજા ક્રમમાં આવતા બાવચાઓ પેઢીઓથી શહેરોમા વસવાટ કરે છે. તેઓ ગાયકવાડના તબેલાઓની સંભાળ રાખનારા તરીકે અહીંયા આવ્યા હતા. તેઓ જુદા જુદા છૂટક કામોમા તેમજ ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રોમાં કામદારો અને કારીગરો તરીકે કામ કરે છે.

સમાપન અને પૂર્ણાહુતિ :

બીજી ચર્ચા બેઠકને અંતે ચર્ચાનુ સમાપન કરવામાં આવ્યુ હતું. કાર્યગોષ્ઠીની પૂર્ણાહુતિ કરતાં ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના માજી

૩. **શ્રી ચંદ્રકાન્ત ઉપાધ્યાય : પોમલા :**

૧૯૭૧ની વસતિ ગણતરી મુજબ પોમલા જાતિના કુલ ૭૨ કુટુંબોમાં કુલ ૪૫૪ની વસતિ હતી. ૧૯૮૧ની વસતિગણતરી મુજબ પોમલા જાતિની અડધી વસતિ માત્ર સુરતમાં વસે છે. પોમલાઓ લગભગ ૨૦૦ વર્ષ પહેલાં તેલુગુ પ્રદેશમાંથી આવીને વસ્યા હશે એવી એક માન્યતા છે. તેમની ભાષા પણ તેલુગુ ભાષાને મળતી આવે છે. તેઓનો મૂળ ધંધો તાડ અને ખજૂરીના પાંદડામાંથી ટોપલા, ટોપલીઓ, સાદડી, સાવરણી બનાવવાનો છે.

૪. **શ્રી સાયમન મેકવાન :**

શહેરોમાં મોસમી સ્થળાંતર કરીને આવતા આદિવાસી મજૂરોની અનેક સમસ્યાઓમાં મુખ્ય ગણી શકાય એવી ત્રણ સમસ્યાઓ અંગે રજુઆત કરી છે.

પ્રથમ સમસ્યા તેમના રહેઠાણની છે. તેઓ રહેવા માટે કેવા સંઘર્ષો વેઠે છે અને તેમને કેવી રીતે હેરાન કરવામાં આવે છે અથવા તેમનું શોષણ કરવામાં આવે છે. બીજી સમસ્યા મજૂરી કામમાં કરવામાં આવતી ગેરરીતીઓ અને મજૂર કાયદાઓનું ઉલંઘન કરીને તેમનું શોષણ કરવું અને ત્રીજી સમસ્યા તેમને સસ્તા અનાજની યોજનાનો શહેરમાં લાભ મળતો નથી તે અંગેની છે. સૂચનોમાં મજૂર કાયદાઓના નવીનીકરણ સમયે આદિવાસી મજૂરોનું શોષણ અટકે, સલામતિ અને કલ્યાણ અંગેની પૂરતી જોગવાઈઓ આ કાયદાઓમાં થાય. સસ્તા અનાજની યોજનાનો લાભ આપવા શહેરોમાં આવતા આદિવાસી મજૂરોને કામચલાઉ રેશન કાર્ડ આપવા જોઇએ.

૫. **ડૉ. અંબાલાલ પટેલ : અમદાવાદના ભીલોની**

આર્થિક સ્થિતિ :

અમદાવાદમાં વસતા ભીલો જે જુદા જુદા કામ કરે છે તેમજ મીલ વગેરેમાં નોકરી કરે છે તેમની આવક, ખર્ચ, ખર્ચના પ્રકાર વગેરે બાબતોની ચર્ચા કરવામાં આવી હતી.

શહેરોમાં આવતા તમામ જૂથોને થાય છે. શહેરીકરણ અને ઔદ્યોગિકરણની પ્રક્રિયા એ અનિવાર્ય અને રોકી ન શકાય તેવી છે. શહેરના આદિવાસીઓને ગામડાંમાં પાછા મોકલી ન શકાય તેથી તેમના ગંદા વસવાટ વિસ્તારોમાં સુધારો કરવાનો, સગવડો આપવાનો વિચાર કરવો જોઇએ. અંતમાં તેમણે એવું સૂચન કર્યું હતું કે શહેરોમાં કયા સ્તરના આદિવાસીઓ આવે છે ? તેઓ કેવા પ્રકારના કામ-નોકરીઓમાં જોડાયા છે ? વગેરે વિષે વધુ અભ્યાસ કરવો જોઇએ.

કાર્યગોષ્ઠીની બીજી બેઠકમાં સાત પેપર રજુ કરવામાં આવ્યા હતા. આ પેપરોમાં મુખ્યત્વે શહેરોમાં વસતિ જાતિઓ અને સમશ્યાઓના સંદર્ભમાં હતાં.

૧. <u>શ્રી ગૌરીશ પંડયા : સીદી</u>

સીદીઓને ગુલામ તરીકે લાવવામાં આવ્યા હતા તેઓ મુસ્લીમ ધર્મ પાળે છે. તેઓ ખૂબજ ગરીબ છે. હાલમાં તેઓ નાના-મોટા કામો કરે છે. તેઓની મુખ્ય સમશ્યા રહેઠાણની છે. તેઓ ભાડાના નાના-નાના મકાનોમાં રહે છે. તેમના વિસ્તારો ગંદા વિસ્તારો હોવાથી આરોગ્યની સગવડો મળતી નથી. તેઓ કારખાનાઓમાં મજૂરી, ટ્રક ચલાવવી, માલ ચઢાવવો, ઉતારવો, સ્ત્રીઓ ઘરકામ વગેરે જેવાં કામો કરે છે. તેમની શિક્ષણની સમશ્યા પણ એક ગંભીર સમશ્યા છે.

૨. <u>ડૉ. અંબાલાલ પટેલ : ભીલોમાં સાંસ્કૃતિક પરિવર્તન :</u>

અમદાવાદમાં ભીલો લગભગ ૨૦૦ વર્ષ પહેલાંથી આવીને વશ્યા છે. તેમનામાં ઘણું પરિવર્તન થયેલું જોવા મળે છે. તેમના લગ્ન અંગેના રિવાજોમાં ફેરફારો થયા છે. આજે તો તેઓ એક દિવસમાં લગ્ન પતાવે છે. તેઓની ધાર્મિક માન્યતાઓમાં પણ અમુલ પરિવર્તન આવેલું જોવા મળે છે. આજે તો તેઓએ જાત્રાએ જવાનું અને દાન આપવાનું પણ સ્વીકારેલું છે. તેઓ જાહેર સુખાકારી સગવડોનો લાભ લે છે. હવે પ્રસૂતિ ઘેર ન કરાવતાં પ્રસુતિ ગૃહોમાં જાય છે. સંતતિ-નિયમનના સાધનોનો ઉપયોગ પણ કરતા થયા છે. તેમનામાં નેતાગીરીનો અભાવ એક વિકટ સમશ્યા બની ગઇ છે. આને કારણે તેમના સંગઠનને માઠી અસર થયેલી છે.

૪. ડૉ. પી. એસ. જેઠવા :

સાંસ્કૃતિક સંપર્ક અને સામાજિક પરિવર્તન :
(રાજકોટની ભીલ કોમ પર એક દ્રષ્ટિપાત)

હાલમાં રાજકોટના ભીલના પૂર્વજો ઇ.સ. ૧૮૩૦-૪૦ની આસપાસ ગુજરાત-રજપુતાનાની સરહદોના ડુંગરાળ પ્રદેશોમાં વસતા હતા. ઇ.સ. ૧૮૪૦ બાદ કેટલાક કુટુંબો બ્રિટિશ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના સંપર્કમાં આવતાં તેમનું રાજકોટ તરફ સ્થળાંતર શરૂ થયું હતું.

ઇ.સ. ૧૯૦૦ સુધી ભીલો પોતાનું આગવું જીવન જીવતા હતા. પરંતુ ત્યારબાદ હિન્દુ કોમો, બ્રિટિશરો વગેરેના સંપર્કમાં આવવાને કારણે પરિવર્તનની પ્રક્રિયા શરૂ થઇ હતી. આ પ્રક્રિયાને કારણે ભીલો આજના શહેરી વાતાવરણમાં સ્થિર થઇ શક્યા છે.

૫. શ્રી મુસ્તાઅલી મસવી અને શ્રી અરૂણ પટેલ

૧૯૬૧-૭૧ અને ૧૯૭૧-૮૧ના બન્ને દાયકામાં આદિવાસીઓની વસતિ વધી છે. પરંતુ ૧૯૬૧-૭૧માં આદિવાસી વસતિમાં વધારો ૩૫.૫૮% હતો જે ૧૯૭૧-૮૧માં માત્ર ૨૯.૮૩% જેટલો હતો.

આદિવાસી ગણાતા આઠ જિલ્લાઓમાં શહેરી આદિવાસીઓની વસતિ કુલ વસતિના ૧૦% કરતાં પણ ઓછી છે. શહેરી આદિવાસીઓનો સૌથી વધુ વધારો ૧૯૬૧-૭૧ દરમિયાન પંચમહાલ (૫૫૨.૭૨%)માં નોંધાયો હતો.

સામાન્ય વસતિ કરતાં આદિવાસી વસતિમાં પુરુષ અને સ્ત્રીઓ બંનેમાં કામ કરનારાઓની સંખ્યા વધુ જોવા મળે છે. કામ કરનાર આદિવાસી સ્ત્રીઓની સંખ્યા કામ કરનાર સામાન્ય સ્ત્રીઓની સરખામણીમાં ત્રણ ગણી છે.

પ્રથમ બેઠકનું સમાપન કરતા અધ્યક્ષ સ્થાનેથી ડૉ. ઘનશ્યામભાઇ શાહે જણાવ્યું હતું કે શહેરી આદિવાસીઓની જે સમસ્યાઓ છે તે શહેરમાં વસતા ગરીબ વર્ગની છે તેનો જેવી જ છે. સાંસ્કૃતિક સંપર્ક માત્ર આદિવાસીઓમાં જ નહિ પરંતુ

-૭-

ભરૂચની આસપાસ મોટાપાયે ઔદ્યોગિકરણ થઇ રહ્યું છે. આ પ્રક્રિયાથી નીચે પ્રમાણે પરિવર્તન થાય છે.

(૧) માન્યતાઓ, રિવાજો, વગેરેમાં તેમજ આ ગામે અનુકુલનના પ્રશ્નો અને તે દ્વારા આવતી નિરાશાને કારણે ઉભા થતા પ્રશ્નો.

(૨) વ્યવસાયિક ગતિશીલતા ઝડપી બને છે જે ગામમાં ખૂબ જ મંદગતિએ હોય છે.

(૩) યુવકોની સંખ્યામાં વધારો થાય છે.

(૪) શહેરોમાં જાતિ પ્રમાણે અસમતુલ બની જાય છે. પુરુષો કરતા સ્ત્રીઓની સંખ્યા વધી જાય છે.

(૫) ઔદ્યોગિકરણ અને શહેરીકરણને લીધે તેમના વતન સાથેના સંબંધ તૂટતો નથી.

(૬) પરિવર્તન ઝડપથી નથી આવતું. દેશના અન્ય વિસ્તાર કરતા આ બાબતમાં ગુજરાતની સ્થિતિ સારી છે. સંસ્કૃતિ આગળ અને સામાજિક વાયુવિહીનતામાં આદિવાસીઓ મૂકાયા નથી તેમના મત મુજબ ઔદ્યોગિક એકમમાં કામ કરવાથી આદિવાસીઓની આવકમાં વધારો થયો છે પરંતુ અન્ય સમુદાયની સરખામણીમાં આવક વધી નથી.

૩. <u>ડૉ. ઠાકોરભાઇ નાયક :</u>

એક માન્યતા એવી છે કે આદિવાસીઓ શહેરોમાં આવતાં તેમની સંસ્કૃતિ છિન્નભિન્ન થઇ જાય છે. આ સાચુ નથી. પરંતુ તેઓ શહેરોમાં પણ સમૂહમાં રહેતા હોવાને કારણે તેમની સંસ્કૃતિ યથાવત રહે છે. કદીક વધુ ઘનિષ્ઠ થાય છે. (૨) આદિવાસીઓ શહેરોમાં આવતા હોય છે. તેઓ એક અનૌપચારિક વાતાવરણમાંથી ઔપચારિક વાતાવરણમાં આવતા હોવાથી એક પ્રકારનો અંજપો અને અનઅનુકુલન અનુભવવા પડતા હોય છે. તેમણે એવું સૂચન કર્યું હતું કે આ પ્રમાણે જે ખાસ કરીને નોકરીઓમાં જોડાતા આદિવાસી યુવાનોને યોગ્ય તાલીમ આપવામાં આવે તો આ ઔપચારિક માળખામાં ગોઠવવામાં સરળતા રહે.

૧. શ્રી રમેશભાઇ શ્રોફ :

'શહેરોમાં વસતા આદિવાસીઓના પ્રશ્નોમાં સૈધ્ધાન્તિક પરિમાણો.''

તેમની દ્રષ્ટિએ શહેરોમાં વસતા આદિવાસીઓના પ્રશ્નો નીચે પ્રમાણે છે.

૧. રહેઠાણ,આરોગ્ય અને પ્રાથમિક શિક્ષણના પ્રશ્નો
૨. નિયમિત અને કાયમી રોજગારી
૩. જીવન ધોરણ સુધારણાના પ્રશ્નો
૪. વ્યવસાયમાં સાથે કામકરતાં લોકો સાથે ઉદ્ભવતા પ્રશ્નો.
૫. અન્ય જાતિના આંતર સંબંધથી ઉભા થતા પ્રશ્નો
૬. સાંસ્કૃતિકરણની રીતીથી સામાજિક તથા આર્થિક ગતિશીલતા સાધવાના પ્રશ્નો.
૭. માનસિક સંઘર્ષ વચ્ચે સમાધાન સાધવાના પ્રશ્નો.
૮. સરકારી લાભ અંગેના પ્રશ્નો

૨. શ્રી રાસબિહારી લાલ

શહેરીકરણની પ્રક્રિયાથી આદિવાસીઓ કઇ સ્થિતીમાં મુકાઇ ગયા છે તે અંગેની ચેષ્ટા આ પેપરમાં કરવામાં આવી છે. ઔદ્યોગિકરણ ચાર પ્રકારની પ્રવૃત્તિને કારણે થાય છે.

(૧) ખાણકામને કારણે : ગુજરાતમાં છોટાઉદેપુર અને બનાસકાંઠામાં ખાણ કામ આદિવાસી વિસ્તારમાં થાય છે.
(૨) વાડીઓ (પ્લાન્ટેશન)ને કારણે, ગુજરાતમાં દક્ષિણ ગુજરાતમાં ખાસ કરીને સુરત અને વલસાડ જિલ્લાઓના ગામડાઓમાં ચીકુ, કેરી વગેરેની વાડીઓને કારણે ઔદ્યોગિકરણને વેગ મળ્યો છે.
(૩) ખેતીમાં રોકડીયા પાકનું ઉત્પાદન મોટા પાયે શરૂ થયું. ગુજરાતમાં ખાસ કરીને ખેડા જિલ્લામાં આ અસર સૌથી વધુ જોવા મળે છે.
(૪) ઔદ્યોગિક એકમો અને ઔદ્યોગિક સંકુલો તેમજ વ્યાપારવાણિજ્ય વધવાને કારણે પણ ઔદ્યોગિકરણ થાય છે. દ.ગુજરાતના વલસાડ જિલ્લામાં વાપી, અતુલ તેમજ ભરૂચ જિલ્લામાં અંકલેશ્વર અને

કરવામાં આવશે તેના અમલ વિષે વિચાર સરકારશ્રી દ્વારા કરવાના સઘળા પ્રયાસો કરવામાં આવશે.

ઉદ્‌ઘાટન સમારંભના પ્રમુખ સ્થાનેથી પ્રવચન કરતા આદરણીય શ્રી ડાહ્યાભાઇ નાયકે ખુશી વ્યકત કરતા જણાવ્યું કે શહેરોમાં વસતા આદિવાસીઓ અંગે વિચાર કરવાનો આ પ્રથમ પ્રસંગ હશે. આ પ્રશ્ન અંગે વિચારણા કરો છો તેથી તમને અભિનંદન આપું છું. આ દિશામાં ન તો સ્વૈચ્છિક સંસ્થાએ કે ન તો સરકારે ખાસ વિચાર્યું છે. પોતે પણ આ અંગે કોઇ અભ્યાસ કર્યો નથી. શહેરોમાં મજૂરી કરવા આવતા કુટુંબોનો મુખ્ય પ્રશ્ન તેમની ગરીબાઇ, બાળકોનું શિક્ષણ, અને રહેઠાણનો છે. સ્થળાંતર કરવાને કારણે તેમનું જીવન વેરવિખેર થઇ જાય છે. અને તેમની સંસ્કૃતિ પણ જળવાય રહેતી નથી. તેમનું સ્થળાંતર ઓછું કરી શકાય એ અંગે આદિવાસીઓને ગામડામાં કયા કયા વ્યવસાય આપી શકાય એ અંગે વિચારવું જોઇએ. દાહોદ, ગોધરા જેવા શહેરી વિસ્તારમાં વસતા આદિવાસીઓ જેઓ શહેરનાજ મૂળ નિવાસી છે તેમના પ્રશ્નો જુદા છે. તેમના આર્થિક, શૈક્ષણિક, સામાજિક પ્રશ્નોનો પણ અભ્યાસ કરવો જોઇએ.

અંતમાં તેમણે જણાવ્યું હતું કે આ કાર્યગોષ્ઠી યોજવાની પ્રેરણા આપવા બદલ આદિજાતિ વિકાસ કમિશ્નર શ્રી શંભુદયાલને જેટલા ધન્યવાદ આપીએ એટલા ઓછા છે.

કાર્યગોષ્ઠીમા આવેલાં લેખોની ચર્ચા બે બેઠકોમાં કરવામાં આવી હતી. બીજી બેઠકની અંતમાં કાર્યગોષ્ઠીની ફલશ્રુતિ રૂપે કેટલીક ભલામણો અને સૂચનો કરવામાં આવ્યા હતા બન્ને બેઠકોનું સંચાલન સેન્ટર ફોર સોશ્યલ સ્ટડીઝના નિયામકશ્રી ડૉ. ઘનશ્યામભાઇ શાહે કર્યું હતું.

પ્રથમ બેઠક :

પ્રથમ બેઠકમાં કુલ પાંચ પેપરો રજુ કરવામાં આવ્યા હતા. આ પેપરો ઘણે ભાગે સૈદ્ધાંતિક હતા. આ પેપરોની ટૂંકી વિગતો નીચે પ્રમાણે છે.

કાર્યગોષ્ઠીનું ઉદ્‌ઘાટન કરતાં આદિજાતિ વિકાસ કમિશ્નર શ્રી શંભુદયાલે જણાવ્યુ હતુ કે આદિવાસી વિસ્તારમાં વસતા આદિવાસીઓના કલ્યાણની કામગીરી પ્રોજેક્ટ હેઠળ થાય છે અને શહેરોમાં વસતા આદિવાસીઓનું ધ્યાન સમાજ કલ્યાણ અધિકારીને હસ્તક છે. પરંતુ સમાજ કલ્યાણ ખાતાનો ઝોક અન્ય જ્ઞાતિઓ તરફ વધુ ધ્યાન આપવાનો રહ્યો છે. પરિણામે આદિવાસી પેટા-યોજનાના હેઠળ કુલ યોજનાના ખર્ચના ૪ ટકા રકમ શહેરોમાં વસતા આદિવાસીઓના કલ્યાણ માટે વાપરવાની હોય છે. છતાં વપરાતી નથી અને તેમને માટેની યોજનાઓનો અમલ થતો નથી અને યોજના માત્ર કાગળ ઉપર જ રહી જાય છે. સામાન્ય રીતે આદિવાસીઓ શહેરોમાં માત્ર રોજી માટે આવે છે. શહેરીજીવનથી પ્રભાવિત થઇને આવતા નથી. કેટલાક ખેતીની મોસમ શરૂ થતાં પોતાનાં વતનમાં પાછા ફરે છે. જ્યારે કેટલાંક લાંબે ગાળે શહેરમાં રહેતા થઇ જાય છે. ગામડામાં વસતા આદિવાસીઓને યોજનાઓનો લાભ મળે છે. જ્યારે શહેરમાં રહેતા આદિવાસીઓને યોજનાઓનો લાભ મળતો નથી કારણ કે શહેરી ગરીબને રીતે લાભ આપી શકાય તે માટે આપની પાસે કોઇ વ્યવસ્થિત માળખુ નથી. તાજેતરમાં આઇ.આર.ડી.એ કરેલા અભ્યાસોમાં પણ જોવા મળ્યું છે કે શહેરના આદિવાસીઓને લાભ મળતો નથી. લાભ નહી મળવાની ફરિયાદો અમદાવાદ, રાજકોટ સુરત શહેરોમાંથી મળતી રહે છે. શહેરોમાં આદિવાસીઓને ઘણી મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો પડતો હોય છે. વળી સરકારે નક્કી કર્યું છે કે શહેરમાં ૭ વર્ષથી વધુ ન રહે તેમને મકાન ન આપવુ એટલે આ લોકો મકાનથી વંચિત રહી જાય છે. મોંઘવારીને કારણે બાળકો પણ મજૂરી કરતાં હોવાથી શિક્ષણથી પણ વિમુખ રહી જાય છે. મજૂર કાયદાઓ પ્રમાણે તેમને પીવાના પાણીની સગવડ, રહેવાની સગવડ વગેરે પણ આપવામાં આવતી નથી. જે કાયદાકીય લાભો તેમને મળવા જોઇએ તે કેવી રીતે આપી શકાય ? એ અંગે પણ વિચાર થવો જોઇએ. આદિવાસી મજૂરો અને માલિકો વચ્ચેના માણસો (મુકાદમ)નો પણ અંકુશ કેવી રીતે ઓછો થાય અને તેમનું શોષણ કેવી રીતે અટકે તે અંગે પણ વિચારવાનુ છે.

અંતમાં તેમણે ઉપરના મુદ્દાઓ અંગે ચર્ચા થાય એ વિશ્વાસ વ્યક્ત કરી ખાત્રી આપતાં જણાવ્યું કે આ કાર્યગોષ્ઠીમાં જે સુઝાવો

આદિવાસી સંશોધન અને તાલીમ કેન્દ્ર

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ - અમદાવાદ - ૧૪

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ સંચાલિત આદિવાસી સંશોધન અને તાલીમ કેન્દ્ર દ્વારા આયોજિત ''ગુજરાત રાજ્યના શહેરોમાં વસતા આદિવાસીઓના પ્રશ્નો તથા વિકાસ વિષયક કાર્યગોષ્ઠી તા. ૨૧ જાન્યુ. ૧૯૮૪.

કાર્યગોષ્ઠીની ફલશ્રુતિ

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ સંચાલિત આદિવાસી સંશોધન અને તાલીમ કેન્દ્ર દ્વારા ''ગુજરાત રાજ્યના શહેરોમાં વસતા આદિવાસીઓના પ્રશ્નો અને વિકાસ ''વિષયક એક ગોષ્ઠી તા. ૨૧મી જાન્યુઆરી ૧૯૮૪ના રોજ આ.સં.તા.કેન્દ્રના સભાખંડમાં યોજવામાં આવી હતી.

આ કાર્યગોષ્ઠીનું ઉદ્ઘાટન આદિજાતિ વિકાસ કમિશનર, ગુજરાત રાજ્ય શ્રી શંભુદયાલના વરદહસ્તે કરવામાં આવ્યું હતું. ઉદ્ઘાટન સમારંભનું પ્રમુખ સ્થાન ગુજરાત વિદ્યાપીઠના માજી કુલનાયકશ્રી અને જાણીતા સામાજિક કાર્યકર શ્રી ડાહ્યાભાઇ નાયકે શોભાવ્યું હતું.

ઉદ્ઘાટન સમારંભની શરૂઆત પ્રાર્થના-ગીતથી કરવામાં આવી હતી. મહેમાનોને આવકારતા આદિવાસી સંશોધન અને તાલીમ કેન્દ્રના નિયામકશ્રી ડૉ. ઠાકોરભાઇ નાયકે જણાવ્યું હતું કે શહેરી આદિવાસીઓના પ્રશ્નો અંગે વિચારણા કરવાની સ્ફુરણા અને આ કાર્યગોષ્ઠી યોજવાની પ્રેરણા અમને શ્રી શંભુદયાલની સંનિષ્ઠ અને પોતાની જવાબદારી અદા કરવામાં હરહંમેશ વ્યસ્ત રહેતા અધિકારી દ્વારા થઇ હતી. સમારંભના પ્રમુખ શ્રી ડાહ્યાભાઇ નાયક આદિવાસીઓ અને આપણી સાથે ઓતપ્રોત છે. તેમના વિષે ડૉ. નાયકે એવી આશા વ્યકત કરી હતી કે તેમનું માર્ગદર્શન અને સુઝાવ આ કાર્યગોષ્ઠીમાં આપણને મળી રહેશે.